

mülkiye dergisi

2018 42(2)

Makale

Arendt, Devrim, Egemenlik: "Başlangıçta Söz Vardı"
Duygu Türk

Devlet, Sermaye ve Kapitalizmin Tarihsel Sosyolojisi
Burak Gürel - Erdem Yörük

Otoriter Rejimler ve Sivil Toplum İlişkisi: Bir "Yumuşak
Güç" Stratejisi olarak GONGO'ların Yükselişi
Mustafa Cem Oğuz

"2001-2008 ABD" ve "2009 Sonrası Türkiye" Ekonomileri:
Üç Açık Konjonktürü ve Sürdürülebilirlik Sorunu
Yiğit Karahanoğulları

Kitap İncelemesi

Halkın Çözülüşü: Neoliberalizmin Sinsi Devrimi
Ceyhun Gürkan

mülkiye dergisi

mülkiye dergisi 2018 42(2)

Duygu Türk
Burak Gürel
Erdem Yörük
Mustafa Cem Oğuz
Yiğit Karahanoğulları
Ceyhun Gürkan

C O P E

Mülkiye Dergisi

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

2018 42(2)

Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

Diñer Demirkent

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

Meltem Kayıran

Editör Yardımcıları

Recep Aydın

Nail Dertli

Yazı İşleri Müdürü

Esra Sariođlu

Koordinasyon

Nurettin Öztatar

Yönetim Yeri

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyederigi.org - e-posta: mulkiyederigi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ergin Şafak Dikmen

Dizgi

Nail Dertli

Web Sayfası Sorumlusu

Cem Akın

Baskı

Bizim Büro Matbaacılık ve Basımevi

1. Sanayi Caddesi Sedef Sokak No: 6/1

İskitler-Ankara

Basım tarihi:

27.07.2018

Yaz 2018 42(2)

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği Komitesi (COPE) üyesidir ve ULAKBİM-TR Dizin, ASOS Index ile EBSCO-Political Science Complete veritabanlarınınca taranmaktadır.

DANIŞMA KURULU

Fethi Açıkel (AÜ SBF)
Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ SBF)
Sina Akőin (AÜ SBF Emekli)
H Faruk Alpkaya (AÜ SBF)
Kerem Altıparmak (AÜ SBF)
İlker Ata (Viyana Üniversitesi)
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi İletifim
Fakóltesi)
Ahmet Murat Aytay (AÜ SBF)
Korkut Boratav (AÜ SBF Emekli)
Meral Özbek Bostancıođlu (MSGSÜ Fen
Edebiyat Fakóltesi)
Gamze avdar (Colorado Eyalet
Üniversitesi)
Nur Betöl elik (AÜ İLEF)
Gölten Demir (Marmara Üniversitesi,
SBMYO, Dış Ticaret Bölümü)
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi İİBF)
Bölent Duru (AÜ SBF)
Nilgün Erdem (AÜ SBF)
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)
Aslı İğsız (New York Üniversitesi)
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi AİİTE)
Uygur Kocabaőođlu (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)

Levent Köker (Atılım Üniversitesi)
Ahmet Haőim Köse (AÜ SBF)
Bilsay Kuru (AÜ SBF Emekli)
Ahmet Makal (AÜ SBF)
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)
Őennur Özdemir (AÜ SBF)
Alev Özkazanç (AÜ SBF Emekli)
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari
Üniversitesi)
Türkan Sancar (AÜ HF)
Ömür Sezgin (AÜ SBF Emekli)
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi
İőletme Fakóltesi)
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa
Üniversitesi)
Erel Tellal (AÜ SBF)
Taner Timur (AÜ SBF Emekli)
Gölay Toksöz (AÜ SBF Emekli)
İlhan Uzgel (AÜ SBF)
Galip Yalman (ODTÜ İİBF)
Yavuz Yaőar (Denver Üniversitesi)
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)
Filiz ulha Zabcı (AÜ SBF)
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi,
Bölge alıőmaları Enstitüsü)

YAYIN KURULU

Gölseren Adaklı
Ferda Dönmez Atbaőı
Serdal Bahçe
Nazan Bedirhanođlu
Can Umut iner
Cengiz Ekiz

Benan Eres
Ceren Ergenç
Nizam Önen
Esra Sarıođlu
Onur Can Taőtan
Zafer Yılmaz

İçindekiler

Yeni Sayıda... - 181

Makale

Arendt, Devrim, Egemenlik: “Başlangıçta Söz Vardı” - 183
Duygu Türk

Devlet, Sermaye ve Kapitalizmin Tarihsel Sosyolojisi- 209
Burak Gürel - Erdem Yörük

Otoriter Rejimler ve Sivil Toplum İlişkisi: Bir “Yumuşak Güç” Stratejisi olarak GONGO’ların Yükselişi - 239
Mustafa Cem Oğuz

“2001-2008 ABD” ve “2009 Sonrası Türkiye” Ekonomileri: Üç Açık Konjonktürü ve Sürdürülebilirlik Sorunu- 261
Yiğit Karahanoğulları

Kitap İncelemesi

Halkın Çözülüşü: Neoliberalizmin Sinsi Devrimi- 293
Ceyhun Gürkan

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları - 311

Yeni Sayıda...

Mülkiye Dergisi, 2018 yılı ikinci sayısı ile karşınızda. Bu sayımızda siyaset biliminden iktisada, sosyolojiden yönetim bilimine sosyal bilimlerin farklı alanlarından yazılara yer veriyoruz.

Dergimizin ilk yazısı Duygu Türk'ün kaleme aldığı "Arendt, Devrim, Egemenlik: 'Başlangıçta Söz Vardı'" başlıklı makale. Türk, Arendt'in politika ve devrim kavramsallaştırmasını ve bu iki kavram arasındaki ilişkiyi farklı boyutlarıyla ele alarak bizleri devrim, politik eylem, egemenlik gibi kavramlar üzerine yeniden düşünmeye davet ediyor.

Bu sayımızda yer alan Devlet, Sermaye ve Kapitalizmin Tarihsel Sosyolojisi başlıklı makalede Burak Gürel ve Erdem Yörük, sermaye, devlet ve kapitalizme ilişkin farklı yaklaşımları eleştirel bir değerlendirmeye tâbi tutuyor. Fernand Braudel, Giovanni Arrighi, Charles Tilly, Robert Brenner ve Ellen Meiksins Wood gibi düşünürlerden hareketle teritoryal mantık ile kapitalist mantık, zor kullanımı ile sermaye, gücün biriktirilmesi ile servetin biriktirilmesi, devletlerin oluşumu ile kentlerin oluşumu arasındaki ilişkilere odaklanıyor.

"Otoriter Rejimler ve Sivil Toplum İlişkisi: Bir "Yumuşak Güç" Stratejisi olarak GONGO'ların Yükselişi" başlıklı makalesinde Mustafa Cem Oğuz, hükümetlerin kontrolünde kurulan sivil toplum kuruluşlarını ele alıyor. Oğuz, sivil toplum ile demokrasi arasında varsayılan pozitif ilişkinin GONGO'larla birlikte yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini hatırlatarak otoriter rejimlerin GONGO'ları kurma amaçlarını detaylı bir şekilde inceliyor.

Yiğit Karahanoğulları, "2001-2008 ABD" ve "2009 Sonrası Türkiye" Ekonomileri: Üç Açık Konjonktürü ve Sürdürülebilirlik Sorunu" başlıklı makalesinde ABD ve Türkiye ekonomilerinin karşılaştırılabilir olduğu düşüncesinden hareketle ilgili dönemleri özel kesim açığı, kamu kesimi açığı ve cari işlemler açığı çerçevesinde inceliyor. Karahanoğulları, sürdürülebilirlik sorununu finansman ve aşırı arzın sürdürülebilirliği çerçevesinde ele aldığı makalesinde Türkiye ekonomisine ilişkin de önemli çıkarımlarda bulunuyor.

Dergimizin kitap incelemesi bölümünde Wendy Brown'un "Halkın Çözülüşü: Neoliberalizmin Sinsi Devrimi" başlıklı kitabının değerlendirmesine yer verdik. Ceyhan Gürkan, basit bir kitap tanıtımının ötesine geçerek neoliberalizm tartışmalarını da ele alan bir analiz yapıyor ve ortaya koyduğu sorularla bu alanda yapılacak yeni tartışmalara bir yol açıyor.

İlk sayısı 4 Aralık 1965'te çıkmış olan Mülkiye Dergisi, ülke gündemini ve akademik tartışmaları yakından izlemeye devam ediyor. Yarım asırlık bu zengin arşive dergimizin web sitesinden ulaşabilir, yayınlanan yazıları tam metin

olarak ücretsiz edinebilirsiniz. Dergimiz, her konuda vereceğiniz yazılarınızla ve önerilerinizle zenginleşmeye devam edecek. Sizleri hem gönderdiğiniz makalelerinizle dergimize katkıda bulunmaya, hem de diğer etkinliklerimizden haberdar olmak ve zengin arşivimizden yararlanmak için *web* sayfamızı, *facebook* ve *twitter* hesaplarımızı ziyaret etmeye çağırıyoruz.

Dergimizin bu sayısı da birçok kişinin özverisi ve emeği sayesinde çıktı. Başta yazarlarımız olmak üzere, Recep Aydın ve Nail Dertli'den oluşan editöryel ekibimize, derginin sekreteryasını ve koordinasyonunu yürüten Nurettin Öztatar'a, derginin dizgisini özenle yapan Nail Dertli'ye, makaleleri değerlendiren hakemlerimize ve bu sayının hazırlanmasında emeği geçen herkese Mülkiye Dergisi adına teşekkür ederim.

Yeni sayıda görüşmek dileğiyle...

Meltem Kayıran

Arendt, Devrim, Egemenlik: “Başlangıçta Söz Vardı”

Duygu Türk, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi,
e-posta: duyguturk@gmail.com

Özet

Devrim Üzerine Arendt'in politikaya atfettiği kurucu rolü işaret ettiği gibi, politika kavramsallaştırmasının tüm niteliklerini ve gerilimlerini de yansıtır. Arendt, mutlaklığa dayanmayan ve dolayısıyla egemenlik yaratmayan kurucu bir eylem olarak devrimi, şiddetle ilişkisini talileştirerek ve karşılıklı 'söz verme'yle ilintilendirerek düşünmeyi dener. Bir yandan devrimi politik düşüncenin merkezi kavramlarından biri olarak işaret edip olağanlaştırırken, öte yandan kavramın özdeşleştirildiği Fransız Devrimi'ni 'hakiki' bir devrim addetmemek gibi olağandışı bir önerme ileri sürer. Amerikan ve Fransız Devrimlerine ilişkin karşılaştırmalı anlatısını bu çabayla örmesi, 'seçmecî' bir tutumu beraberinde getirir. Yalnızca olgusal bağlamla kurduğu ilişki değil, siyasal düşüncenin başat figürleriyle girdiği diyalog ve alanın temel kavramlarına yaklaşımı da benzer bir tutumu yansıtır. Bu çalışmanın amacı, Arendt'in politik önermesinin izini sürmek ve devrim kavramsallaştırmasının taşıdığı gerilimler üzerine düşündürmektir.

Anahtar Sözcükler: Arendt, politika, devrim, egemenlik, mutlaklık.

Arendt, Revolution, Sovereignty: “In the Beginning was the Word”

Abstract

On Revolution by Arendt, both demonstrates the constitutive role that Arendt attributes to politics and also reflects all the qualities and tensions of her political thought. Arendt attempts to think revolution as a constitutive action free from any absolute, and as based on 'mutual promise' rather than violence. On the one hand, she refers to revolution as a pivotal concept of political thought and on the other, she proposes an unusual idea which refuses to see French Revolution as the 'true' model of the revolutions. In this sense, she offers a comparative but 'selective' reading of both American and French Revolutions. Not only her approach to factual context, but also her description of main concepts of political thought and the dialogue with prominent figures of the field illustrate same attitude. This paper aims to understand her political suggestion behind that reading and to reflect on the tensions that Arendt's conceptualization of revolution bears.

Keywords: Arendt, politics, revolution, sovereignty, absolute.

Giriş

“Hiç kimse, kamusal iktidara katılmaksızın ve orada bir pay sahibi olmaksızın mutlu ya da özgür olamaz.”

(Arendt, *Devrim Üzerine*, 342)

Siyaset felsefesi alanında Hannah Arendt’in yitirmediği bir güncelliğe sahip olduğu, daha doğru bir ifadeyle giderek sağlamlaşan bir yerinin olduğu rahatlıkla söylenebilir. Yaşadığı çağın en yakıcı politik ve toplumsal olguları üzerine fikir üreten düşünür, henüz hayattayken Nazizmin yükselişini ve dayandığı insan modelini konu edinen metinleri -*Kötülüğün Sıradanlığı* ve *Totalitarizmin Kaynakları* -nedeniyle yoğun tartışmaların ve tepkilerin odağına yerleşmiştir. Ölümünden bir süre sonra “Arendt Rönesansı” yaşandığı yorumlarına yol açan yoğunlukta, yeni bir ilginin odağı haline gelecektir ki 1990’lı yıllardaki bu ilgi yoğunlaşması, kimi yorumcular tarafından “çağın ruhunun değişmesi”ne (Cocks, 1997: 39), Sovyetlerin çözülüşünün ardından zaferini ilan etmiş liberal dünyanın “banallığı” karşısında Arendt’in sergilediği “radikal ve demokrat” politik duruşun esin vericiliğine bağlanır (Benhabib, 1995: 688). Bugün için ise denilebilir ki düşünürün iki dünya savaşı arasındaki dönemin toplumsal ve politik atmosferine ilişkin tespitlerini günceller nitelikteki konjonktür, Arendt’in metinlerini bu kez ‘alarm verici’ nitelikleriyle öne çıkarıyor. Özellikle sağ popülizmin yükselişi, “post-truth”, cumhuriyetlerin içine düştüğü rejim krizleri ve benzeri güncel olgu ve tartışmaları Arendt’le birlikte okumak; politik alanın krizini anlamaya yardımcı olduğu kadar, “tutarsızlık ve yalan üzerine kurulan bir politik dilin” kamusal alanı tümüyle tahrip etme tehlikesine karşı uyarıcı olma işlevi de taşıyor (Grenier, 2017; Tenz ve Berkowitz, 2017). Ne var ki bu alarm veren tabloda, Arendt’in apolitik-eylemsiz bir toplumsallığın insanı eksilten, törpüleyen, yalnızlaştıran etkisine dikkati çekerken aynı zamanda politikanın kurucu rolünü radikal bir tutumla olumluyan yönünün kaybolduğunu da düşünmek mümkün. Diğer bir ifadeyle, Arendt salt tehlikelere dikkati çeken ve tarihten ders almaya davet eden değil, “politik olan nedir?” sorusunu ısrarla öne çıkaran ve politik varoluşun hayatiliğini her fırsatta vurgulayan, alınacak bir ders varsa bunu tam da politik varoluştan vazgeçmemekte bulan bir düşünür.¹ Bu çalışmanın amacı da Arendt’in sahip çıkmakta ısrar ettiği bu politik varoluşu -her ne kadar diğer metinleri kadar tartışma konusu yapılmıyorsa da gerçekte düşünürün politik argümanlarını anlayabilmek için temel önemdeki metnine- *Devrim Üzerine*’ye odaklanarak kavramaya çalışmak.

Arendt’in politikanın doğasına ilişkin yerleşik pozisyonlara yerleştirilmesi kolay olmayan özgün pozisyonu, radikal bir kavrayış ile muhafazakâr kabulleri biraraya getirir -bir yandan radikal bir politika anlayışını olağanlaştırırken öte yandan

karşısında önlem almaya çalıştığı unsurları törpülemeye ve politik sahnenin dışına itmeye de girişir. Tarihsel olguları ele alırken kalemini bir aktarımcı gibi değil, olguları belirli bir teorik ve politik pozisyonun süzgecinden geçirerek değerlendiren bir yorumcu olarak işler. Dolayısıyla Arendt'in diğer metinlerine olduğu gibi *Devrim Üzerine*'ye de, metnin tarihsel-olgusal bir karşılaştırmadan çok, devrime ilişkin olguları 'malzeme ederek' politik-teorik bir önerme sunduğunu kabul ederek yaklaşılmalıdır. Zira tarihçilerin gerçeği çarpıtmakla ve hatta metafizik bir anlatı, bir hikâye anlatmakla sert biçimde eleştirdikleri metnin (Hobsbawm, 1965: 253, 255) tarihsel olguları seçmecî bir biçimde konu edindiği açıktır (Disch 2011: 351); Amerikan ve Fransız Devrimlerine ilişkin anlatı, Arendt'in aleni tercihiyle, yani Amerikan Devrimi karşısında Fransız örneğini eleştirmekle, Fransız Devrimi'nin devrim olgusunun 'modeli' olagelmesine yönelttiği itirazla örülür. Nedir öyleyse bu itirazın mesele edindiği politik problem ve dahası, Arendt'in *Devrim Üzerine* metnini şekillendiren politik önerme?

Denilebilir ki Arendt'in önermesi ve bu önermenin ilgi çekici ayrıksılığı, devrim kavramının özdeşleştirildiği Fransız Devrimi'ni 'hakiki' bir devrim dahi addetmeden devrimi politikanın tanımlayıcı-kurucu edimi olarak işaret etmesinde yatar. Arendt bir yandan, kurucu politik eylem ile özgürlük arasında içkin bir ilişki kurarak devrimi politikanın başlangıcına/merkezine yerleştirirken (krş. Wellmer, 2000: 222), yani bir anlamda devrimi politika bağlamında vazgeçilemez bir ufuk olarak işaret ederken, öte yandan devrim olarak adlandırılması konusunda dahi soru işaretleri olan Amerikan Devrimi'ni (Smith, 2015: 560) kavramın modeli olarak 'inşa eder'. Fransız Devrimi'nde gördüğü ve kaçınmak istediği politik sorun "egemenlik" nosyonudur, öyle ki *Devrim Üzerine* bir "anti-egemenlik" teorisi olarak, egemenliği dışlayan bir kurucu momentin imkânı üzerine düşünme denemesi olarak da okunabilir. Arendt'in bu kuramsal çabası; şiddet, başlangıç, mutlaklık gibi temalar etrafında şekillenir ve siyasal düşüncenin başat figürleriyle bir diyalog da içerir. İşte bu temel bağlamı aktarıp tartışabilmek amacıyla, okuduğunuz çalışma öncelikle Arendt'in devrim kavramsallaştırmasının dayanağı olan politik eylem üzerine bir çerçeve sunacak, devamında *Devrim Üzerine* metninin temel önermesinin Amerikan ve Fransız Devrimleri karşıtlığı üzerinden nasıl inşa edildiğini ele alacak. Arendt'in olgulara ilişkin anlatısının kuramsal olarak egemenliğin reddini işaret eden vurguları ile devrim anlayışının, politik düşüncenin cumhuriyet, karma yönetim gibi diğer temel kavram ve düşünürleriyle ilişkisi sonraki iki bölümün konusu olacak. Çalışma, Arendt'in devrim ve politika arasında kurduğu ilişkinin esin verici olduğu kadar soru işareti de doğuran yönlerine değinerek sonlanacak.

Politik Sahnenin Kuruluşu Olarak Devrim

Arendt'in "devrim" kavramına olan ilgisinin, doğrudan politikayı kavrayış biçiminden kaynaklandığını düşünmek mümkündür. Politika, Arendt için, insani faaliyet alanlarından "eylem"e karşılık gelir. Diğer insani faaliyet alanları, yani insanın biyolojik yaşamını sürdürebilmesi için ihtiyaç duyduğu zorunlu tüketim nesnelere üretimi ve insanın kalıcı, süreklilik gösteren sosyal dünyasını var etmesini sağlayan yapay nesnelere yaratımı, sırasıyla "emek" ve "iş" kategorilerine denk düşer. "Emek" in, zorunlu gereksinimleri karşılamak üzere özel alana konumlanan, insan ve doğa arasındaki uzamından ve "iş" in insan ile yapay şeylerin birlikte yarattığı sosyallığe ait oluşundan farklı olarak "eylem", salt insanlar-arası bir düzlemde imkân bulan, insan çoğulluğuna ve üzerinde eyleyilecek bir politik sahnenin varlığına ihtiyaç duyar. Diğer bir ifadeyle, politik sahnede diğer insanlar ile birlikte varolma faaliyeti olarak eylemin imkânı, öncelikle bu sahnenin kuruluşuna bağlıdır (Arendt, 2006: 35-37). İşte "devrim", öncelikle eyleme olanak tanıyan sahnenin kuruluş momentine denk düşmesi -ve devamında, kurulan politik alanın sürekliliğini sağlayacak kurumsal çerçevenin inşasına yönelmesi- niteliğiyle Arendt'in ilgi odağındadır. Öte yandan kast edilen politik sahnenin bu adı hak edebilmesi için kimi niteliklere sahip olması da gerekir; dolayısıyla her kuruluş ilanı, açık ki Arendt'in anladığı anlamda bir politik sahneyi var etmeye denk düşmeyecektir. Dolayısıyla "eylem" in nitelikleri, Arendt'in devrim kavramına atfettiği özellikleri anlayabilmek açısından önemlidir.

Eylem ancak "denk" ler veya eşitler arasında mümkündür; eşit aktörler arasındaki ilişkiyi bozacak herhangi bir hükümlerlik, buyurganlık veya baskı ve şiddet, eylemin varoluş koşulunun ihlali anlamına geleceğinden, politik sahnenin dışındadır. Eylemi var eden politik sahne -diğer bir ifadeyle, eşitler arasındaki uzam- herhangi bir "zor" ilişkisini tanımlı gereği dışlar; burada geçerliliği olan unsur "ikna"dır. Dolayısıyla politik ilişkinin imkânı, hem yöneten-yönetilen arasındaki asimetrik ilişkiden hem de herhangi bir 'doğal' zorunluluktan azade olmakla doğar (Arendt, 2006: 68-71). Arendt'in eylem imkânını doğuran bir nevi ön koşul olarak özellikle andığı bu 'zor'dan azade olma hali -"özgürlük"ten [freedom] farklı olarak- "özgürleşme" [liberty] anlamına gelir. Eylem ancak ihtiyaçlardan, zorunlu olarak yapılması gerekenlerden ve aynı zamanda zor yoluyla dayatılanlardan özgürleşmiş insanların birbirilerini eşitler olarak gördükleri bir uzamda varlık koşulunu bulur. Arendt'in Antik düşüncenin ve siyaset felsefesinin kurucu isimlerini izleyerek çizdiği bu çerçeve, eylemeye ehil insanların kendilerini özgürleştirdikleri zor'u, eşiti saydıkları diğerlerine dayatmaya da tenezzül etmedikleri kabulüne dayanır. Başka türlü söylersek, "özgürlük" [freedom], bir diğerine 'hükmetmeyi', eşitlik düzlemini bozarak kendi

özgürlüğünün de imkânını ortadan kaldıran anti-politik bir edim olarak kabul eden politik bir fikir ve kazanımdır:

Siyasal bir olgu olarak özgürlük, Yunan kent-devletlerin doğuşu ile eşzamanlı ortaya çıkmıştır. Herodot'tan bu yana da, yurttaşların hep birlikte ve hükmetme olmadan (*no-rule*) yaşadıkları, yani hükmedilen ve hükmeden ayrımının benimsenmediği siyasal bir örgütlenme biçimi olarak anlaşılmıştır. Hükmetmenin olmaması anlayışı ise yasa önünde eşitlik anlamına gelen izonomi (*isonomy*) sözcüğüyle açıklanmıştır. Yani Antiklerin sıraladığı diğer yönetim biçimleri arasında izonominin en belirgin özelliği, hükmetme anlayışının (monarşi ve oligarşideki "arşi" ya da demokrasi'deki "krasi"nin) onda hiç olmamasıydı. Dolayısıyla polis'in demokrasi değil, izonomi olduğu varsayılmıştı. (...) Yunanlara göre hiç kimse, kendisiyle denk olanlar arasında olmak dışında özgür olamazdı. Dolayısıyla tiran, despot ya da bir hane reisi -tamamen özgürleşmiş ve başkaları tarafından herhangi bir şeye zorlanmıyor olsa bile- özgür addedilemezdi. Zaten Herodot'un, hükmetmenin olmaması ile özgürlüğü bir tutmasındaki vurgu şuydu: Hükmedenin kendisi özgür değildi; hükmeden, hükümlerini herkesin üzerinde tutarak kendisini, kendi eşitlerinin oluşturduğu bir ortaklıktan ve ancak bu ortaklıkta yaşayabileceği özgürlükten yoksun kılmıştı. Bir diğer deyişle, siyasal alanın bizatihi kendisini tahrir ettiğinden, artık ne kendisi ne de hükmettikleri için özgürlük söz konusuydu. Yunan siyasal düşüncesi, özgürlük ve eşitliğin birbirine bağlı olduğu konusunda ısrarcıydı; (...) (Arendt, 2012: 36-38).

Politik özgürlük [*freedom*], zor'dan özgürleşmiş eşitlerin arasında imkân bulan eylem deneyiminin adıdır; bu uzamı mümkün kılma edimi olarak kurucu eylem, özgürlüğün deneyimlenebileceği bir politik sahne kurma amacıyla karakterize olur. Arendt'in "devrim"i tanımlarken dayandığı temel kabul de budur; devrim, "özgürlüğün barınabileceği" bir politik uzamı inşa etme amacıyla karakter kazanan kurucu eylemin adıdır (Arendt, 2012: 42-43) ve öyleyse, doğal veya insani "zorunluluklardan" da, politik düzlemin ihlali anlamına gelecek buyruk ve dayatmalardan da azade olmayı tanımlı gereği içerir.

Ne var ki bu çerçeve Arendt'in devrim kavrayışını anlamak için temel önemde olsa da, koşulları çoktan sağlanmış eylem ile bu koşulları sağlayan politik sahnenin kuruluşunun iki farklı momente denk düşeceğini unutmamak gerekir. Diğer bir ifadeyle, devrim, herhangi bir politik eylemden farklı olarak "yenilik" ve "başlangıç" yaratmayı potansiyel olarak taşımakla kalmaz, bizzat yeninin icadına denk düşer; bu yönüyle de Arendt'in deyişiyle "doğrudan ve kaçınılmaz olarak başlangıç sorunuyla yüz yüze getiren yegane politik olay" olarak (Arendt, 2012: 23) istisnai bir nitelik taşır. Öyle ki devrimin yeni bir politik uzamı 'kuran' rolü eksiltirirse, geriye 'isyan' kalır; oysa insanların mevcut sınırlı veya baskıcı

koşullardan 'özgürleşme' girişimleri olarak isyan, devrimi tanımlamaya yetmez. Devrimden söz edebilmek için 'özgürlüğün' deneyimleneceği bir politik yaşamı mümkün kılan yeni koşulların var edilmesi, yani, yeni bir devrin başlangıcı gerekir. Arendt'e göre devrimi kavramsallaştırmada genel olarak yaşanan zorluk da bu bağın, yani devrim ile 'yeniyi kurma ve kurumsallaştırma' arasındaki içsel bağın işaret ettiklerini, en temelde de devrimci bir kuruluşun yeni bir Anayasa yapmak anlamına geldiğini göz ardı etmekten kaynaklanır. Oysa "bir halkın kendisini politik bir topluluk olarak kurduğu ve yönetimi önceleyen edim" olarak Anayasa, kurucu eylemi (*constitutive*) ve kurucu eylemin yazılı ürününü (*Constitution*) aynı anda işaret eder (Arendt, 2012: 40-42, 187, 272-273). Öyleyse denilebilir ki devrimin istisnai karakteri, eski düzen ile yeni bir düzenin kuruluşu arasındaki 'boşluğa' denk düşmesi kadar; yeniyi kurma ile sürdürme, yani 'düzen'e dönüştürme arasında bir köprü oluşturma zorunluluğundan da kaynaklanmaktadır. Arendt için bu, "kurma" ve "koruma" arasındaki, yani aslında devrimci edim ile muhafaza etme arasındaki ilişkinin karşıtlık değil, biraradalık olarak düşünülmesi gerekliliği demektir:

Her devrimin en büyük olayı kuruluş eylemi olduğu ölçüde, devrim ruhu, birbiriyle bağdaşmaz ve hatta çelişkili görünen iki unsuru içerir. Yeni siyasi topluluk kurma ve yeni yönetim biçimi geliştirme eylemi, yeni yapının istikrar ve kalıcılığını ciddi bir şekilde dert edinir. Diğer yandan, bu derdi paylaşanların edinmekle yükümlü oldukları deneyim, yeryüzünde yeni bir şeyin doğumuna her zaman eşlik etmiş olan sevince dair ve insanın başlatma becerisine ilişkin şen bir farkındalıktır. Bu iki unsurun, yani kalıcılık meselesi ve yenilik ruhunun, siyasi düşünce ve terminolojide birbirine tezat iki şey haline gelmesini (...) sanırım kendi yenilgimizin belirtileri arasına dahil etmek zorundayız. (...) kayıp devrim ruhunu yeniden yakalamaya dair çabalar, mevcut söz dağarcığımızın karşıtlık ve çelişki biçiminde bize sunduğu şeyleri birlikte düşünme ve mantıklı bir şekilde birbirine bağlama çabasına da belli ölçüde dayanmak zorundadır. (Arendt, 2012: 299-301).

Dolayısıyla Arendt'in kurucu eylem olarak devrim kavramsallaştırması, kurma ve korumayı "tek bir olayın iki farklı yanı" olarak aynı anda içerir; bu anlamda yeni bir Anayasa, hem yeni bir politik sahnenin başlangıcını imleyen ve hem de kurulan sahnenin istikrarını ve sürekliliğini sağlayacak kurumsal çerçeveyi çizen işlevi sayesinde devrimin somut göstergesi ve kazanımı niteliği taşır.

Ne var ki devrimin diğer siyasi olgular karşısında sahip olduğu istisnai karakter, Arendt'in daima politika-dışı veya politika-öncesi addettiği "şiddet" ile ilişkisinde de devrededir; aslında başlangıcı hem olağan bir Anayasa yapımından ayrıştıran fakat hem de bir 'sorun' haline getiren tam da şiddet ile devrim arasındaki,

deyim yerindeyse, 'ikircikli' ilişkidir. Şiddet, Arendt için daima birlikte eyleme kapasitesi anlamına gelen "iktidar"ın, dolayısıyla politik eylem kategorisinin karşıtıdır (Arendt, 1997: 57, 70, 104); bununla birlikte şiddet, savaşı ve devrimi kesen niteliğiyle her ikisini de "diğer bütün siyasi olgulardan ayrı[ksılaştırır]" (Arendt, 2012: 20).

Arendt, devrim ve şiddet ilişkisinde, aynı anda, hem bir kaçınılmazlık hem devrim olgusunun politik anlamını ortadan kaldıracak denli güçlü bir tehdit görür gibidir. Şiddet kaçınılmaz olabilir ve fakat özgürlüğü yaşatacak yeni bir rejimi kurma amacıyla başvurulmuş bir 'araç' olmaktan çıkıp devrimin temel karakteri haline gelirse, devrimi bir anlamda ele geçirecek ve politik olmaktan çıkaracaktır. Dolayısıyla tıpkı 'başlangıç' ile ilişkisinde olduğu gibi, şiddet ile bağlantısı da devrimi, politika-öncesi ile politik kuruluş arasında ince bir çizgiye yerleştirir. Bu vurgunun Arendt'in devrim kavrayışında oynadığı kilit rol birkaç başlıkta birden karşımıza çıkar. Bir düzeyde Arendt şiddeti, özgürlük alanından tanım gereği dışlanan doğal ihtiyaçlar, zorunluluklar ve bu temaları seslendiren aktörlerin devrime dahil oluşlarıyla özdeşleştirir ve burada devrimin politik karakterinin "mahvedilişini" görür. Bir başka düzeyde ise, şiddet ile devrim ilişkisini zorunlu değil dışsal bir ilişki olarak kurma çabasının bir uzantısı olarak, "başlangıç" momentini şiddete değil "söz"e özgüler ki bunu Arendt'in karşılıklı söz vermeye dayalı bir "kuruluş miti" önerdiği biçiminde yorumlamak da mümkündür:

Başlangıç sorununun devrim olgusuyla ilişkili olduğu aşikardır. Fakat bu çeşit bir başlangıcın şiddetle yakından bağının olması gerektiği düşüncesi, İncil'de ve klasik Antikite'de sunulduğu üzere, tarihimizin efsanevi başlangıçlarıncı doğrulanır görünmektedir: Kabil, Habil'i katletmiştir, Romulus da Remus'u. Şiddet, başlangıçtır; bu yüzden hiçbir başlangıç, şiddeti kullanmadan ya da bir şeyi ihlal etmeden yapılamazdı. (...) [yüzyıllardan beri dolaşımda olan] Hikaye açıkça şunu anlatır: İnsanoglunun geliştirdiği her kardeşlik, kardeş katlinden kaynaklanmaktadır; herhangi bir siyasi örgütlenmenin kökü ise suça dayanır. Başlangıçta suçun olduğuna dair bu görüşün (ki teorik olarak sadeleştirilmiş ifadesi 'doğa hali'dir) insani meselelere dair yüzyıllardır sahip olduğu inandırıcılığının, St. John'un "Başlangıçta söz vardı" şeklindeki ilk cümlesinin ilahi kurtuluş konusunda sahip olduğu inandırıcılıktan aşağı kalır yanı yoktur. (Arendt, 2012: 22).

Yani örneğin Roma'nın kuruluşunu, Romulus'un kardeş katli yerine, Vergilius'un yaptığı gibi Troya'dan kurtulan Aeneas'a dayandırmak da olasıdır (Arendt, 2012: 280-285). Başlangıca sözü değil şiddeti yerleştirmek ise "mutlaklık" arayışında karşılık bulur ve Arendt bu bağlamda da mutlak-olmayan bir başlangıç

'döngüsü'nü düşünmeyi önerecektir -yine Roma'yı Troya'ya referansla düşünmek, Amerikan cumhuriyetini "yeni bir Roma'nın kuruluşu" olarak anlamlandırmakta olduğu gibi. Tüm bu noktalar kuramsal olarak egemenliğin reddinde düğümlenir, fakat öncelikle bu kuramsal pozisyona dayanak yapılan olgusal anlatıyı, yani Amerikan ve Fransız Devrimleri arasında Arendt'in kurduğu karşıtlığı ele almalıyız.

Fransa'nın 'Sefaleti' versus Amerika'nın 'Şansı'

Arendt'e göre "bir faciayla sonlanmış olan Fransız Devrimi dünya tarihini yazarken", yani dünya genelinde iz bırakmış ve kuramsal olarak da devrim kavramını şekillendirmiş olan olay Fransız Devrimi iken, "muzaffer bir başarıya imza atan Amerikan Devrimi" yerel ölçekteki etkisini pek aşamamış ve sınırlı yankı bulmuştur. *Devrim Üzerine* tam da tespit ettiği bu durumun aksine, 'hakiki' bir devrimin tüm nitelikleriyle Amerikan örneğinde karşılık bulunduğu, buna karşılık Fransa'da yaşananın ise bir nevi 'sapma' niteliği taşıdığını ispatlama çabasıdır. Fransız Devrimi, Arendt'in devrim kavramına yüklediği "özgürlüğü kurma" girişimi olmaktan hızla uzaklaşmış, yeni ve özgürlüğü amaçlayan bir rejim inşasında başarısız olmuş ve istikrarsız bir tarihsel süreci başlatmıştır. Aslında Arendt'in "Amerika'nın şansı" olarak gördüğü unsurlar düşünülürse, Fransa'da aksi yönde bir gelişmenin zaten olanaksız olduğu, diğer bir ifadeyle Arendt'in kabullerinden hareket edildiği sürece Fransa'da devrimin zaten 'ölü doğduğu' sonucuna varmak kaçınılmazdır. Tüm bunlarla birlikte tarih Fransız Devrimi'nden ilerlemiş; Arendt'in devrimin amaçlarından ve anlamından 'sapma' olarak gördüğü tüm nitelikleriyle birlikte, 1917 Ekim'inde yeniden canlanan, yani süreklilik gösteren Fransız Devrimi olmuştur. Tüm başarısına karşın Amerikan Devrimi ise 'biricik' kalmış ve dahası bizzat Amerika'da dahi bir devrimin yaşanmış olduğu zamanla "unutulmuştur" (Arendt, 2012: 71, 291-297). Nedir öyleyse Arendt'in 'Amerika'nın şansı' addettiği ve gözünde Amerikan Devrimini başarılı model kılan nitelikleri?

Amerikan Devrimi'nin hayat bulduğu koşullarda Arendt'in 'şans' addettiği üç temel başlıktan söz edilebilir: Sefalet derecesinde yoksulluk gibi bir sorunun olmayışı, Amerika'nın İngiliz siyasi sisteminin yani 'ılımlı monarşi'nin mirasçısı oluşu ve kolonilerin özyönetim deneyimine sahip oluşları (Arendt, 2012: 208). Bu koşullar içerisinde 'gerçekleştirilen' devrim, Arendt'in devrim tanımının tüm niteliklerini de var edebilmiştir; yani Amerikan devrimcileri devrimi başından sonuna politik bir olgu olarak kavramayı sürdürmüş ve bir Anayasa yaparak 'özgürlüğün barınabileceği bir yer kurmak' ile 'kurulan yeni düzenin sürekliliğini sağlayacak kurumlar inşa etmek' ikili amacını taşımışlardır. Şanslı koşullar ile ortaya çıkan başarılı sonuç arasındaki bağlantıyı kurabilmek için, Arendt'in

gerçekte sapma addettiği modelden hareket ettiği, Fransız Devrimi'ne ilişkin tespitlerine dayanarak Amerikan örneğini değerlendirdiği açıktır. Diğer bir ifadeyle, Arendt Fransız Devrimi'nde saptadığı problemleri, Amerikan Devrimi'ne ilişkin anlatısında 'çözer'; dolayısıyla mesele daha çok bir devrimde 'neyin olmaması gerektiğini' örnekleyen Fransız Devrimi'dir: Fransa'da yoksulluk sorunu ve yoksullar devrimi 'ele geçirmiş'; *ancien régime*'in mutlakiyetçiliği kendisini devrimde kopyalamış ve devrim, kendisine mutlak bir başlangıç noktası aradığı ölçüde hem 'doğa durumu'nun hem de 'halk egemenliği'ndeki 'bir'ciliğin *şiddetine* mahkûm olmuştur.

"Yoksulluk" veya "toplumsal sorun", Arendt'in Fransız ve Amerikan devrimcileri arasında "kurtarıcılar" ve "kurucular" adlandırmasıyla kurduğu karşıtlık eksenine denk düşer; buna göre, Amerika'da devrim yeni rejimin politik çerçevesini kurma amacına odaklanmışken, Fransa'da devrimcilerin gündemi giderek daha fazla yoksulları kurtarma misyonu ile şekillenmiştir (Arendt, 2012: 119). Yoksulluğun politik gündemin merkezine yerleşmesi, Arendt'in kavrayışında birkaç anlamda birden yıkıcıdır. Öncelikle, temel ihtiyaçların karşılanamaması anlamıyla yoksulluk, Arendt'in insani faaliyetler arasında gözettiği keskin ayırım nedeniyle politik alanın konusu olamayacak kadar 'zorunluluk'la karakterizedir; oysa zorunluluktan özgürleşmiş olmak politik alanın varlık şartı, ön koşuldur. Dolayısıyla yoksulluk politikanın alanına taşındığında Arendt için bu daima, zorunluluğun yani başka türlü düşünülemez olanın dayatmacı doğasını da beraberinde getirme riski demektir. Politik alanın tanımı gereği sahip olduğu özgürlük niteliğinin ihlali anlamına gelen bu tematik dayatmanın taşıyıcısı yoksul aktörler olduğunda, yani tıpkı 1793'te *sans-culottes* kendi gündemini devrimin yönelimini belirleyecek biçimde dile getirdiğinde ise artık özgürlük, "halkın acil ihtiyaçlarının" gölgesinde kalacaktır. Bir diğer düzlem de devrimin önderlerinin yoksullarla -veya aynı anlama gelmek üzere halkla- kurdukları ilişkide "acıma" duygusunun kendisini dayatmasıdır. Rousseau'nun toplumsallaşmamış, doğa durumundaki insanın en doğal duygusu olarak andığı acıma veya merhamet; *ancien régime*'in çürümüşlüğü karşısında yoksulları ve devrimcileri ortaklaştıran bir "erdem" statüsü kazanmıştır. Toplumun refahından pay almayan yoksullar, salt bu nitelikleriyle 'doğallık' ile özdeşleştirilmiş ve "riyakârca olmayan tek şey" olarak yoksulların "yalın ihtiyaç ve çıkarları", politik -yani yapay- evrenin karşısına -ve üzerine- çıkarılmıştır. Oysa doğallık, samimiyet, sevgi, merhamet ve benzeri 'özel' duygular, Arendt için daima, kamusal alanın gereksindiği mesafeyi ortadan kaldıran, bu nedenle de politik 'uzam'ın oluşmasına engel olan niteliktedirler; dahası, bir kez politik alana taşındıklarında kendi 'acil' ve doğrudan araçlarını da dayatacaklardır (Canovan, 1985: 632-633). Özcesi, Jakoben iktidarın "halkın mutluluğu"nu bir hedef olarak ilan ettiği, devrimin

itici gücünün özgürlük arzusu olmaktan çıktığının ve devrimin ruhunun, bir yandan yoksulların öfkesi diğer yandan devrimcilerin acıma duygusu tarafından ele geçirildiğinin de göstergesidir: Fransız Devrimi kalıcı kurumlar ve yasalar üretmek yerine, yoksulluk karşısında alınacak acil tedbirleri hayata geçirmeye odaklanmış ve böylece doğal zorunluluklar politik alanı istila etmiştir (Arendt, 2012: 76-99; 112-118; 137-148).

Arendt'in gözünde tüm bunlar, Jakoben dönemde 'devrim düşmanlarına' uygulanan terörün de zeminini oluşturur ve bu fikri şöyle ifade etmek mümkündür: Zorunluluğun dayatmacı karakteri politik sahnede kendisini ancak şiddete başvurarak var edebilir niteliktedir. Fakat şiddetin belirleyiciliği, yalnızca kör bir öfkenin yıkıcı karakterine dayanmaz; devrimin hem hedef hem miras aldığı politik çerçevenin kendisi de Arendt için şiddeti kaçınılmaz kılan unsurlarla şekillenmiştir ki bu bizi devrimlerin kendilerinden önceki rejimlerle ilişkileri başlığına taşır. Gerçekte "bir devrimin, devirdiği yönetim biçimi tarafından belirlenmesi", Arendt'e göre, şaşırtıcı değildir; devrimler, mevcut rejimin kaybettiği otoritenin ve iktidarın yerine yenisinin tesisini hedefleyen girişimlerden doğar ve dolayısıyla doldurmaya çalıştıkları boşluğun karakteriyle şekillenirler (Arendt, 2012: 206-207). Fransa'da *ancien régime*'in mutlakiyetçiliği, "yasadan azade irade" mefhumunu olağanlaştırmış ve devrim, monarkın istencini/iradesini ulusun veya halkın istenci/iradesi ile basitçe ikame etmiştir. Bu anlamda Fransız Devrimi tek adam mutlakiyetçiliğinin yerine bir başka mutlakiyetçiliği geçirmiştir. Oysa Amerikan Devrimi'nin ilişkilendiği rejim, kendisine karşı bağımsızlık mücadelesi verilen İngiltere'nin anayasal monarşisidir ve üstelik, mevcut rejimden kopuş İngiltere'nin "otoritesi"ni alaşağı etmek anlamına gelse de, kolonilerin özyönetim deneyimini, yani "iktidar" pratiğini yok eden nitelikte değildir. Arendt'in Amerikan Devrimi'nin bir diğer şansı olarak gördüğü bu iktidar deneyimi, devrimin bir 'sıfır noktası' anlamına gelmediği, diğer bir deyişle 'mutlak bir başlangıç' iddiası taşımadığı, dolayısıyla "yasadan azade irade"ye de ihtiyaç duymadığı savlarını dayandırdığı noktadır. İşte bu, devrimcilerin kendilerini bir "doğa durumu"nda, yani tüm toplumsallığı ve kurumsallıkları önceleyen bir kuralsızlık durumunda bulmadıklarını gösterir ki bu durumda devrim de 'her şeyi yoktan var eden bir mutlak an'a denk düşmeyecektir.

Ne var ki eğer bu anlatı salt bir devrimin içinde doğduğu koşulların yarattığı şansa bağlı bir tabloya dayandırılmış olsaydı, Arendt'in Amerikan Devrimi'nde gördüğü büyük başarıyı tümüyle tesadüfi addetmesi de gerekirdi. Oysa yeniden tanımlamaya giriştiği haliyle devrim kavramı, devrimcilerin bilinçli biçimde özgürlüğü kurmayı amaçladıkları ve başardıkları, dolayısıyla devrimin aktörü olmayı şansa veya koşulların belirleyiciliğine bırakmadıkları bir nitelik taşır. Bu

bilinç, Arendt'e göre, henüz kolonicilerin yeni kıtaya yerleşirken birbirlerine verdikleri 'söz'de, yani "[uygar insanların] hiçbir yasaya bağlı olmayan insanların ipsiz atılğanlığından duydukları haklı korkuyla" yaptıkları "sözleşme"de kendisini gösterir (Arendt, 2012: 223). Dolayısıyla Amerikan deneyimi, en başından itibaren, mutlak bir başlangıç anını da beraberinde getirecek olan "doğa durumu"nun yasadışı-kuralsız-sınırsız niteliklerinden bilinçli biçimde kaçınmakla karakterizedir. Devrim, *yasadan azade bir iradenin mutlak karakterini reddeden* bu deneyimi devralmıştır.

Arendt'in çizdiği tabloda hem yoksulların acil ihtiyaçları ile zor/zorunluluk arasında kurulan bağlantı ve hem de irade ile yasa arasında işaret edilen üstünlük ilişkisi, aslında aynı temel kaygıyı işaret eder -yani, "mutlak" olanın politik alana dâhil edilmesinin, tam da sınırlandırılabilir veya kontrol edilebilir olmadığı için, politik ilişkiyi imkân dışı kılacağı ve politik alanın varlık koşulunu ortadan kaldıracığı kaygısını. Bu, Arendt'in gözünde, birbirini eşiti olarak gören insanlar arasında özgürce tartışma ve ikna sürecine denk düşen, dolayısıyla daima yasalar ve kurumlar tarafından güvence altına alınmış bir zemini gerektiren politik alanın; kontrol edilebilir veya dönüşüme açık olmayan bir 'dayatmaya' yenik düşmesi anlamına gelir. Bu dayatma ister doğanın imlediği zorunluluklar biçiminde, isterse 'doğa durumu'nun kuralsızlığının imlediği şiddet biçiminde kendini gösterebilir, her durumda, 'kölece bir tabiyet'i dolayısıyla özgürlüğün zıttını doğuracaktır. Arendt için Fransız Devrimi'nin, devrimcilerin kendileri tarafından dahi bir kasırğa veya sel gibi anlamlandırılışına karşılık Amerika'nın kurucularının eyleyen 'aktörler', yani "kendi yazgılarının efendileri" olabilmeleri arasındaki fark da buradan kaynaklanır. Devrim, her ne kadar "yenilik" ile bağını korusa da, Fransa'da sözcüğün kök anlamına -yani gökcisimlerinin 'zorunlu' döngüsel hareketinde olduğu gibi insanın etkide bulunamayacağı doğal ve engellenemez bir olaya- dönecektir ki bu, öznenin teslim oluşu demektir.² Oysa Amerikan Devrimi "patlak vermemiş", karşılıklı müzakere ve söz verme ile, yani "düşünüp seçerek" bir rejim inşa etmeyi başarmış, böylece de kurucu eylemin "ille de şansa veya güce dayanmaya yazgılı olmadı[ğın]" ispat etmiştir (Arendt, 2012: 63; 288). Yani Amerikan Devrimi, Arendt'in gözünde "başlangıçta sözün olabileceğinin" örneğidir.

Egemenlik Doğurmayan bir Devrim Arayışı

Arendt'in Fransız ve Amerikan Devrimlerine ilişkin anlatisına birçok yönden itiraz edilebilir ki ilk ve en temel itiraz, kaçınılmaz olarak sosyal ve politik olan arasında gözettiği keskin ayrımın doğurduğu problemi konu edinecektir. Arendt'in politikanın "özerkliği" (Wellmer, 2000: 225) veya "saflığı" (Wolin, 1983: 15) olarak adlandırılabilir olan yaklaşımı, bir yandan politik eylemin kendisi

dışında herhangi bir amaca/norma dayanmayan ‘değer’ini işaret ederken, öte yandan hem sosyal sorunu politik alana taşıyan yoksulların politik kapasitesine karşı fazlasıyla “kayıtsız” ve hem de model olarak sunduğu tarihsel olgularda kimi “çarpıtmalar”a başvuran bir tutumu (Wolin, 1983: 14, 7) beraberinde getirir. Tıpkı Antik Yunan demokrasisini düşünürken yurttaşlık dairesinin dışında bırakılanlarla ilgilenmemesi gibi, Amerikan Devrimi’ni de köleliği mesele etmeden ele alış ve Amerikan İç Savaşı esnasındaki ‘terör’ün sosyal sorunun taşıyıcılarından değil, karşı-devrimcilerden geldiğini görmezden gelişi; diğer taraftan Fransız Devrimi’nden esinlenerek kendi devrimlerini gerçekleştiren Haitili “Siyah Jakobenler” konusundaki sessizliği (King, 2010: 33-34, 43-44), yine, Arendt’in sosyal ve politik olan arasına ısrarla çektiği kati çizginin uzantısı olarak düşünölmeye müsaittir. Öyle ki Arendt’in devrimler arasında kurduğu karşıtlığı benimseyen yorumcular arasında da Amerikan Devrimi’ne dair anlatının ‘sosyal sorunu’ fazlasıyla paranteze aldığı uyarılarına (Nisbet, 1977: 66) rastlamak mümkündür. Arendt’in tarihsel olgulara yaklaşımındaki ‘seçmeciliği’ kendi kuramsal hattının tercihleriyle şekillenir -örneğin “mutluluk”, Arendt’in gözünde, yine politikanın ‘saflığını’ bozacak biçimde özel alandan transfer edilen bir kavram ve arayıştır; ‘hayvansılık’la, biyolojik zorunlulukla ilişkilidir; ve Arendt Amerikalı kurucular için de “mutluluğun” başat bir fikir oluşuyla ilgilenmez (Soni, 2010: 37, 33). Öte yandan, Arendt’in Fransız Devrimi’nin tüm dünyayı biçimlendiren etkisi ile devrimin “evrensel” iddiaları arasındaki bağı kurmayışının da altı çizilmelidir. Fransız Devrimi’nin “eşitlik, özgürlük, kardeşlik” sloganında özetlenen evrensel iddiası, Arendt için, politik bir kuruluştta somutlanamayacağından ancak ‘doğal’ -dolayısıyla yine zorunlu ihtiyaçların biyolojik eşitlemesine denk düşen- bir düzlemde aynılaştırma işlevi görecektir. Oysa bizzat kendisinin tespit ettiği üzere, Amerikan Devrimi’ni “yerel”, buna karşılık Fransız Devrimi’ni tüm dünyayı etkileyen bir büyük politik olay kılan niteliğin bu evrensel seslenişle yakından ilgili olduğu kuşkusuzdur.³ Fransız Devrimi’nin etkisi, *sans-culottes*’un, yurttaş sayılmayan kadınların, Haitili Kölelerin ve diğer ulusların “eşitlik, özgürlük, kardeşlik” şiarını benimseyip kendilerini politik özne olarak kurlmalarını ‘paranteze alarak’ anlaşılabilir değildir; ne var ki Arendt’in evrensel herhangi bir söylemde politik bir kapasite görmediği, dolayısıyla bu bağlamları hiç konu edinmediği de aşıkardır. Dolayısıyla Arendt’in anlatısındaki ‘bükme’ ve görmezden gelmelere ilişkin tüm bu tespit ve yorumları, Arendt’in asıl meselesini, yani egemenlik yaratmayan, aksine egemenlikten bilinçli bir biçimde uzak duran bir devrimci momentin imkanını işaret etme amacını açık edecek biçimde değerlendirmek gerekir. Başka türlü de söylemek mümkün: Arendt Fransız ve Amerikan Devrimleri karşılaştırmasına tarihsel olguları serimlemekten çok, politik ve teorik olarak egemenlik yaratmayan bir kuruluşun mümkün olduğunu işaret etmek için

başvurmakta; model olarak sunduğu Amerikan Devrimi'ne bir politik kuruluşun taşınması gereken nitelikleri atfederken politikanın saflığını bozacak unsurları görmezden gelerek anlattısını örmektedir. Bu anlamda mesele edildiği şey, yeni bir politik rejimin kuruluşunun, "egemenlik" nosyonunun imlediği unsurlardan ayrıştırılmasıdır (krş. Kalyvas, 2005; Demirkent, 2017: 60-62). Bu nokta akılda tutulduğunda Arendt'in metninin, egemenlik nosyonunu, hem kurucu eylem olarak devrimin hem de kurulu rejim olarak cumhuriyetin bir anlamda anti-tezi olarak işaret etme çabasıyla şekillendiği de tespit edilebilir. Öyleyse "egemenlik" nosyonunda Arendt'in ne gördüğünü anlamamız gerekir.

Egemenlik, kavramsallaştırıldığı ilk andan itibaren "mutlak" olma niteliğiyle tanımlanır. Bu mutlaklık yalnızca dünyevi siyasal iktidarın gücünü imlemez; tutarlı bir egemenlik kuramı egemeni kendi iradesi dışında bir normla sınırlandırılmaz olma anlamında da mutlak olarak tanımlamak durumundadır ki iktidar ve otoritenin 'birliği' buna denk düşer. Dahası, kendi kendisinin normu olarak egemenlik, aynı nedenle egemenlik-öncesini bir 'yokluk' veya 'doğa durumu' olarak da işaretler. Dolayısıyla egemenlik nosyonu, 'ex nihilo' bir anı, yani yokluktan var etme edimi olarak mutlak bir başlangıç noktasını varsayar ki bu, egemen gücü mutlaklıkla donatmaya da elveren şeydir. Diğer bir ifadeyle egemenlik nosyonu bir nevi mutlaklık sarmalı yaratır -mutlak bir başlangıçtan mutlak bir güç doğar. Ne var ki bu mutlak güç, bir kez var edildikten, yani doğa durumundan politik birliğe bir kez geçildikten sonra da varlığını sürdürür; dolayısıyla politik sahne, aslında, her an yeniden devreye girerek doğa durumuna dönüşe sebep olabilecek bu mutlak gücün üzerinde yükselir. Açık ki böylesi bir mutlak gücün bizzat varlığı, Arendt'in anladığı haliyle eylemi mümkün kılan politik sahneyi olanaksızlaştıracak bir asimetri demektir; 'eşitler arası' bir kamusal özgürlük deneyimi olarak eylem böylesi bir mutlak gücün yanı sıra var olamaz. Egemen gücün imlediği 'buyurma' veya komuta etme, "çoğul eşitler arasında" imkân bulan politik ilişkinin tartışmacı ve iknaya dayalı doğasının (Villa, 2009: 29) tam zıttıdır. Dahası, burada sorun yalnızca egemen gücü bünyesinde toplayan bir kişi veya mercii değildir; mutlaklık ilahi ve hatta 'matematiksel' bir 'hakikat'in de niteliği olabilir ki Arendt böyle bir iddiayı da politika olanağını ortadan kaldırmakla itham eder. Bu bağlamda denilebilir ki mutlaklığa yönelttiği eleştiri Arendt'in politikaya atfettiği niteliğin iki yüzünü de yansıtır: Mutlaklık bir yandan politikanın gereksindiği 'açıklığı' ve 'olumsallığı' ortadan kaldıran buyurgan niteliği nedeniyle (Honig, 1991: 99) ve öte yandan, mutlak bir gücün politik sahnenin kurallarını gözeten yasa ve kurumları her an geçersizleştirebilecek bir üst 'irade' olarak istikrarsızlık yaratma potansiyeli nedeniyle politikanın tam karşısında konumlanır (Kalyvas, 2005: 231-232; Demirkent, 2015: 94-95). Öyleyse egemenlik, iktidarı ve

otoriteyi 'bir' araya getiren mutlaklık iddiasıyla, Arendt için, hem tanım gereği politikanın karşıtıdır hem de devrimin politik sahneyi kurma ile korumayı, inşa etme ve sürekliliğini sağlamayı biraraya getiren tanımlayıcı doğasının tahribi anlamına gelir. Arendt'in arayışı, hem kuruluşu hem sürekliliği gözetmek, dolayısıyla, mutlak gücün aynı anda hem politik sahneyi kuran hem istikrarsızlık potansiyeli taşıyan niteliğinden, -yani mutlak başlangıç, öncesindeki mutlak yokluk ve bu yokluktan çıkışı sağlayacak mutlak bir güç varsayımları arasındaki zorunlu ilişkiden- kaçınmaktır. Zira tüm bu nitelikler egemenliğin şiddeti politik sahneye meşru ve daimi bir ihtimal olarak çağırın doğasını işaret eder: Egemen iradenin işaret ettiği 'bir'lik; siyasal birliğin içinde, eylemin tanımlayıcı niteliği olan insan çoğulluğunu ortadan kaldırırken, dışarıda, yani siyasal birliğin diğer birliklerle ilişkisinde ise mutlak bir karşıtlığın, dolayısıyla düşmanlığın zeminini yaratır (Arendt, 2012: 99). Bu, yalnızca kavramsal olarak değil tarihsel olarak da böyledir: “[Geçmiş on beşinci, on altıncı yüzyılın ötesine geçmeyen] Egemenlik, diğer şeylerin yanı sıra, uluslararası karakterdeki çatışmaların ancak savaşla karara bağlanabileceği, savaşın anlaşmazlıkların üstesinden gelmek için son çare olduğu anlamına gelir” (Arendt, 2009: 106). Öte yandan egemenliğin eşitlik düzlemini bozan 'üstünlüğü' bir tarafa, 'irade'nin kendisinin de "içsel bir yeti", yani politik-kamusal alana değil, özel alana ait bir kategori oluşu (Yılmaz, 2017: 34), Arendt için bir kez daha politik alanın bir başka alan tarafından istilası anlamına da gelecektir.⁴ Dolayısıyla birden çok anlamda politikanın hilafına işleyen egemenliğin, Hobbes'un kuramında olduğu gibi bir 'temsilci'de veya Rousseau'nun önerdiği gibi politik bünyenin bütününde cisimleşmesi bir fark yaratmaz; Arendt mutlak monarşi veya halk egemenliğini birbirinin alternatifi olarak değil, aynı politika-karşıtı iradenin birbirini takip eden iki biçimi olarak görür ve böylece iki egemenlik biçimi arasındaki tüm farkları da görmezden gelir (Demirkent, 2017: 60).⁵ Arendt'in çözümü, egemenliği hiç varsaymamak ve devrimi, egemenlik yaratmayan bir kurucu eylem olarak kavramsallaştırmaktır. Nihayet Amerikan Devrimi'nin istisnai karakterinin özeti de buradadır: "Belki de en büyük Amerikan buluşu", devrimin "egemenliği ortadan kaldırışı"dır (Arendt, 2012: 203-204).

Arendt'in Orijinalliği: Karşıtların Birliği

Arendt'in Amerikan Devrimi'ne atfettiği bu başarı -yani politik alanı yok edici niteliğiyle karakterize olan egemenlik mefhumundan sakınılması- iktidar ile otorite arasında gözetilen ayırmda ve federal ilkenin benimsenmesinde karşılık bulur ki bu iki ilkenin birlikteliği, Arendt'in 'mutlaklık'ta gördüğü çok boyutlu sorun karşısında işaret ettiği çözüme de denk düşer. İktidar ve otorite ayrışması, kökleri Roma Cumhuriyeti'nde senato ve halk arasındaki işbölümünde bulan bir gelenektir; merkezileşme yerine iktidarın yerel özyönetim organları tarafından

üstlenilmesi anlamında federal ilke ise, tüm devrimlerde 'kendiliğinden' ve yeniden keşfedilen bir pratiğe, yani konsey sistemine dayanır (Arendt, 2012: 243-246, 267-274, 318-351).

Arendt'in egemenliğe alternatif olarak ileri sürdüğü iktidar ve otorite ayrışmasındaki işbölümü, politik eylem kavramsallaştırmasına içkin olan ikili niteliği, yani eylemin, devrimle kurulan politik sahnenin sabit zeminini hem gereksinmesi ve hem de sürekli bir devinime karşılık gelmesini yansıtır niteliktedir: Otorite, politik sahnenin kuruluş yarasını garanti altına alan -ve tartışma dışı- bir buyruğa dayanırken, iktidar aynı sahnede çoğul eşitlerin 'birlikte eylem'ine karşılık gelir. Arendt için otoritenin taşıyıcısının politik aktörlere sınırları hatırlatan kurumsal bir aktör olması ve iktidarın da çoğul aktörler arasındaki uzama bırakılması, kökü Roma Cumhuriyeti'ne dayanan, ideal bir işbölümüdür: Herhangi bir iktidarı olmayan otorite, daima geçmişte kalan bir kuruluşa dayanır ve sürekliliğin garantörü olma işlevini ancak kuruluşu bugünde 'çoğaltarak' üstlenebilir. Diğer bir ifadeyle otorite bir kurum tarafından 'taşınır' -yani, herhangi bir mercii ile 'özdeşlik' kurulamaz. Dayanağını bulduğu "geçmişteki kuruluş" -yani kurucu iktidar edimi- ise bir sıfır noktası olarak düşünülmez; daima bir önceki kuruluşa referansla ilkesini kendisi dışında bulan ve böylece tek ve mutlak bir başlangıç olamayan bir momenttir. Dahası, otorite, zamansal olarak geçmiş ile bugün arasında bir köprü işlevi üstlendiğinden, şimdi'de kendinden menkul bir mutlaklıkla da mevcut değildir (krş. Arendt, 2004: 129-132, 167-168). Öte yandan Arendt'in özgün terminolojisinde iktidarın, tek ve merkezi bir 'temsilci' tarafından üstlenilemeyeceği de açıktır; iktidar şimdi-burada bulunan aktörlerin, "temsilci hükümlerliğine" teslim olmaksızın (Arendt, 2012: 318-319), birlikte eylemeleridir fakat bu ancak, otorite tarafından ilkesi koruma altına alınmış bir politik sahnenin kuralları ile çerçevesi çizilmiş bir eylem alanında gerçekleşebilir. Dolayısıyla Arendt'in bu bağlamda yapmaya çalıştığı bir nevi çifte önlem almaktır: Arendt, hem otorite ve iktidarı birbirlerinden ayırıştırarak mutlaklaşmanın önüne geçmek, hem de otorite ve iktidarın her birini kendinden menkul ve sınırsız olmayacak biçimde, mutlak bir güçten yoksun olarak tanımlayarak aralarında bir denge kurmak ister. Böylece özgürlüğün hayat bulacağı politik alanı 'bir-leşerek mutlaklaşan' bir egemenliğin tersine, deyim yerindeyse, 'bölünerek çoğalan' bir zamansal ve mekânsal uzam olarak işaret etmiş de olur.

Tüm bu vurgular, Arendt'in politik özgürlüğün ancak bir "cumhuriyet"te yaşayabileceği kabulünde özetlenebileceği gibi, cumhuriyeti de Rousseau'da aldığı "halk egemenliği" biçiminden farklı olarak, modern öncesi adlandırmayla "karma yönetim" olarak tanımlama konusundaki tercihini yansıtır. Arendt'in bu bağlamda kurduğu karşıtlık ve özdeşlikler dikkate değerdir: Cumhuriyet,

egemenliğin olduğu gibi, her biri bir tür egemenliği vücuda getiren tiranlığın (2012: 169), demokrasinin (2012: 302) ve ulus-devletin (2012: 328) de karşıtı olarak politik özgürlüğü var edebilecek yegâne biçimdir çünkü tüm diğerlerinin aksine kurumların ve yasaların otoritesi -yani politik sahne- yurttaşların iktidarına -yani politik eyleme- olanak tanır. Başka türlü de söylemek mümkün: Arendt'in çerçevesinde bir devrim, ancak bir cumhuriyet kurmayı başardığı ve cumhuriyeti de halk egemenliğinden ayırttığı ölçüde adını hak etmektedir; bu ise, Fransız Devrimi'nde Jakobenlerin yaptığı gibi "cumhuriyetten çok halka inanmak"la, yani halk iradesini yasa ve kurumların üzerinde görmekle gerçekleştirilebilir değildir. Arendt böylece, Fransız Devrimi'ni Rousseau'nun "halk egemenliği" kuramı ile özdeşleştirirken Amerikan Devrimi'ni, bu kez ruhunu Montesquieu'da bulduğunu ilan ederek karşısına yerleştirir ki modern siyasal düşünceyi kat eden bu anlatı, Arendt'in bu kez düşünürlerle olan 'seçmecî' diyalogunu örnekler: Montesquieu'nun ruhu Amerikan Devrimi'nde yücelirken liberal Locke'un etkisi silikleşir ve modern cumhuriyetçiliğin iki kurucu ismi, Machiavelli ve Rousseau, Fransız Devrimi'ne -farklı nedenlerle de olsa- fazlasıyla yakın olduklarından, cumhuriyetin değil mutlakçılığın hanesine yazılırlar.

Montesquieu'nun meziyeti, adıyla özdeşleştirilen "erkler ayrımı"nın ana fikrinde yatar: İktidarın mutlaklaşmasının önüne geçerek politik özgürlüğün sürekliliğini sağlamak, yasal sınırlar yoluyla değil, iktidarın bölünmesiyle mümkündür. Yani, "iktidar, yalnızca iktidarla durdurulabilir" fakat bu, iktidarın tekelleşerek gerçekte kendi varlığını da ortadan kaldırmasının -yani iktidarın iktidar olmaktan çıkıp şiddete dönüşmesinin- önüne geçilmesi anlamında böyledir. Diğer bir ifadeyle, Arendt'in Montesquieu'dan edindiği fikir, iktidarı iktidarla sınırlandırmanın, gerçekte iktidarın varlık koşulunu yarattığıdır. Öte yandan Montesquieu'nun çerçevesinde "yasa", bir 'buyruğu' değil, şeyler ve insanlar arasındaki "ilişkilenmeleri" ifade eder; dolayısıyla yasa, iktidarı kontrol altında tutmaya değil iktidarın hareket alanını sağlamaya ehildir (Arendt, 2012: 198-201). Arendt'in Amerikan Devrimi ile Montesquieu arasında kurduğu ilişki tartışmalı olsa da,⁶ kendi kavramsal çerçevesinin Montesquieu'da bulunduğu esin açıktır: İktidar, ancak mutlaklaşmadığı ve birlikte eyleme pratiğine denk düşünüldüğünde şiddetten farklılaşır ve bu, hem politik sahneyi mümkün kılan kurumsal-yasal çerçeveyi gereksinir, hem de çoğul aktörlerin iktidardan pay almasını şart koşar. Bir başka deyişle, Montesquieu egemenliğin karşıtı olarak siyasal özgürlüğün modelini sunan düşünür olma meziyetini, erkler ayrımı kadar, yasa ve iktidarı özgün biçimde kavramsallaştırmasına da borçludur.⁷

Arendt'in bu anlatısında ilgi çekici olan, Montesquieu gibi, Fransız monarşisini mutlaklaştığı -despotikleştigi- ölçüde bir halk devrimine açık hale geleceği

konusunda uyaran ve politik özgürlüğü İngiliz monarşisiyle özdeşleştiren bir düşünürü, cumhuriyeti kuracak ideal bir devrimin kuramsal atası olarak işaret etmesinde değildir yalnızca. Arendt Montesquieu'nun erkler ayrımının, Platon'dan bu yana bilinen ve özellikle Polybios'un Roma Cumhuriyeti ile özdeşleştirerek literatüre kazandırdığı "karma yönetim" modelinde zaten varsayıldığını belirtirken, karma yönetimin ikili niteliğini, yani sınıfsal temsile dayandığını ve bu yolla iç çatışmayı önlemeyi amaçladığını göz ardı eder. Oysa hem Aristoteles'in ideal *politeia*'sında önerdiği, hem de cumhuriyeti bir karma yönetim olarak düşünen, dahası tıpkı Arendt gibi, kuruluşu ve sürekliliği politikanın iki momenti olarak kavramsallaştırılan Machiavelli'nin Roma'da gördüğü aynı şeydir: Uyuşmazlığı dengeleyerek rejime istikrar sağlayan, bu yolla da rejim değişikliklerinin önünü alan sınıfsal temsil.⁸ Dolayısıyla Arendt'in egemenliğin "mutlak" karakterinin karşısına erkler ayrımını koyuşunu siyasal düşünce açısından asıl ilgi çekici kılan, erkler ayrımına da esin veren "karma yönetim" teorisinin Antikiteden bu yana devrimleri -devrim kavramının modernliği hesap edilirse, "iç çatışma"yı- önlemenin ve istikrarı garantilemenin yolu olarak düşünölegelmiş olmasıdır. Diğer bir ifadeyle Arendt, devrimi politikanın kurucu edimi olarak işaret ederken, aynı anda, düşünce tarihinde devrimi önleyerek istikrarlı rejimi mümkün kılmının en meşhur formülüne dayanmaktadır. Bir yandan "özgürlüğü koruyacak kurumların kuruluşu" olarak tanımladığı devrimi salt kuruluş momentıyla değil, kuruluşu korumayı da içerecek biçimde anlamlandırmakta, öte yandan devrimi anti-teziyle, yani karma yönetimin dengeci istikrarıyla, deyim yerindeyse, ehlileştirmektedir. Kuşkusuz bu, Arendt'in politikayı iki momentin biraradalığı ile, yani kurma ve koruma birlikteliği olarak kavramsallaştırıyor oluşunun bir uzantısıdır.

Öte yandan politikaya yaklaşımı aynı ikili momenti yansıtan Machiavelli'nin neden Arendt'in referansı olmadığı açıktır; karma yönetim olarak cumhuriyetin modern savunucusu Machiavelli siyasal birliğin sürekliliğini cumhuriyette görür ve fakat kurucu iktidarı tek kişide cisimleşebilir addeder. Dahası, her ne kadar "devrim ruhunun öncüsü" olsa da politika anlayışını şiddetin doğallığı üzerine kurması (Arendt, 2012: 46), onu Arendt'in cumhuriyet kurgusu için bir dayanak olmaktan çıkarır. Fakat bir bu kadar önemli neden olarak, Arendt'in daima politikadan dışladığı "sosyal sorun"un, Machiavelli için politikanın tanımlayıcı unsuru olan 'uzlaşmazlığa' denk düştüğü tespit edilebilir. Öte yandan bu nokta, Arendt'in kuramsal referansları arasında ilgi çekici bir başka 'eksikliği' -tam da mülkiyet eşitsizliklerinin yarattığı "sosyal sorunu" politika-öncesi addederek Arendt'in varsayımlarıyla çok temel bir benzerlik taşıyan- John Locke'un eksikliğini çarpıcı hale getirir. Dahası Locke, -sınıflar değil- bireyler arası bir sözleşme kurgusuna, -egemenliğin mutlaklığını değil- farklı erklerden oluşan

sınırlı bir siyasal iktidarı meşrulaştırmak üzere başvurur; tariflediği doğa durumu kuralsız bir sürekli şiddete değil, tıpkı Arendt'in tercih ettiği üzere, 'uygar insanlar' arası bir tür toplumsallığa denk düşer.⁹ Arendt, Locke'un Amerikan devrimcilerini etkilemiş olduğunu anmakla birlikte, esas vurguyu bizzat Locke'un koloni deneyiminden esinlenmiş olmasına yapar; bununla birlikte, Locke'un sözleşme kurgusunu "karşılıklı söz verme" ile değil, "haklın yöneticiye rıza verdiği" ve böylece kendi iktidarından vazgeçtiği bir model olmakla eleştirir (Arendt, 2012: 226-227). Arendt'in Amerikan devrimcileri üzerinde Montesquieu'nun etkisini abartırken, "Amerika'nın filozofu" olarak anılan John Locke'un etkisini bilinçli olarak marjinalize ettiğini öne süren Smith'in (2015) altını çizdiği üzere, Arendt'in buradaki kaygısının da Amerikan Devrimi'ni Locke'un liberalizmine alternatif olarak cumhuriyetçi geleneğe yerleştirmek olduğunu söylemek mümkündür. Açık ki Arendt'in iktidardan pay almakla tanımladığı özgürlüğün, Locke'un sıklıkla kurucusu addedildiği liberalizmin piyasa aktörü bireyinin "tüketici tercihleri"yle veya kamusal ve politik alandan geri çekilmekle (Villa, 2009: 30) özdeşleştirilen özgürlük anlayışıyla temelden uyumsuzdur. Öyle ki Arendt'in argümanı, Amerikan Devrimi'nin Locke'un kuramsal çizgisine yakınlaştığı ölçüde başarısızlığa da uğradığı biçiminde yorumlanmaya dahi müsaittir. Arendt, Amerikan Devrimi'nin büyük başarısını otorite ve iktidarı ayırıştırarak egemenlikten geri durmasında tespit ederken, başarısızlığını da diğer temel ilkenin, yani iktidarın yerel-çoğul konseylere pratik edilmesi hedefinin gerçekleşmemesinde görür ki bu iki ilkenin birlikteliği süreklilik göstermediği sürece devrimci kuruluşun amaçladığı politik özgürlüğün korunması da olanaksızdır. Amerikan Devrimi, modern politikanın can alıcı meselelerinden birini, "temsiliyet sorununu" çözememiş, kimi kurucular tarafından öngörülenin aksine halkın iktidarı deneyimleyebileceği konseylere kalıcılaşmamış ve iktidarı temsilcilere özgüleyerek "temsilci hükümlerliliği"na dönüşmüştür (Arendt, 2012: 312-318). Bu sonucun da bir nedeni olarak Amerikalılar "devrimci ruhu" hızla kaybetmiş, özgürlük "korkunç bir yalan" sonucu kamusal-politik bir mefhum olarak anlamını yitirerek "serbest girişim" ve bireysel refahla özdeşleştirilmiştir. Arendt, bunu Amerikalıların "kendi devrimlerini unuttukları" biçiminde yorumlar ki bunda, "kuramsal düşünme isteksizliği" kadar "devrim korkusu" da rol oynamıştır (Arendt, 2012: 290-297). Ne var ki bu tespitler de Arendt'in bir başka kuramsal muhatabıyla ilişkisine dair yeni sorular doğurur: Egemenliği yalnız mutlak olmakla değil, "temsil edilemezlik"le de tanımlayan Rousseau, halk egemenliği kavramıyla konsey sisteminin kalıcılaşmasından farklı bir şey mi anlatmaktadır? Şöyle de sorulabilir: *Eşit ve özgürlerin cumhuriyeti*, Arendt'ten çok önce Rousseau'nun politik önerisi değil midir?

Rousseau ile Arendt arasında, politikayı zorunlulukla değil olumsuzlukla bir tutmak, yurttaşı 'yapıntı' bir kişilik olarak bireyin üzerine çıkarmak ve katılımı özgürlüğün vazgeçilmez şartı addetmek gibi (Canovan, 1983: 287-288) cumhuriyet savunusunun beraberinde getirdiği kimi benzerlikler sıralanabilir olsa da, asıl çarpıcı olan iki düşünürün politikayı insani varoluşun yeniden tanımlayıcı unsuru kılmaktaki ve politik özgürlüğü merkezileştirmekteki ortaklığıdır. Bununla birlikte Arendt'in bu ortaklaşmayı paylaşmadığı, Rousseau'yu halk egemenliğinin teorisyeni olarak mutlakçı bir bakışın savunucusu addettiği, dahası doğallık yüceltmesi ve merhamet vurgusuyla Fransız Devrimi'ni politik özgürlük yolundan saptıran dönemecin kuramsal sorumlusu olarak işaret ettiği açıktır. Rousseau için çizdiği çerçevede "egemenliğin temsil edilemezliği" vurgusunun taşıdığı katılımcılık ısrarına, aksinin daima politik anlamda tabiyet ve kölelik anlamına geleceği fikrine hiç yer yoktur; "genel irade"nin, siyasal beden "eşit" bileşenleri olarak yurttaşların "özgür" olmalarını, yani salt kendi bütüncül iradelerine uymalarını garanti etme amacıyla formüle edildiği de es geçilir. Arendt'in bir kez daha 'seçmeci' bir yaklaşım sergilediği düşünülebilir; ne var ki Rousseau'nun kuramı, Arendt'in egemenlik eleştirisinin tüm unsurlarını öylesine cisimleştirir ki bu karşıtlığa kıyasla ortaklaşmanın tali kaldığını kabul etmek daha makuldür. Arendt'in Rousseau'da gördüğü, "genel irade"nin tüm yurttaşları "tek bir birey"mişçesine hayal ederek çoğulluğu ortadan kaldıran (Arendt, 2012: 99, 208; Canovan, 1983) ve egemen 'irade'nin yasa veya kurum 'tanımayan' dayatmacı üstünlüğünün savunusudur. Volk'un dikkati çektiği üzere, Arendt'in "kurma ve koruma" ikiliğini biraraya getiren politika kavramsallaştırması, Rousseau'cu genel iradede 'koruma'yı tehdit eden potansiyeli görür ve yüzünü, Montesquieu'nun insanlar-arası ilişkisellik olarak yorumladığı yasa kavramına çevirir. Böylece "hukuk ve politika arasında hiyerarşik olmayan bir ilişki"yi düşünme çabası (Volk, 2010: 773-776), Arendt'in 'başarılı' bir devrimden umduğu 'döngüyü' de özetler: Politik sahneyi kuran eylem, 'oyunun kurallarını' yani yasaları, anayasayı ve kuralları gözetken kurumları inşa etmeli; bununla birlikte tüm bu kurallar, bir kez kurulmuş sahnede eylemi olanaksızlaştırmayacak ve politik özgürlüğü garanti edecek biçimde, çoğul iktidarlara hareket sahası sunmalıdır.

Tüm bu tespitlere Arendt'in politikanın sosyal olandan bağımsızlığı konusundaki ısrarını da eklemek gerekir; zira Rousseau'nun 'genel iradesi'nin tek karakteri mutlaklık, tek koşulu da 'çoğul' çıkar gruplaşmalarının önlenmesi değildir. Rousseau aynı zamanda, genel iradenin doğabilmesi için "hiçbir yurttaşın bir diğerini satın alabilecek kadar zengin ve hiçbir yurttaşın kendisini satmaya zorlanacak kadar yoksul olmaması" koşulunu, yani *politik özgürlüğün varolabilmesi için sosyal sorunun çözülmüş olması gerektiğini* dile getiren,

dolayısıyla sınıfsal eşitsizliğin politik eşitliği olanaksızlaştıracağını da ilan eden kişidir (Rousseau, 2004: 59).

Sonuç

Arendt'in devrime ilgisi doğrudan politikayı kavrayış biçiminden kaynaklanır ve karşılığında, devrim anlayışı da politikayı kavrayışındaki temel gerilimleri kaçınılmaz biçimde yansıtır. Başka türlü de söylemek mümkün: Politika kavramsallaştırmasının iki temel eksenini -yani "kurma ve koruma" momentlerinin biraradalığı ile özel veya sosyal alanlardan özerkliği- Arendt'in devrime ilişkin geliştirdiği pozisyonu da aynı anda hem özgün hem kırılğan kılar; devrim, kurduğu yeni politik rejimi yeni bir devrime karşı önlemler alacak biçimde inşa etmek zorundadır ve dahası, devrim kendisini 'sosyal sorun'un bulaştırılmadığı 'saf' bir alanla sınırlamalıdır. Kuşkusuz Arendt, devrim kavramını politik teoride eşine az rastlanır biçimde sahiplenir ve insanın 'yenilik' yaratma kapasitesiyle özdeşleştirerek olumlar; ne var ki bizzat politika kavramsallaştırmasının devrimin yeniyi yaratma kapasitesini törpüleyen niteliği çarpıcıdır. Zira Arendt, 'egemenlik' yaratmayan bir kurucu eylem olarak devrimi düşünme çabası gereğince, mutlak bir başlangıç varsayımından kaçınmak durumundadır ve bu, kuruluşu daima daha eski bir kuruluşla referansla anlamlandırarak 'yeniliğini' görelileştirmeyi beraberinde getirir. Benzer biçimde, politikanın 'saf'lığı konusunda o kadar katidir ki yalnızca 'sosyal sorun'u dışarıda bırakarak devrimci eylemin 'konusunu' değil, aktörlerini, katılımcılarını da sınırlandırır; zorunluluklarından 'özgürleşmemiş' kimselerin 'özgürlük' yaratamayacağını düşünür. Arendt devrimin evrensel iddiaları konusunda da aynı kati tutuma sahiptir; 'kuruluş'a bağlanmayan, yani bir politik sahne inşa edemeyecek olan her evrensel kabul ve iddia, ya bir mutlaklık inşasına ya da biyolojik doğada somutlanmaya varacaktır. Dolayısıyla Arendt her ne kadar devrimi, yeniyi kurma, başlangıç yapma kapasitesi ve özgürlüğü var etme ile tanımlasa da, aynı anda her bir başlığı görelileştirmektedir de; zira, Machiavelli'den Lenin'e tüm devrimcilerin 'tutkusu' olarak işaret ettiği "tümüyle yeni bir düzen kurmak" (Arendt, 2004: 192-193), politik özgürlüğü değil egemenliğin mutlaklığını yaratacaktır.

Arendt'in devrim anlayışının, kurucu eylem ile "şiddet" arasında doğal olduğu varsayılan bağı talileştirme çabası kadar, mutlaklık eleştirisi ve acıma, merhamet gibi duyguların politik alanda yaratacağı 'ahlakçılık' eleştirisi de son derece öğretici ve özgün katkılardır. Kuramını, "kamusal iktidardan pay alma"daki ısrar, liberalizm eleştirisi, devrim savunusu gibi radikal temalar etrafında örmesi de düşünürü ayırksılaştırmaktadır. Bununla birlikte, tüm bu temalar Arendt'in özgün terminolojisiyle içerik kazanmaktadır. Politik varoluşu insan yaşamı için

merkezi ve politik özgürlüğü hayati önemde gören düşünür, aynı anda politik katılımı 'sahne' almak gibi düşünmekte, Canovan'ın tespit ettiği üzere, politikayı estetize de etmektedir. Öyle ki sınıfsal uzlaşmazlığı politik bulmayan aktörlerin politik sahnede kendi tekil varoluşlarının estetik rekabeti dışında neyi mesele edinecekleri ve dolayısıyla, sahneyi 'bulandıracak' unsurlardan arındırılmış fazlasıyla saf bir politika anlayışının Arendt'in şikayet ettiği 'devrimci ruhun kayboluşu'nun önüne nasıl geçeceği belirsizdir. Öte yandan, aynı şikayet sosyal-iktisadi alanın politik-kamusal alanı istilasına yöneldiğinde Arendt'in kuramı paradoksal bir boyut da kazanır: Piyasa motiflerine yenik düşen Amerikan Devrimi veya kapitalizmin talileştirdiği yurttaş *persona'sı*, Arendt'in kuramının çerçevesinde kaldığı ölçüde, bizzat kapitalizm tarafından ortadan kaldırılan politik özerkliği savunmak ve fakat aynı özerklik gereğince piyasa hükümranlılığına müdahale edememek gibi bir açmazla karşı karşıyadır.

Sonnotlar

¹ Dana Villa, Arendt'in politik teori alanındaki önemli konumunu, her şeyden önce, politik alanın ne olduğu sorusunu 'kışkırtıcı' bir ısrarla öne sürmesine, politika üzerine tutkulu bir derinlik ve yaratıcılıkla düşünmüş olmasına dayandırır (Villa, 2009: 22). Bu entelektüel tutkuya, yanıtın içeriğindeki radikalliği, yani politikayı insani varoluşta yeniden başatlaştırma çabasını da eklemek gerekir. Arendt'in politikaya yaklaşımını bu kurucu rolü ve dünyayı olumlayan yönünü merkeze alarak değerlendiren önemli çalışmalar için özellikle bkz. Young-Bruehl, *Hannah Arendt: Dünya Aşkısıyla* ve Fatmagül Berktaş, *Dünyayı Bugünde Sevmek: Hannah Arendt'in Politika Anlayışı*.

² Copernicus'un 1543 tarihli eserinin adında olduğu gibi (*De revolutionibus orbium coelestium* -Göksel Kürelerin Dönüşleri Üzerine) Türkçe'deki "devrim" in Batı dillerinde karşılığı olan "revolution", astronomi kökenli bir sözcüktür ve bir 'devir' hareketini anlatır fakat bu, açık ki, doğal, şaşmaz, kaçınılmaz, insanın etkileyemeyeceği ama hesaplayıp öngörebileceği bir döngüdür. Öte yandan her ne kadar sözcüğün kendisi kullanılsa da ifade ettiği 'devir daim', siyasal rejimlerin dönüşümünü anlamlandırmak için Platon'dan başlamak üzere modern öncesi siyaset felsefesinde zaten başvurulan bir modeldir. Sözcüğün politik terminolojide kullanımına 14. yüzyıl İtalyan kent devletlerinde rastlansa da *revoluzione*'nin -tıpkı Polybios'un *anakyklosis* kavramında varsayıldığı gibi- "kaderin döndürdüğü bir çark"ın insan gücünü aşan dönüştürücü gücünü ifade ettiği; 17. yüzyıl İngilteresi'nde "Şanlı Devrim" in ise sözcüğe bir sapmayı onararak siyasal rejimi "restore etmek", orijinal duruma "geri dönmek" anlamında başvurduğu kabul edilir (Hatto, 1949; Zagorin, 1973). Dolayısıyla devrimin, insanın "yeni" bir politik rejim "yaratma" arzusuyla tarihsel akışa "bilinçli" bir yön verme eyleminin adı oluşu, 18. yüzyıl ile, yani Amerikan ve Fransız Devrimleri ile. 18. yüzyıl bu anlamda tesadüfi değildir zira "yenilik" fikrinin kendisi de görece yenidir: "Eski"nin otoritesi karşısında "yeni"nin değer kazanışı, "tehlikeli, kuşku ve korku verici" niteliklerinden sıyrılıp olumlu

bir anlam ediniş-i -kökeni 17. yüzyılda “sürekli yeni bir şey keşfetme” arzusunun ortaya çıkışında yatmakla birlikte- 18. yüzyıl ile tarihlendirilir: Galileo’nun teleskop sayesinde Copernicus’un tezlerini doğrulayan gözlemleri, “hakikatin” artık eskilerin yazdıklarında değil, şimdiki zamanda yapılan gözlemlerde yattığını göstermiştir (Yılmaz, 2010: 120, 138-140). Öte yandan, “yönetici elitin yetenekleri” sayesinde daima önlenebilir olduğu tezine karşı, devrimlerin tarihsel gelişimin belirli momentlerinde engellenemez, kaçınılmaz olduğu tezi, 20. yüzyıl devrimcilerinin dilinde sözcüğün astronomi kökenli anlamının canlılığını koruduğu yorumlarına yol açar (Kramnick, 1972: 52). Arendt’in Fransız Devriminde gördüğü de budur: Doğa yasalarının bir uzantısı gibi algılanan “tarihin yasaları”, devrimin, bir insan edimi olmaktan çok “doğal” bir fenomen gibi algılanmasına da neden olacak, Fransız Devrimi’nin teorik karşılığı Hegel’in tarih felsefesinde karşılık bulacaktır (Arendt, 2012: 69). Bu “tarih” anlayışı, Arendt’e göre, Marx aracılığıyla Fransız Devrimi’nden Ekim Devrimi’ne uzanan bir mirastır.

³ Ağaoğulları, Amerikan Devrimi’nin bildirgeleriyle Fransız Devrimi’nin 1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisini karşılaştırırken, ikincisinin “bütün insanlığa seslenen evrensel bir yapıt” olmakla farklılaştığına dikkati çeker; buna karşılık Amerikan bildirgeleri “belli hakları siyasal otoritelere karşı güvence altına almayı” amaçlayan *liberal* bir bakışla şekillenmiştir (Ağaoğulları, 2011: 608).

⁴ Arendt’in düşüncesindeki çok katmanlılığı görmek açısından bu vurgu önemlidir: Yılmaz, Arendt’in egemenlikte bulunduğu anti-politik karakterin ‘hükümler özne’deki karşılığını, “mutlaklık, irade, araçsallaştırma ve yönetme” temaları üzerinden değerlendiriyor (Yılmaz, 2017: 33-36).

⁵ Bu tutumun eleştirisi için bkz. Demirkent (2005 ve 2017). Demirkent, “kurucu iktidar”dan halk egemenliği eksiltildiğinde, ‘geriye neyin kalacağı’ sorusunu da yöneltiyor.

⁶ Arendt’in bu bağlamdaki “seçmeciliğini”, Smith (2015: 568-569), Montesquieu’yu esin verici bulunduğu kadar yanıltıcı da gören ve “şüpheyile” karşılayan Jefferson’ı işaret ederek örnekliyor.

⁷ Alternatif bir Montesquieu okuması için bkz. Althusser, 1987. Althusser, “yasa”yı şeyler arasındaki zorunlu ilişkiler olarak tanımlamasından hareketle Montesquieu’yu, siyaseti ve tarihi “bilimin keşfedebileceği bir zorunluluk içeren” alanlar olarak gören, bu yönüyle de Marx’ı önceleyen bir düşünür olarak konumlandırır. Bununla birlikte, Montesquieu’nun “yeni fikirlerle eski davayı savunmak” gibi çelişik bir pozisyonu vardır çünkü politik gündemi, mutlakiyetçe rejim karşısında soyluların varlığını koruma çabasıyla şekillenir. Bu anlamda, politik özgürlük, Montesquieu’nun çerçevesinde, Arendt’in anladığı gibi yurttaşların iktidardan pay aldığı bir cumhuriyetin değil, aksine bir halk devrimini önleme amacıyla mutlakiyeti soyluların iktidarıyla dengelemenin adıdır (Althusser, 1987: 6-9, 28, 35, 66-67).

⁸ Aristoteles için ideal bir rejimin karma niteliği, bir rejimin karşıt ilkesiyle dengelenmesi olarak formüle edilir; demokrasi, *demos*'un yasadışı yönetimidir, öyleyse yasalı bir demokrasi ideal karmadır. Aynı formülün bir diğer karşılığı, mülk sahiplerinin iktidarı anlamında oligarşinin ve mülksüz *demos*'un yönetimi anlamında demokrasinin 'aşırılıklarının' törpülenerek karma bir biçimin oluşturulmasıdır. *Polis*'in temel bölünmesi mülk sahipleri ve mülksüzler arasında olduğundan, "doğru orta" orta sınıfın ağırlığıyla tanımlanacaktır. Her durumda Aristoteles karma yönetimi, rejimi 'stasis' yani iç çatışmadan ve yönetimin devrilmesinden korumanın, istikrarı sağlamanın yolu olarak görmektedir (bkz. Aristoteles, *Politika*, IV ve V. kitaplar). Machiavelli için de toplumun temel çatışması olan mülk sahibi soylular ile halk arasındaki uyumsuzluk, bu sınıfların politik alanda kendi temsilcilerine sahip oldukları Roma Cumhuriyeti'nde hem özgürlüğü ve hem de dışı yayılmayı sağlamış, Roma'nın "ihtişamını" mümkün kılmıştır (Machiavelli, 2009: 33-38). Althusser'in yorumu izlenirse, Arendt'in referans aldığı Montesquieu'da da sınıfsal temsil, erkler ayırımının asıl karakteridir.

⁹ Bkz. Locke, *Second Treatise of Government*, özellikle 5-9. bölümler.

Kaynakça

Ağaoğulları M A (2011). Fransız Devrimi: Halk Sahneye Çıkıyor. İçinde: M A Ağaoğulları (der.), *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 597-632.

Althusser L (1987). Montesquieu: Siyaset ve Tarih. İçinde: Althusser, *Politika ve Tarih*. Çev. A Şenel, Ö Sezgin, Ankara: V Yayınları, 3-85.

Arendt H (1997). *Şiddet Üzerine*. Çev. B Peker, İstanbul: İletişim Yayınları.

Arendt H (2004). Otorite Nedir? İçinde: H Arendt, *Geçmişle Gelecek Arasında*. Çev. B S Şener, İstanbul: İletişim Yayınları, 127-193.

Arendt H (2006). *İnsanlık Durumu*. Çev. B S Şener, İstanbul: İletişim Yayınları.

Arendt H (2009). Politika ve Devrim Üzerine Düşünceler (Adelbert Reif ile Söyleşi). Çev. D Sezer, Ü D Başkır, *Baykuş: Felsefe Yazıları Dergisi*, 4, 87-109.

Arendt H (2012). *Devrim Üzerine*. Çev. O E Kara, İstanbul: İletişim Yayınları.

Benhabib S (1995). Book Review: Hannah Arendt: A Reinterpretation of Her Political Thought by Margaret Canovan; Arendt, Camus, and Modern Rebellion by Jeffrey C. Isaac. *The Journal of Modern History*, 67 (3), 687-691.

Berktaş F (2016). *Dünyayı Bugünde Sevmek: Hannah Arendt'in Politika Anlayışı*. İstanbul: Metis.

Türk D (2018). Arendt, Devrim, Egemenlik: "Başlangıçta Söz Vardı". *Mülkiye Dergisi*, 42 (2), 183-207.

Canovan M (1983). Arendt, Rousseau, and Human Plurality in Politics. *The Journal of Politics*, 45 (2), 286-302.

Canovan M (1985). Politics as Culture: Hannah Arendt and the Public Realm. *History of Political Thought*, 6 (3), 617-642.

Cocks J (1997). On Commonality, Nationalism and Violence: Hannah Arendt, Rosa Luxemburg and Frantz Fanon. *Women in German Yearbook*, 12, 39-51.

Demirkent D (2015). Anayasal Kuruluş Konusunda Kapanmayacak Tartışma: Hannah Arendt ve Carl Schmitt'te Kurucu İktidar Sorunu. *Mülkiye Dergisi*, 39(3), 87-120.

Demirkent D (2017). *Bir Devlet İki Cumhuriyet*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Disch L (2011). How Could Hannah Arendt Glorify the American Revolution and Revile the French? *European Journal of Political Theory*, 10 (3), 350-371.

Grenier E (2017). Why the world is turning to Hannah Arendt to explain Trump. <http://www.dw.com/en/why-the-world-is-turning-to-hannah-arendt-to-explain-trump/a-37371699> (02.02.2017) (Erişim: 7 Nisan 2018)

Hatto A (1949). Revolution: An Enquiry into the Usefulness of an Historical Term. *Mind*, 58 (232), 495-517.

Hobsbawm E J (1965). On Revolution by Hannah Arendt. *History and Theory*, 4 (2), 252-258.

Honig B (1991). Declarations of Independence: Arendt and Derrida on the Problem of Founding a Republic. *The American Political Science Review*, 85 (1), 97-113.

Kalyvas A (2005). Sovereignty, Democracy and the Constituent Power. *Constellations*, 12 (2), 223-244.

King R H (2010). Hannah Arendt and the Concept of Revolution in the 1960s. *New Formations: Hannah Arendt 'After Modernity'*, no 71, 30-45.

Kraminick I (1972). Reflections on Revolution: Definition and Explanation in Recent Scholarship. *History and Theory*, 11 (1), 26-63.

Machiavelli N (2009). *Titus Livius'un İlk On Kitabı Üzerine Söylevler*. Çev. A Tolga, İstanbul: Say Yayınları.

Nisbet R (1977). Hannah Arendt and the American Revolution. *Social Research*, 44 (1), 63-79.

Rousseau J J (2004). *The Social Contract*. Londra: Penguin Books.

Smith B (2015). *On Revolution: Arendt, Locke and Republican Revisionism. History of Political Thought*, XXXVI (3), 560-579.

Soni V (2010). A Classical Politics Without Happiness? Hannah Arendt and the American Revolution. *Cultural Critique*, 74, 32-47.

Tenz C & Berkowitz (2017). What philosopher Hannah Arendt would say about Donald Trump. <http://www.dw.com/en/what-philosopher-hannah-arendt-would-say-about-donald-trump/a-36766400> (16.08.2017) (erişim: 7 Nisan 2018).

Villa D (2009). Hannah Arendt, 1906-1975. *The Review of Politics*, 71, 20-36.

Volk C (2010). From *Nomos* to *Lex*: Hannah Arendt on Law, Politics and Order. *Leiden Journal of International Law*, 23, 759-779.

Wellmer A (2000). Arendt on Revolution. İçinde: D Villa (der.) *The Cambridge Companion to Hannah Arendt*, New York: Cambridge University Press, 220-241.

Wolin S (1983). Hannah Arendt: Democracy and the Political. *Salmagundi*, 60, 3-19.

Yılmaz L (2010). *Modern Zamanın Tarihi: Batı'da Yeni'nin Değer Haline Gelişi*. ev. M E zcan, İstanbul: Metis Yayınları.

Yılmaz S (2017). Kaybolan Anlamı Ararken: Arendt'in Düşüncesinde Öznellik. *Mülkiye Dergisi* 41 (4), 29-53.

Young-Bruehl E (2012). *Hannah Arendt: Dünya Aşkıyla*. ev. A Selman, İstanbul: İletişim Yayınları.

Zagorin P (1973). Theories of Revolution in Contemporary Historiography. *Political Science Quarterly*, 88 (1), 23-52.

Devlet, Sermaye ve Kapitalizmin Tarihsel Sosyolojisi¹

Burak Gürel, Koç Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, e-posta: bgurel@ku.edu.tr

Erdem Yörük, Koç Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, e-posta: eryoruk@ku.edu.tr

Özet

Bu yazı, Fernand Braudel ve Giovanni Arrighi'nin temsil ettiği dünya sistemleri analizinin, Charles Tilly'nin temsil ettiği Weberci-Marksist sentezin ve Robert Brenner ile Ellen Meiksins Wood'un temsil ettiği Politik Marksizmin sermaye, devlet ve kapitalizme ilişkin yaklaşımlarına dair kısa ve eleştirel bir değerlendirme yapıyor. Esas olarak teritoryal mantık ile kapitalist mantık, zor kullanımı ile sermaye, gücün biriktirilmesi ile servetin biriktirilmesi, devletlerin oluşumu ile kentlerin oluşumu arasındaki ilişkilere odaklanıyor. Braudel, Arrighi ve Tilly iki tarihsel eğilim tespit etmiştir. Birincisi, kapitalizmin uzun vadeli gelişimi sürecinde kapitalist güç mantığı teritoryal güç mantığını dönüştürecek düzeyde etkili hale gelmiştir. İkincisi, sermaye mekânları ile zor mekânlarının kaynaşması, savaş yapma açısından en sürdürülebilir kaynakları oluşturmuş ve ulus devleti diğer devlet biçimleri karşısında üstün kılmıştır. Politik Marksist eleştiri, bu araştırmacıların yapıtlarını yanlışlayacak ölçüde güçlü olmasa da, kapitalizmin kökenine ilişkin daha net bir tarihsel nedensellik zinciri kurmayı teşvik ederek kapitalizm hakkındaki tartışmalara ciddi katkıda bulunmuştur.

Anahtar Sözcükler: Sermaye, zor, devlet, kapitalizm, tarihsel sosyoloji.

The State, Capital and the Historical Sociology of Capitalism

Abstract

This paper makes a brief critical review of the different perspectives on the capital, state, and capitalism of Fernand Braudel and Giovanni Arrighi's world systems analysis, Charles Tilly's Weberian-Marxist synthesis, and Robert Brenner and Ellen Meiksins Wood's Political Marxism. It mainly focuses on the relationships between the territorial logic and capitalist logic, coercion and capital, accumulation of power and capital, and the formation of states and cities. Braudel, Arrighi, and Tilly detected two main historical tendencies. First, capitalist logic of power became powerful enough to transform the territorial logic of power in the longue durée of capitalism. Second, the fusion of the spaces of capital and coercion created the most sustainable resources for war-making and led the nation state to triumph over other state forms. Although the Political Marxist critique is not strong enough to refute the works of these scholars fully, it has significantly contributed to the debates on capitalism by encouraging the construction of a clearer chain of causality on the origins of capitalism.

Keywords: Capital, coercion, state, capitalism, historical sociology.

Giriş

Bu yazının iki iddiası var. Birincisi, politika ve ekonomi birbirine indirgenemez. İkincisi, bir tarihsel sistem olarak kapitalizm bu indirgenemezlik temelinde yükselmiştir. Kapitalizm öncesi toplumlardan farklı olarak, kapitalizm kendisini, ekonomi-politiğin dinamikleri içerisinde, politik ve ekonomik aktörlerin ayrıştığı ve kendi çıkarlarını maksimize etmek için azami çabayı gösterdiği bir güzergâh üzerinden var etmiştir. Kapitalizmin ana aktörleri kapitalistler ve devlet yöneticileridir. Devletin kendine özgü çıkarları vardır ama kapitalistlerin ve devletlerin çıkarlarının kaynaşmasını zorlayan tarihsel ve yapısal dinamikler de mevcuttur. Bu kaynaşmanın ardındaki güç dinamikleri üç eksen üzerinde ortaya çıkar: biri kapitalistler arasında, biri devlet yöneticileri arasında, biri de kapitalistler ile devlet yöneticileri arasında. Bu dinamikler amaçlanmış ve amaçlanmamış sonuçlar doğurmuştur; bir dünya sistemi olarak kapitalizm bunların toplam sonucudur. Devlet yöneticileri daimi olarak hâkimiyet alanlarına yeni bölgeler ekleme ve yeni bir nüfusu kendilerine tâbi kılma çabası içinde olmuştur; son tahlilde, en önemli araçları savaş olmuştur. Kapitalistler ise sonsuz birikim amacıyla daima kârlarını maksimize etmenin peşinde olmuşlardır; son tahlilde en önemli araçları sermaye olmuştur. Böylece, araçlar ile amaçlar arasındaki nedensel ilişki bu alanları daima çapraz olarak kesmiş, politik ya da ekonomik gücü elde etmek için optimal görünen yollar birçok durumda yıkıma yol açmıştır. Bu yüzden, yaratıcı yıkımın diyalektiği kapitalist tarihin kuralı olagelmıştır.

Kapitalizmin kâr oranını mümkün olduğunca artırarak sermaye birikimini sürekli kılmayı amaçlayan bir dünya sistemi olduğu konusunda literatürde bir anlaşmazlık yoktur. Marksizmin literatürdeki diğer yaklaşımlardan farkı emek sömürsünün kârın esas kaynağı olduğunu saptamasıdır. Kapitalizmin dünya çapında gelişiminin proleterleşmeyi ve ücretli emekçi istihdamını artırdığı saptaması da genel olarak kabul görür. Ancak, proleterleşmenin, emek sömürsünün ve mülkiyetin farklı biçimleri ile kapitalizm ve kapitalizm öncesi sistemler arasındaki bağlantılar (özellikle Marksist literatürde) ciddi tartışmalar yaratmıştır. Bazı yaklaşımlara göre, özel mülkiyetin yasalar tarafından tam olarak güvence altına alınması, üreticilerin tamamen proleterleşmesi ve ücretli işçi istihdamının tüm sektörlerde hâkim olması kapitalizmin olmazsa olmaz kriterleridir. Diğer yaklaşımların kapitalizm tanımı bu kadar katı kıstaslara dayanmaz. Örneğin yarı-proleterleşmenin ve standart ücretli emekten farklı sömürü formlarının (sözleşmeli çiftçilik, eve iş verme, bağımlı ve zora dayalı emek vb.) kapitalizmle çelişmediğini, sermaye birikiminin özel mülkiyetin tam olarak yerleşik olmadığı alanlarda/ sektörlerde de gerçekleşebileceğini savunurlar. Benzer Marksizm yorumlarına sahip olan yazarların farklı ülkelerin

ve sektörlerin kapitalist nitelik taşıyıp taşımadığını tartışırken birbirlerinden farklı yorumlar yaptığı da görülür.

Bu yazı, Fernand Braudel ve Giovanni Arrighi'nin temsil ettiği dünya sistemleri analizinin, Charles Tilly'nin temsil ettiği Weberci-Marksist sentezin ve Robert Brenner ile Ellen Meiksins Wood'un temsil ettiği Politik Marksizm akımının sermaye, devlet ve kapitalizme ilişkin yaklaşımlarına ilişkin kısa ve eleştirel bir değerlendirme yapıyor. Esas olarak teritoryal mantık² ile kapitalist mantık, zor kullanımı ile sermaye, gücün biriktirilmesi ile servetin biriktirilmesi, devletlerin oluşumu ile kentlerin oluşumu arasındaki ilişkilere odaklanıyor. Bu değerlendirmeyi uzun vadeli bir tarihsel perspektiften yapıyoruz, zira şu anda olmakta olan ancak uzun bir geçmişin uzantısı ya da tekrarı olarak kavranabilir.

Braudel: Kapitalizm, Piyasa ve Devletler

Braudel, dünya ekonomisini üç katmanlı bir yapı olarak tanımlar. Bu yapının alt katmanında haneler, orta katmanında piyasa, en üst katmanında ise finans kapitalin hâkimiyetindeki kapitalizm yer alır (Braudel, 1984). Braudel'in (1984: 36) kapitalizmin ömrünün bütünü üzerindeki tartışmalarda ana iddiası şudur: "Kapitalizm ve piyasa ekonomisi, her zaman birbiriyle bütünüyle kaynaşmaksızın bir arada var olabilir ve birbirinin içine geçebilir". Kapitalizmin daima piyasa ekonomisini fethetmeye çabaladığı ama bunu tamamen başaramadığı sonucuna ulaşır. Tarihsel bir sistem olarak kapitalizm piyasa ekonomisinden ayrı kalmıştır. Marx ve Weber'den farklı olarak Braudel (1984: 620) kapitalizmin "potansiyel olarak tarihin şafağından beri görülebilir olduğunu" ileri sürer. Kapitalizmin hayat-tarihi, uzun dönem ölçeğinde, tekrarlanan hareketlerin ardı ardına gelmesinden oluşmuştur. Bu hareketlerin arasında ekonomik sistemlerin yükselişi, duraklaması ve gerilemesi olduğu gibi, sanayi devrimi türünden büyük sarsıntılar da vardır. Ne var ki, kapitalizm farklı aşamalardan, merkantil kapitalizmden sanayi kapitalizmine, oradan da finans kapitalizmine geçerek gelişmiş değildir. Bu türlerin tamamı kapitalizmin ömrü boyunca birbirleriyle yan yana, farklı mesafelerle, farklı derecede etkilerle var olmuştur. Kapitalizm hiçbir zaman tek bir sektör üzerinde uzmanlaşmaz. Tekil kapitalistler ise bazı alanları diğerlerine göre daha kârlı görerek buralara yatırım yapmıştır. Sanayi devrimi, makinelerin gelişimiyle birlikte sanayi üretiminin kârlılığının uç noktalarda artmış olmasından başka bir şey değildir (Braudel, 1984: 621).

Arrighi, Braudel için, finansallaşma ve devletle özdeşleşmenin kapitalizmin tarihinde farklı zamansal örüntülere sahip olduğunu söyler. Bir taraftan, finansallaşma tekerrür eder, zira kapitalizmin konjonktürel yanıyla ve değişme ve uyarlanma kapasitesiyle ilgilidir. Kapitalizm, sanayi ve ticaret yoluyla artan

kâr getirisinin sınırlarına ulaştığı dönemlerde finansal enstrümanlara doğru geri çekilir. Bu her sistemik birikim döngüsünde ortaya çıkmıştır. Öte yandan, kapitalizmin gittikçe daha güçlü devletlerle özdeşleşme eğilimi onun yapısal esnekliğine, değişim ve uyarlanma kapasitesine işaret eder (Arrighi, 2001: 115).

Deyim yerindeyse, temel zeminde ve deniz seviyesinde, yüzyıllar üzerinden yerel ve bölgesel piyasa ağları kuruluyordu. Kendi içine kapalı yolları olan bu yerel ekonominin kaderi, zaman zaman, hâkim bir kentin ya da bölgenin çıkarı uğruna, belki bir yüzyıl, belki iki yüzyıl boyunca, 'rasyonel' bir düzenin içine çekilmek ve onun bir parçası haline gelmek oluyordu. Ta ki bir başka 'düzenleyici merkez' belirene kadar; sanki servetin ve kaynakların merkezileşmesi ve yoğunlaşması zorunlu olarak belirli seçilmiş birikim mekânlarının lehine çalışıyormuş gibiydi. (Braudel, 1984: 36).

Braudel, Venedik'in Adriyatik'i evcilleştirmesini ve Korfu'yu zapt etmesini bu örüntünün bir örneği olarak gösterir. Venedik'in bu yayılmada esas amacı pazar alanını genişletmek ve daha çok ekonomik kaynağı kontrolü altına almaktır. Ama Adriyatik'i Venedik "icat etmemiştir". Zaten var olan yerel pazarları, ticaret ağlarını ve kaynakları sağlam bir temele kavuşturmuş ve kendi kontrolü altına almıştır. Yüzyıllar boyunca, ticaret yollarının kendi limanlarından geçmesi için rakipleriyle savaşmıştır. Braudel'e (1984: 36) göre, bu durum teritoryal hâkimiyetin ekonomik üstünlük amacına hizmet eden bir araca dönüştürülmesinin tipik örneğidir. Sermayenin âli çıkarları hem piyasayı hem de devleti sonsuz birikim denen hedefe tâbi kılmıştır:

Venedik'in dayattığı hâkimiyet örüntüsü başka yerlerde de görülebilir. Bu örüntü, esas olarak, neredeyse herhangi bir destek almaksızın, kendiliğinden bir tarzda gelişen bir piyasa ekonomisi ile bu mütevazı faaliyetleri yukarıdan ele geçiren, onları yeniden yönlendiren ve kendi iradesine tâbi kılan kapsayıcı bir ekonomi arasındaki bir diyalektiğe yaslanır [...] Hâkim ekonomi böylece üretimin tamamını kucaklayarak bunu uygun mahreçlere kanalize ediyordu. (Braudel, 1984: 38).

Arrighi, Braudel'in bir tarihi sistem olarak kapitalizmin *longue durée* çerçevesinde üç ana özelliğini saptadığını belirtir. Birincisi, kapitalizm esnek ve eklektiktir; ikincisi, gerçek yuvası ticaret ya da sanayi olmaktansa finansdır; üçüncüsü, kapitalizmi güçlü kılan, piyasa ekonomisinin saydamlığından ziyade güçlü devletlerle özdeşleşmesidir (Arrighi, 2001: 111). Yüksek düzeyde esnekliğe, değişim ve uyarlanma kapasitesine sahip olduğu için, kapitalizm, her ne kadar on dokuzuncu yüzyılda öyle görünmüş olsa da, kendini sanayi gibi tek bir birikim sektörüyle asla kısıtlamamıştır. Bu nedenle, sermayenin finansallaşması, yani kapitalizmin kumanda tepelerinin sanayi ve ticaretten finansal enstrümanlara

doğru geri çekilmesi, kapitalizmin tarihinde tekerrür eden bir olgu olmuştur (Arrighi, 2001: 112).

[Bu en alt katmanın] üzerinde, farklı pazarlar arasındaki yatay iletişim kanallarına sahip *piyasa ekonomisinin* öncelikli alanı gelir: Burada genellikle bir dereceye kadar otomatik bir eşgüdüm arz, talep ve fiyatları birbirine bağlar. Sonra, bu katmanın yanı sıra, ya da daha doğrusu onun üzerinde, büyük yarıtcıların kol gezdiği, orman kanununun geçerli olduğu *pazar karşıtı alan* gelir. Geçmişte olduğu gibi bugün de, sanayi devriminden önce de sonra da *kapitalizmin* gerçek yuvası işte burasıdır (Braudel, 1982: 229-230 aktaran Arrighi, 2001, vurgu Arrighi'ye aittir).

Braudel'e göre, tarihi bir sistem olarak kapitalizm, önce erken modern dönemde Avrupa'da olmak üzere, bir dizi dünya-ekonomisi niteliğiyle gelişip serpilmiştir. Dünya-ekonomisi evrenselliğe eğilimlidir. Bu eğilim, "her yeri işgal ederek, para birimlerini ve metalleri iç içe geçirerek" ve "başka her şeyin, birbirinden berrak biçimde ayrışan bloklar oluşturma yönünde bir komploya girişmiş gibi görüldüğü bir dünyada bir tür birliği teşvik ederek" galebe çalmıştır (Braudel, 1984: 22). Bu *başka her şeyin* içine kültür, toplum ve en önemlisi devlet girer. Braudel ısrarla ekonominin hiçbir zaman yalıtılmış olarak var olmadığını, kültür, toplum ve devlet dâhil olmak üzere başka faaliyet alanlarının ekonomi ile sürekli karşılıklı etkileşim içinde olduğunu ileri sürer. Ancak Braudel'e (1984: 47) göre, modernite ekonomiyi öteki alanlar karşısında ayrıcalıklı bir konuma yükseltmiş, ekonomi başka düzenleri yönetmeye, rahatsız etmeye, etkilemeye başlamıştır. Arrighi, devlet ile sermaye arasındaki iç içe geçme sürecinin doğrusal bir süreç olmayıp iniş çıkışlara tâbi olmuş olduğunu belirtir. Ancak, bu sürecin en belirgin uğrakları, "kapitalizmin hem 'zaferi'nin hem de 'sonbaharı'nın işareti olan" finansal patlamalar esnasında ortaya çıkar (Arrighi, 2001: 115). Yine de, uzun vadede eğilim kapitalist iktidar mantığı ile toprağa bağlı iktidar mantığının artan ölçüde iç içe geçmesidir (Arrighi, 2007: 236).

Braudel, en azından on beşinci yüzyıldan itibaren Avrupa kıtasının ticaret ağları ve sermaye yatırımları bakımından tek bir ekonomik bölgeye dönüştüğünü ileri sürer. Bu birleşmeyi ifade etmek için "Avrupa'nın dünya-ekonomisi" kavramını kullanır. Avrupa'nın dünya ekonomisinin altında yatan örüntülerin analizinde Braudel, kıta çapında en azından on beşinci yüzyıldan beri var olduğunu ortaya koyduğu fiyat döngülerine bakar. Ona göre, Avrupa'yı içine alan geniş bölgelerde olduğu kadar Avrupa ile bağları olan başka bölgelerde de genel bir ritme tâbi diziler halinde ortaya çıkan fiyat salınmaları Avrupa'da birtakım pazarlardan oluşan bir ağın genellikle varsayılandan çok daha erken ortaya çıkmış olduğunu gösterir. Bu "parasal mübadelenin nüfuz etmiş olduğu,

kapitalizmin daha şimdiden yönetici hale gelmiş elinin etkisi altında gelişmekte olan” bir dünya-ekonomisinin pekişmesine işaret eder (Braudel, 1984: 75). Bu döngüsel eğilimlerden Braudel Avrupa’nın dünya-ekonomisinin birliğini çıkarsar:

Dünya ekonomisi mümkün olan en geniş dinamik yüzeydir, konjonktürü kabul etmekle kalmayıp belirli bir derinlikte ya da düzeyde imal eden bir yüzey. Her halükârda, canlı bir organizmanın her yanına kanı dağıtan bir damar sistemi gibi, devasa bir alanda fiyatların *birörnekliliğini* yaratan dünya ekonomisidir. (Braudel, 1984: 83).

Öte yandan, uzun vadeli eğilimden de aynı tarih içinde tekrarlanan krizlerin göstergelerini çıkarsar. Fiyatlarda uzun vadeli bir eğilimin bir başlangıç noktası, bir doruğu, bir de varış noktası vardır. İlk evre bir ekonomik genişleme evresidir; son evre ise bir gerileme evresidir, krize işaret eder. Braudel birbirini izleyen dört ayrı döngü tespit eder. Bu döngülerin sürelerinin, belki de “tarihin temposunun hızlanması” anlamına gelecek biçimde kıaldığına işaret eder. Bu döngüler, özellikle de Braudel’in ortaya koyduğu doruk noktaları, daha sonra Arrighi’nin sistemik birikim döngülerini ve hegemonik devletleri daha çok vurgulayarak açıklayacağı bir olguya, dünya-kentlerinin hâkimiyetinde geçen dört döneme tekabül eder. 1350’ye gelindiğinde, daha önce Avrupa’nın kuzeyi ile güneyi arasında var olan güçler dengesi Venedik lehine değişmişti. 1650’ye gelindiğinde ise, Amsterdam, “on yedinci yüzyıl krizi” bağlamında zaferini ilan etmişti. On dokuzuncu yüzyılın başlarında dünyanın ekonomik düzeni, Londra’nın kontrolü altında, Çin’den Amerika kıtalarına kaymıştı. Nihayet, yirminci yüzyılın ortalarında New York dünya kapitalist sisteminin merkezi haline gelmişti.

Braudel, Avrupa’nın ilk dünya-ekonomisinin on birinci yüzyılda gelişmeye başladığını, daha sonra birbirini izleyen her bir dünya-ekonomisinin yerini bir başkasına “ardında bol bol iz bırakarak” terk ettiğini ileri sürer. Her birinin bir merkezi, “bir kenti ve daha o aşamada hâkim bir *kapitalizm* türü, her ne biçimi alırsa alsın bir kapitalizmi” vardır (Braudel, 1984: 25). Bu kent uluslararası ticaretin merkezi düğüm noktası işlevini görür; zirvedeki bu konumuna merkez olma konusunda iddialı başka kentlerle bir rekabet sonunda erişir. Başka bölgelerdeki faaliyetler üzerinde hâkimiyet kurar, onları istikrara kavuşturur, kendine doğru yönlendirir. Deyim yerindeyse, başka kentleri ve bölgeleri kendine tâbi hale getirir, aynı zamanda da onlara ihtiyacı vardır. Ayrıca, tarihsel araştırmalar göstermiştir ki dünya-ekonomisi bir başka dünya-ekonomisine dönüştüğünde, var olan dünya-ekonomisinin merkez kenti, yerini bir başka merkez kente bırakır (Venedik-Anvers, Cenova-Amsterdam, Londra-New York).

Aynı zamanda, bir merkez kent dünya-ekonomisinde üstünlüğünü yitirdiğinde bu düşüş çevre bölgelerde dolaysız etkilerini gösterir ve merkezi devletin teritoryal hâkimiyetinde bir dağılma, yani dekolonizasyon yaşanır (Braudel, 1984: 32).

Birbirini izleyen bu hâkim kentlerin, kendilerine karşılık düşen dünya-ekonomisine etkili biçimde önderlik etme kapasitesi tarihsel bakımdan değişiklik gösterir. Braudel Venedik, Anvers ve Cenova'nın tam bir ekonomik hâkimiyet olanağına sahip olmadığını belirtir. Bunlar, kendilerine başka kentler karşısında ileri derecede rekabet avantajı sağlayan ticari, finansal veya sınai özelliklerin sadece bazılarını sahipti. Venedik'in gelişmiş bir tüccar sistemi vardı, ama sınai kapasitesi henüz olgunluktan uzaktı, finansal sistemi ise yalnızca içeride işliyordu. Anvers münhasıran kıtayı saran bütün ticaret ağlarının kesişme ve işlem noktasıydı ama kendi başına bir ihracat bölgesi olarak öne çıkmıyordu. Cenova gücünü finansal alandaki üstünlüğü sayesinde koruyordu ama başka hiçbir şeyi yoktu. Braudel'e (1984: 35) göre, Cenova gücünü ve zenginliğini özellikle İspanya kralını finanse ederek elde ediyordu, ama sadece bir ara dönem boyunca.

Kısacası, Amsterdam ve Londra'nın hâkimiyetine gelene kadar, dünya-ekonomileri neredeyse kadir-i mutlak süper-kentler çevresinde oluşmuş değildi. Ekonomik gücün bütün araçlarını (ticaret, deniz aşırı nakliyat, sanayi ve finans) ilk defa Amsterdam, ardından Londra merkezileştirdi. Ama dünya-ekonomilerinde önce temel nicel düzeyde, sonra da nitel düzeyde bir değişimi olanaklı kılan, esas olarak, merkez-kentte yoğunlaşan politik kapasite, yani devlet iktidarı olacaktı. Tam bir politik ve askeri üstünlükten yararlanan ilk kent Londra oldu. Avrupa tarihinde ilk kez piyasa gücü ile teritoryal yayılmayı üst üste getirebilen kent Londra'ydı. Ekonomi ve politikanın bu şekilde çakışması, sermayenin sınırsız ölçüde serpilip gelişmesinin yolunu açıyordu (Braudel, 1984: 35). Esas nitel değişim işte buydu.

Merkezi bölgede *ekonomik* gücün kapsamında ve etkisinde her ne kadar uzun vadede istikrarlı bir artış olsa da, *politik* güç ekseninde bakıldığında, merkez kent ve devletler aslında bir iniş çıkışa tâbi olmuştur: Daha sonra gelen devlet, zorunlu olarak kendinden öncekinden daha güçlü görünmemektedir. Braudel'e göre, hâkim kentlerin bu sıralanışı onların gerisinde bulunan dünya-ekonomilerinin ifadesidir. Daha önemlisi, bu, politik iktidar ile ekonomik güç, teritoryal mantık ile kâr mantığı, devlet ve sermaye, şiddet ve piyasa arasındaki ilişkilerin öyküsüdür.

Braudel'e göre, Avrupa devletler sisteminin günümüzdeki biçimine ulaşırken

geçtiği güzergâhın kökeni on üçüncü yüzyıla kadar geri gider. Avrupa’da devletlerin 1350 -1450 arasında uzun bir kriz yaşadığını ve kendilerini 1450’den sonra toparladığını ileri sürer. Ancak, on sekizinci yüzyılın başlarına kadar yönetici konumda olanlar, belirli topraklarda egemen olan devletler değil, kendi tüccarının kontrolü altında olan kent-devletleriydi. Bu devletler, tebaalarının günlük hayatına bütünüyle nüfuz etmekten uzaktı. Belirli topraklar üzerinde egemen olan devletler arasında bir ulusal pazarı ve ekonomiyi ilk kez sağlam biçimde kuran ülke olan İngiltere, 1688 devriminin hemen ardından tüccarın hâkimiyetine girdi. O zamandan bu yana, Avrupa bağlamında ekonomik güç ile politik iktidar büyük ölçüde birbiriyle örtüşmüştür: “Her durumda, yüksek gerilime sahip merkez bölgeleri ve çeşitlenmeler içeren eşmerkezli daireleriyle Avrupa dünya-ekonomisinin, Avrupa’nın siyasi bir haritasının oldukça yakın bir izdüşümü olması ihtimali yüksektir” (Braudel, 1984: 51).

Braudel’e göre, Avrupa’nın dünya-sistemindeki devletler arasındaki güç hiyerarşisi bir hegemonik devlet yaratıyordu; bu “istisnai bir devlettir, güçlüdür, tecavüzkârdır, ayrıcalıklıdır, ondan korkulur ama ona aynı zamanda hayranlık duyulur.” Bu devletin on beşinci yüzyılda Venedik, on yedinci yüzyılda Hollanda, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda Britanya ve yirminci yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri olduğunu belirtir. Bu devletler uluslararası alanda hegemoniktir. Bu alanda sahip oldukları hâkimiyetin ve uyguladıkları şiddetin düzeyi nedeniyle emperyalist ve/veya sömürgeci olarak bilinirler. Aynı zamanda, kendi ülkeleri içinde de düzeni korumak, vergileri artırmak, ticari kredilere garanti sağlamak, ticaret özgürlüğünü yerleştirmek bakımından güçlü olanaklara sahiptirler (Braudel, 1984: 51). Ne var ki, Braudel bu devletlerin büyük ölçüde henüz “olgunlaşmamış” bir tür kapitalizme yaslandığını da berrak biçimde vurgulamıştır: “İktidar bunların arasında paylaşılıyordu. Böylece devlet dünya-ekonomisinin içkin devinimi içine yutulmaksızın çekilmiş oluyordu. Başkalarına hizmet ederek, paraya hizmet ederek, kendi amaçlarına da hizmet etmiş oluyordu.” (Braudel, 1984: 51).

Braudel, devletlerin ana işlerinden biri olan savaşın kapitalizmi yarattığı önermesiyle hemfikirdir. Ama Braudel için savaş aynı zamanda devletlerin birbirlerine karşı sergiledikleri ve kendilerini, kendilerine tâbi halkları ve ekonomileri tanımlamakta kullandıkları “hakikat terazisi, güç denemesi”dir. Aşağıda ele alacağımız Charles Tilly’ye benzer biçimde, askeri teknolojilerin gelişiminin modern kapitalist sistemlerin ve merkez bölgelerde de modern devletlerin yerleşmesine katkıda bulunduğuna işaret eder (Braudel, 1984: 56). Braudel’e (1984: 61) göre, “eğer modern devlet bu dönemde genişlediyse ve eğer kapitalizm onun bağrında kendine bir yuva bulduysa, savaş çoğu zaman bunun aracıydı”. Modern savaş sanatında bir zorunluluk haline gelen toprağa

ve nüfusa sahip olmayan, yani teritoryal karakterde olmayan kent-devletleri – ne kadar silahlanmış olurlarsa olsunlar– Avrupa güçler dengesinde önemli aktörler olmaktan çıkmıştır.

Arrighi: Teritoryal Mantığa Karşı Sermayenin Mantığı

Giovanni Arrighi'nin kapitalist dünya ekonomisi hakkındaki tarihsel sosyolojisi, büyük ölçüde Braudel'in yukarıda özetlenen analizinin üzerine inşa edilmiştir. Arrighi'ye göre, kapitalizm dediğimiz şey, devlet ile sermaye arasında, teritoryal mantık ile kâr mantığı arasında var olan uzun vadeli diyalektik ilişkiden başka bir şey değildir. Braudel'in kapitalizmin dünya ticaret hiyerarşisinde en yüksek kârların elde edildiği, uzmanlaşmamış en üst düzey olduğu fikrini devralmıştır. Bu kârları olanaklı kılan, kârlı sektörlerin çoğunun tekelleşmiş olması, kapitalist işletmelerin ise kârı düşmekte olan sektörlerden aşırı derecede yüksek kâr vaat eden sektörlerle geçiş esnekliğine sahip olmasıdır (Arrighi, 1994: 8). Avrupa tarihini kapitalist bir tarih haline getiren, sermayenin ve iktidarın sonsuz birikiminin birbirini izlemesidir (Arrighi, 2007: 93). Braudel için olduğu gibi Arrighi için de kapitalizm varlığını sürdürmek ve genişlemek için daima devlet iktidarına ihtiyaç duymuştur. Kapitalizmin bir alt düzeyinde piyasa yatar; burada malların, hizmetlerin ve fiyatların hareketinde arz-talep kuralları geçerlidir. En alt düzey ise Braudel'in maddi hayat adını verdiği, ekonomi olmayan düzeydir. Kapitalizm burada yerleşebilir ama bu düzeyi asla bütünüyle ele geçiremez.

Arrighi'nin bu tür bir teorik çerçeve içerisinde sorduğu temel araştırma sorusu bir dünya-ekonomisinin ne zaman doğduğu değil, kapitalizmin nasıl olup da dünya pazarını ve maddi hayatı kendi amaçlarına uygun biçimde yeniden yapılandırabilecek güce kavuşabildiğidir. Arrighi'nin analizinin odak noktası feodalizmden kapitalizme geçiş değil, dağınık kapitalist iktidardan yoğunlaşmış kapitalist iktidara geçiştir. İlk cevap sermayenin iktidarı ile devletin iktidarının Avrupa'da başka hiçbir yerde eş görülmemeyen bir biçimde eklenmesidir (Arrighi, 1994: 11). Arrighi Braudel'den bir alıntı yapar: "Kapitalizm ancak devletle özdeş hale geldiğinde, *devlet olduğunda* zafere kavuşur" (Braudel, 1977: 64-65 aktaran Arrighi, 1994, vurgu Arrighi'nin).

Bu gelişmenin diğer boyutu, devletler arasında likit halde sermaye için daimi olarak var olan ve gittikçe artan rekabettir. Kapitalizm, sanayi ve militarizm arasındaki tarihsel ilişkinin temelinde bu rekabet yatar. İlk sistemik birikim döngüsünde en etkili rekabet edenler kapitalizmin kökeninin bulunduğu kent-devletleridir. Ancak, Kuzey İtalya'nın kent devletleri ülke topraklarının belirlediği siyasi yapıları dolayısıyla sürekli olarak erozyona uğramıştı. Bu erozyon, devletin teritoryal gücü ile sermayenin gücünü diyalektik bir biçimde yoğunlaşmaya ve

genişlemeye zorlamıştır (Arrighi, 1994: 12).

Arrighi'ye göre, maddi genişleme dönemlerinde kapitalizmin gelişmesi, devletin devletlerarası sistemde hegemonik olmayı başarabildiği ölçüde gerçekleşiyordu. Şayet bir devlet, devletlerarası sistemi kendi çıkarlarını maksimize edecek yöne sürükleyebiliyorsa ve bunun devletlerarası sistemin tamamının çıkarlarına uygun olduğuna inanılıyorsa, o zaman bu devlete “hegemonik devlet” denir (Arrighi, 1994: 29). Fiziksel güç konusundaki kapasitenin bütününe eklenen, bir ölçüde de onun üzerinde yükselen bu iktidarla birlikte, hegemonik devlet devletlerarası rekabeti aşma, kontrol altına alma ve düzenleme gücüne, bu rekabeti – kendi çıkarlarına uygun biçimde– asgari düzeye indirme gücüne kavuşur. Hegemonik olmayan devletler, hegemonik devletin gücü sayesinde hem kendi vatandaşları üzerindeki iktidarlarının hem de vatandaşlarının görece refahının güvence altında olduğuna inanırlar. Bu örüntü her bir sistemik birikim sürecinde tekrarlanmış, her yeni hegemonik devlet kendi kontrolü altına giren nüfusu ve maddi kaynakları genişletirken aynı zamanda öteki devletler üzerindeki yönlendirici gücünü artırmıştır (Arrighi, 1994: 11). Maddi genişleme durduğunda, sermaye fazlasını kontrol etme ve yönlendirme bakımından maksimum kapasiteye sahip olan devlet, daha önceki süreçlerden daha büyük ve kapsamlı bir kapitalist (maddi) genişlemeyi gerçekleştirebilecek organizasyonel yeteneklere sahip olur. Meta üretimi alanındaki kâr oranlarının azalması ile birlikte maddi genişlemenin sona ermesi, dünya sistemine düzensizlik getirir. Bu dönemde hem kapitalistler ile proletarya arasındaki sınıf mücadeleleri hem de devletlerarası rekabet dünya çapında şiddetlenir. Yeni alternatif düzen arayışı artar. Bir müddet sonra yükselen yeni hegemonik devlet, hegemonik olmayan bölgeler tarafından düzeni yeniden tesis edeceğine ilişkin bir güvenle karşılaşılır. Her ne kadar bu yeni organizasyonel yapılar egemenliğin mantığında nitel değişikliklere işaret ediyor olsa da, birbirini izleyen hegemonik devletler daima önceki liderleri taklit etme eğilimi göstermiştir (Arrighi, 1994: 14).

Braudel'in ayak izinde yürüyen Arrighi için kapitalizmin esas gücü seçim yapma yeteneğidir. Bu, kapitalizmin mebzul sermaye kaynaklarından, ödünç alma kapasitesinden ve iletişim ağlarından gelir. Arrighi (1994: 4) bu fikri paylaşır, kapitalizmin hayatının tamamı boyunca, yani uzun vadede en belirgin özelliğini esnekliği ve var olan sermaye değerlendirme biçimleri arasından seçebilme kapasitesinin yanı sıra adaptasyon ve değişim yeteneği olarak sunar. Braudel'e benzer biçimde, Arrighi için de esneklik ve adaptasyon sermayenin tanımlayıcı özelliğidir. Sermaye bu sayede maddi genişlemenin sona erdiği dönemlerde finansal genişlemeye yönelebilir (Arrighi, 1994: 8). Arrighi'ye göre, finansal sermaye sermayenin kendini gerçekleştirme bakımından esnekliğinin billurlaşmasıdır. Bu Marx'ın sermayenin genel formülünden

(PMP') çıkarsanabilir. Başlangıçtaki para, esnekliği, akıcılığı, seçme özgürlüğünü temsil ederken, kâr için yatırılmış değeri temsil eden meta biçimi (M) katılığı ve esnekliğin yitirilmesini temsil eder. Nihai para biçimi (P') ise daha yüksek düzeyde esnekliği, akıcılığı ve seçme özgürlüğünü temsil eder (Arrighi, 1994: 5-6). Kapitalist işletmeler yatırımı, yani meta biçimini (M), yalnızca uzun vadede daha yüksek esnekliğe, akıcılığa ve seçme özgürlüğüne ulaşabilmek için bir araç olarak kullanırlar. Sermayelerini bir yere veya ekonominin bir sektörüne bağlamak yerine akıcılığı tercih ederler; meta biçimi bu yönde bir beklenti yaratmıyorsa, sermayelerini yatırımdan çeker, aşırı derecede esnek olan finansal enstrümanlara yönelirler.

Arrighi, Braudel'i izleyerek kapitalizmi bir dünya sistemi olarak görür. Sermaye birikiminin dünya ekonomisi düzeyinde her genişleme aşamasında (PM evresi) belirli bir olgunluk düzeyine ulaşılır. Finansal genişleme (MP') ise dünya kapitalizminin "sonbaharının işareti"dir (Braudel, 1984: 246). Maddi genişleme dönemlerinde para-sermaye, emek gücü ve doğa dâhil olmak üzere artan bir meta kütlelerini harekete geçirir. Finansal genişleme döneminde ise artan bir para kütleleri kendini meta biçiminden koparır; birikim, Marx'ın PP' hareketinde gösterdiği gibi, saf para sermayenin büyüklükleri arasında gerçekleşir. Bu iki dönemin toplamına Arrighi (1994: 6) "sistemik birikim döngüsü" adını verir. Maddi genişleme dönemlerinde kapitalist dünya ekonomisi büyür. Maddi büyümenin sınırlarına ulaşılmadan sonra başlayan finansal genişleme dönemlerinde ise dünya ekonomisi önceki evreden farklı bir hatta yeniden yapılırlar. Arrighi on beşinci yüzyıldan bu yana birbirini izleyen, küçük bir ölçüde birbirleriyle örtüşen, dört farklı tarihsel sistemik birikim döngüsü tanımlar: Cenova, Hollanda, Britanya ve Amerika döngüleri.

Arrighi devletler ile kapitalizmin tarihsel ilişkisinin çatışmanın yanı sıra birliği de içerdiğini öne sürer. Bir yanıyla, devletler kapitalist genişlemeden yarar görmüş oldukları için sermaye birikimini kolaylaştırmışlardır. Örneğin Hindistan'ı sömürgeleştirmesi sayesinde elde ettiği devasa gelirler Britanya İmparatorluğu'nun sanayi ve askeri gücünü artırmış ve hegemonyasını pekiştirmiştir. Kısacası, teritoryal mantık ile kapitalist mantık birbirini karşılıklı olarak güçlendirir (Arrighi, 1994: 3). Öteki yanıyla, devletlerin teritoryal mantığı sermayenin esnekliğini sınırlama eğiliminde olduğu ölçüde sermaye birikiminin merkezleri devletlerin gücünün artmasına karşı durmuşlardır (Arrighi, 1994: 31). Kapitalistler dünyanın belirli bölümlere ayrılmasından her durumda yarar görmezler. Ayrıca, kapitalistler arasında rekabet her zaman siyasi/teritoryal bölünmeleri kışkırtmaz. Arrighi (1994: 32), bu neden-sonuç ilişkisinin kaderinin daima tekil devletler arasındaki rekabetin ve kapitalistler arasındaki rekabetin biçimine ve etkisine bağlı olduğunu saptar.

Bir yanda devlet yöneticileri güçlerini, kontrol ettikleri toprak miktarı ve nüfus ile tanımlarlar; sermaye birikimine teritoryal genişleme için bir araç ya da yan ürün olarak bakarlar. Tilly'ye benzer biçimde, Arrighi de teritoryal mantıkta toprak ve nüfus üzerindeki kontrolün bir ekonomik kâr aracı olmadığını, devlet inşasına ve savaş yapmaya ilişkin faaliyetlerin hedefi olduğunu düşünür. Öte yandan, kapitalistler güçlerini kısıtlı ekonomik kaynaklar üzerindeki kontrol dereceleri cinsinden tanımlar, teritoryal genişlemeye sermaye birikiminin bir aracı ya da yan ürünü olarak bakarlar. Bu noktada Arrighi, belirli bir toprağın yönetici kadrolarının güçlerini bu muhafazanın boyutlarını büyütürken artırdığını belirtir. Ancak, kapitalistler kendi güçlerini mümkün olan en küçük muhafazaya biriktirerek ve muhafazayı yalnızca kapitalist birikim için gerektiğinde genişlemeye zorlayarak artırır.

Arrighi, kapitalist iktidar mantığı ile teritoryal iktidar mantığı arasında çizdiği karşıtlığın Charles Tilly'nin devlet inşasının ve savaş yapmanın farklı biçimleri arasında yaptığı ayırmadan farklı olduğunu belirtir. Tilly, Avrupa'daki devlet inşası süreçlerini "sermaye-yoğun", "zor-yoğun" ve "kapitalistleşmiş zor" yöntemleri biçiminde sınıflandırır. Bu kategoriler, toprak, nüfus ve ekonomik kaynaklar üzerinde kontrolü hedefleyen devlet inşası ve savaş yapma pratiklerinde sermayenin ve zor kullanmanın farklı bileşimlerini temsil ederler. Arrighi'nin modelinde ise, kapitalizm ve teritoryalizm alternatif devlet inşası stratejileridir. Yukarıda belirtildiği gibi, kapitalistler açısından sermaye birikimi amaçtır, ülke toprakları araç; devlet aktörleri açısından tam tersi geçerlidir (Arrighi, 1994: 34). Tilly'den farklı olarak, devlet inşasının bu birbirine karşıt imgelerinde zor kullanma temel parametre değildir. Sürecin bütününe belirleyen esas faktör kapitalist mantığın teritoryal mantığı dönüştürme kapasitesidir.

Teritoryal mantık ile kapitalist mantık arasındaki diyalektik etkileşim en berrak biçimde kapitalist emperyalizmde görülür. Arrighi (2007: 211), David Harvey'in kapitalist emperyalizmi "devlet ve imparatorluk politikası" ile "mekân ve zaman içinde sermaye birikimi"nin çelişkili birliği olarak tanımlamasına atıf yapar. Harvey'e göre, kapitalist emperyalizm başka imparatorluk biçimlerinden kapitalist mantığın teritoryal mantığa ağır basmasıyla ayrılır. Kapitalist birikim süreci kaçınılmaz olarak ve tekrar tekrar sermaye fazlasına yol açar, "bundan doğan aşırı-birikim krizine, yeni mekânların birikim sistemine katılması, önce zaman içinde erteleme yoluyla, sonra birikim sisteminin mekânsal genişlemesi yoluyla bu fazlaları emerek 'çözüm' bulur" (Arrighi, 2007: 217-218). Zamansal erteleme mekân üretimine yol açar, mekânsal genişleme ise mekân üretiminin gerçekleştirilmesinden sonra gerçekleşen coğrafi genişlemeyi ifade eder. Böylece kapitalistler daha iyi yerleşimler arayarak ilave kârlar elde edebilir. Devlet, mekânın genişlemesinin ana aktörüdür. Arrighi'ye (2007: 231) göre,

her sistemik birikim döngüsünde “sistemi daha geniş veya derin işbölümlerinin ortaya çıkışının koşullarını yaratan bir mekânsal çözüme doğru götürebilecek, devletin ve iş âleminin belirli aktörlerinden oluşan bir blokun ortaya çıkması dolayısıyla maddi genişlemeler gerçekleşir”.

Kısacası, Arrighi teritoryalizmin kendi başına toprak genişlemeleri için yeterli bir açıklama getirdiği fikrine katılmamaktadır, zira teritoryalizm ile kapitalizm birbirleriyle hep diyalektik yollardan iç içe geçmişlerdir. Örneğin, tarihte teritoryal genişleme yönünde en ciddi eğilim, teritoryal imparatorluklar arasında tarih boyunca görülmüş en köklüsü olduğu halde Çin’de ortaya çıkmamıştır; kapitalist mantığın en belirgin olduğu Avrupa’da ortaya çıkmıştır. Çin teritoryal genişlemeden kaçınmış ama Avrupa tarihin en büyük seferine kalkışmıştır. Görünürde çelişik olan bu durum geriliğin avantajının bir yansımasıydı. Çin’in yayılcı eğilimlerini gemleyen, ülkenin yüksek gelişme düzeyi, görece olarak kendine yeterli ekonomisi, kendisine yönelik askeri tehdidin denizden değil karadan gelmesi ve dolayısıyla Batı’ya giden yolları keşfetme/kontrol etme konusunda hevesizliği idi. Avrupa ise teknoloji ve verimlilik bakımından Çin’e göre uzun müddet geri kalmıştır.³ Uzun bir dönem boyunca metaller Çin’den Avrupa’ya, para ise Avrupa’dan Çin’e akmıştır. Çin ile Avrupa arasındaki ticaret açığının düşürülmesi, Avrupa’yı yeni ticaret yolları ve yöntemleri keşfetmeye zorlayan en önemli faktörlerden biridir (Frank, 1998). Öyle görünüyor ki, Avrupa’nın kayıtsızlığa düşmeyecek kadar düşük bir kalkınması vardı, buna karşılık kalkışa geçmek için yeterince yüksek bir enerji potansiyeli. Bu arada kalmışlık, kıtanın belki de tek istisnai özelliğiydi. Ancak, kalkınma çabalarının tarihinin gösterdiği gibi, çoğu zaman geride olmak daha da geride kalmayı beraberinde getirir. Dünya sistemindeki ülkelerin çoğu için durum bu olmuştur. Bu konuda elimizde iki farklı model var. İlki, Lev Trotskiy’in ([1930] 1998) yirminci yüzyılın başında (Marksist bir çerçevede) formüle ettiği “eşitsiz ve bileşik gelişme” kuramı ile yüzyılın ikinci yarısında Alexander Gerschenkron ([1962] 1965) ve Joseph Schumpeter ([1943] 1994) gibi sosyal bilimcilerin (Marksist olmayan bir çerçevede) formüle ettikleri geç gelişme kuramlarının üzerinde ortaklaştığı diyalektik modeldir.⁴ Bu modele göre, güç ve zenginlik (bütünüyle sermaye birikimi) kendi sınırlarını yaratır; öte yandan, güç ve zenginlik yokluğu olağandışı bir faaliyet alanı, daha çok kazanma, gelişmiş olanı yakalama arzusu yaratır, bu çaba – ancak belirli koşullar altında– geç kalmış olanın zaferi ile sonuçlanabilir. İkincisi, bağımlılık okulundan gelen doğrusal modeldir. Bu modele göre, zenginlik ve güç bakımından var olan uçurum zenginler ve güçlüler tarafından yaratılmıştır; bu düzen kendini öyle bir besler ki zenginler hep daha zengin olur. Arrighi, dünya ekonomisinin hiyerarşik yapısının sürekliliğini vurgulayarak bağımlılık kuramına yakın bir konum alır. Ancak, merkez ve çevre katmanları arasındaki hacimli yarı-çevre katmanının sürekliliğini saptayarak

ve daha önemlisi, (on dokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren Almanya ve Japonya'nın yaptıkları sıçrama, Arjantin'in merkezden yarı-çevreye düşüşü, yirminci yüzyılın sonunda Çin'in çevreden yarı-çevreye doğru yaptığı muazzam sıçrama gibi) tarihsel olarak belirli koşulların sonucunda katmanlar arasındaki geçiş (yükseliş ve düşüş) örneklerine işaret ederek diyalektik modele yaklaşır (Arrighi ve Drangel, 1986; Arrighi vd., 2003).

Arrighi (1994: 36) açısından modern devletlerarası sistemin en önemli özelliği, kapitalist gücün mantığı ile teritoryal gücün mantığı arasındaki çatışma ve çelişkinin daima dünya sisteminin ekonomik ve politik mekânlarının yeniden düzenlenmesi yoluyla hegemonik devletler tarafından çözülmüş olmasıdır. Teritoryal güc mantığı ile sermaye arasındaki diyalektik ilişkinin kökleri Kuzey İtalya'nın kent-devletleri sistemine kadar geri gider. Venedik devleti, kapitalist devletin, daha sonra birbirini izleyecek kapitalist devletler için model olacak "mükemmel örneği" idi. Bir kapitalist ticaret oligarşisi devlet iktidarını kontrol altında tutuyordu. Toprak genişlemesi ancak kapitalist birikim sürecinin yararına olduğu sürece ve o ölçüde gerçekleştiriliyordu. Werner Sombart'ın belirttiği gibi, bu tam tamına Marx ve Engels'in *Komünist Manifesto*'da sözünü ettiği, burjuvazinin yürütme komitesi niteliği taşıyan devlettir (Arrighi, 1994: 37). Ancak, Arrighi için Venedik bu betimlemeye tamamen uyan ilk ve son örnekti. Sonraki dönemlerde kapitalist devletler bu örnekten belirli ölçülerde sapmıştır.

Arrighi (1994: 38), savaş yapma ve devlet inşası süreçlerinde, yani Frederic C. Lane'in "koruma üreten sektörler" adını verdiği alanlarda ücretli emek ilişkilerinin gelişmesiyle birlikte, İtalyan kent-devletlerinin koruma maliyetlerinin en azından bir bölümünü gelire dönüştürmeyi ve böylelikle savaşların maliyetini karşılamayı başardığını ileri sürer. Uzun mesafeli ticaretin yarattığı sermaye birikimine ilaveten, Avrupa çapında güçler dengesinin yönetilmesi, savaşın ticarileşmesi ve diplomasının gelişmesi gibi faktörlerin karşılıklı etkileşiminin sonucunda zenginlik ve iktidar Venedik'i bir yüzyıldan uzun süre yöneten oligarşinin elinde toplanmıştır. Böylece Venedik, güçlü toprak ve nüfus kaynaklarının yokluğunda dahi sermaye birikiminin kendi başına bir güç muhafazası olarak yeterli bir kaynak oluşturabildiğini kanıtlamıştır (Arrighi, 1994: 39).

Öte yandan, Cenova'nın kapitalist diasporasının kontrolü altındaki ticaret ve finans şebekeleri teritoryal devletlerin kontrolü altındaki mekânları işgal etmişti. Ancak, bu şebekelerin kaderi bu mekânlarca belirlenmemiştir. Tam tersine, esas belirleyici para fazlası, altın ve gümüş akımı, İspanya Kralı ile ilgili senetler ve sözleşmeler olmuştur. Bu şebekelerdeki görünmeyen Cenova eli, İspanya Kralı'nın topraklarını genişletme özlemlerini Cenova'nın kapitalist sermaye

birikimi sürecinin etkili bir aracı olarak manipüle etmiştir (Arrighi, 1994: 83). Cenova, etkili bir devlet inşası ve savaş yapma kapasitesi olmaksızın Avrupa'nın dünya-ekonomisindeki kapitalist şebekeleri kontrol eder hale gelmişti. Arrighi'ye (1994: 38) göre, kapitalizmin başarısının temel sırrı burada, *başkalarını savaştırıp bundan kâr etmekte* yatar. Venedik kendini izleyen kapitalist devletlerin, Cenova da daha sonra gelecek teritoryal olmayan sermaye birikimi rejimlerinin prototipidir (Arrighi, 1994: 84-85). Kapitalist birikim ve yönetim, kendisi için hem bir yerler mekânı (devlet oluşumu süreçleri) hem de bir akımlar mekânı (sermaye birikimi süreçleri) inşa etmiştir: "Yerler mekânında [...] devletlerle özdeşleştirilerek zafer kazanmıştır. Akımlar mekânında ise, bunun tam tersine, herhangi bir tekil devletle özdeşleştirilmeyerek, bütün dünyayı kucaklayan, teritoryal olmayan ticari organizasyonlar inşa ederek zafere ulaşmıştır" (Arrighi, 1994: 84).

Bu tarihsel çerçeve, modern kapitalizmin birbirini tamamlayan ama birbirinden farklı olan kökenlerini ortaya koyar. Kapitalizm, bir yönüyle, daha sonraki hegemonik devletlerin oluşumunu biçimlendiren Venedik devletinden türemiştir. Venedik prototipi, hegemonik döngülerin birbirini izlemesini ifade eder. Kapitalizm, diğer yönüyle, teritoryal olmaksızın liderlik yapabilen bir özel ticari kuruluş olan Cenova diasporasından türemiştir. Cenova prototipi, sistemik birikim döngülerinin birbirini izlemesini ifade eder (Arrighi, 1994: 84). Venedik geleceğin tekeli devlet kapitalizmi modellerinin, Cenova ise geleceğin kozmopolit finans kapitalizminin prototipidir (Arrighi, 1994: 149).

Arrighi, bu iki paralel süreç arasındaki tarihsel ilişkinin niteliğini araştırır. Devletlerin iktidar peşinde, şirketlerin ise kâr peşinde koşan kuruluşlar olduğunu konusunda tarihçi Frederic Lane ile hemfikirdir.⁵ Kapitalist dünya ekonomisinin sistemik birikim döngüleri aracılığıyla devlet ile sermayenin, teritoryal mantık ile kâr mantığının, politika ile ekonominin karşılıklı göreceli gücü dönüşmüştür:

Kapitalist dünya-ekonomisinin birikim şebekelerinin bütünüyle iktidar şebekelerine içkin ve tâbi olduğu bir sistemden iktidar şebekelerinin bütünüyle birikim şebekelerine içkin ve tâbi olduğu bir sisteme dönüşümü, her biri bir maddi genişleme içeren bir PM evresinin ardından bir finansal genişleme içeren bir MP' evresinden oluşan bir dizi sistemik birikim döngüsü aracılığıyla gerçekleşmiştir. (Arrighi, 1994: 86).

Bu dönüşüm kapitalizmin uzun dönemli gelişimi, yani *longue-durée* çerçevesinde gerçekleşmiştir. Başlangıçta sermaye birikim şebekeleri bütünüyle siyasi iktidar ağlarına içkin veya tâbi iken, özel ticari kuruluşlar – Venedik ticaret oligarşisinin yaptığı gibi – yalnızca sermaye birikiminin değil devlet inşasının ve

savaş yapmanın kontrolünü ellerine almak zorundaydılar. Birikim şebekeleri dünya çapına yayılıp onu fethedince, özel ticari kuruluşlar devletten özerklik kazandılar, hatta onun üzerinde hâkim konuma yükseldiler. Bu durumda, devlet yöneticileri yalnızca devlet inşası ve savaş yapma süreçlerinin değil, sermaye birikim süreçlerinin de önünü açmak zorunda kaldılar.

Öyleyse kapitalizmin tarihi, devlet ile sermayenin birbirleri üzerinde kontrolü ellerine geçirme mücadelelerinin birbirini izlemesi biçiminde okunabilir. Örneğin, Amerika'nın fethi toprağa dayalı devletlerin İtalyan kent-devletlerinin ticaret ağlarını kendi topraklarıyla sınırlama yönündeki aralıksız çabasının bir parçasıydı. Aslında başarılı da oldular. Ancak, yalnız Cenovalılar kapitalistlerin güç arayışının devlet iktidarını, yani İspanya İmparatorluğu'nu etkili bir şekilde araçsallaştırabileceğini göstermiştir. Cenova diaspora sermayesi, ilk sistemik birikim döngüsünü başlatmış, artan ölçüde esnekleşen birikim rejimlerini ve piyasa oluşumunu destekleyerek kapitalizmin tohumlarını ekmiştir (Arrighi, 1994: 109-110).

Venedik ekonomisinin devlet iktidarına bağımlılığı, bu modelin içe dönüşüne ve yenilikçi atılımdan yoksun kalmasına yol açmıştır. Kapitalizmin o ana kadar var olan tarihsel eğilimini, yani devlet ve sermayenin bileşimini muhafaza etmekte ise başarılı olmuştur (Arrighi, 1994: 147). Braudel (1984: 132, aktaran Arrighi, 1994), bu süreci "Venedik'in büyüklüğü üzerinde dolaşan gölge, kendi büyüklüğünün gölgesi" diyerek betimler. Yani Venedik'in savaş yapmakta ve devlet inşasındaki gücü onun esas zaafıydı; Cenova'nın bu faaliyetlerdeki zaafı ise esas gücüydü. Venedik Cenova'yı askeri güçle yenilgiye uğratmış ve toprağa bağlı bir birim olarak onu Adriyatik ticaretinden söküp atmıştır. Ne var ki, Venedik tarafından yenilgiye uğratılan Cenova, ticari ve finansal yöntemleri ve faaliyetleri genişleterek ve dünya ekonomisinin her yanında geniş şebekeler oluşturarak kapsamlı bir yenilikçi atılım yapmıştır (Arrighi, 1994: 148). Ancak, Cenova'nın koruma maliyetlerini dışsallaştırma avantajı bir süre sonra dezavantaja dönüşmüş, Hollanda hegemonyası tarafından tasfiye edilmesiyle sonuçlanmıştır (Arrighi, 1994: 150).

Tilly: Devletleri Savaş Yaratır

Charles Tilly, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu: 990-1992* başlıklı kitabında devlet oluşumunu belirleyen faktörleri ve ulus devlet biçiminin Avrupa ve dünyanın devletler sistemine hâkim olmasının nedenlerini ele alır. İlk sorunun cevabı, devlet yapılarının, çoğunlukla, hükümdarların hem ülkenin kendi topraklarında hem de ülke dışında var olan kaynaklardan savaş araçları elde etme çabasının yan ürünleri olduğudur. Weberci devlet kuramını

benimseyen Tilly, devleti belirli bir toprak parçası içinde şiddet tekeline sahip örgüt olarak tanımlar. Devletlerin merkezi organizasyonel yapısını esas olarak belirleyen faktör savaş araçlarının elde edilmesi üzerindeki mücadeledir (Tilly, 1992: 15). İkinci sorunun cevabı ise evrimsel bir bakış açısından verilir: 1. Devlet kapasitesi, savaş yapma kapasitesi ile korelasyon içindedir. 2. Savaş yapma/zor kullanma kapasitesi, sermayeden kaynak elde etme kapasitesine bağlıdır (kentsel sermayenin teritoryal zora dönüştürülmesi). 3. Başlangıçta ortaya çıkan İngiltere ve Fransa gibi ulusal devletler, başka devletler üzerinde hâkimiyet kurmak amacıyla kapasitelerini kapitalistleşmiş zora başvurma yolunda kullanmıştır (bu, sermaye ile zorun, her ikisinden de etkili olan bir melezidir). 4. Güçlünün (sermaye ile zoru en etkili biçimde birleştirebilenlerin) hayatta kalması ilkesi burada geçerlidir; diğer türler, güçlü ulusal devletlerin hâkimiyeti altında yok olur: “Uzun vadede, savaşın değişen karakteri kendi nüfuslarından geniş, dayanıklı askeri güçler devşirebilen devletleri, ki bunlar artan ölçüde ulusal devletler oluyordu, avantajlı kıldı” (Tilly, 1992: 63).

Tilly devletlerin başka devletlere ve içerideki düşmanlarına karşı zora dayanan mücadeleler veren kendisi için kuruluşlar olduğunu öne sürer. Dışarıya doğru topraklarını genişletmeye ve yeni nüfusu kendilerine tâbi kılmaya çalışırlar; böylece savaş yapma ve topraklarını genişletme kapasitelerini de artırmış olurlar. Öte yandan, kendilerine tâbi olan nüfustan savaş için gerekli kaynakları mümkün olduğunca meşru ve sürdürülebilir yöntemlerle elde etmeye meyillidirler. Devlet iktidarının dairesel mantığına göre, bir devlet başka devletler karşısında zayıfladığında içerideki düşmanlarına karşı da güçsüzdür.

Kapitalistler ise kâr mantığına göre hareket ederler. Savaşları finanse ederken devletleri kendi çıkarlarına uygun biçimde yönlendirmeye çalışırlar. Bu açıklama, sermaye/sömürü ile zor/hâkimiyet arasında yapılan analitik ayrıma dayanır. Tilly, Avrupa devletlerinde askeri aygıtın başka devlet faaliyetleri karşısında uzmanlaştığı ve devletin temsili organlarını kontrolü altına aldığı kanısındadır. Ancak, sermaye öteki faaliyetler üzerinde gücünü artırdıkça, zor mantığı kâr mantığına giderek daha tâbi bir duruma gelmiştir.

Arrighi'nin Avrupa kapitalizminin tarihini betimlerken kullandığı sermaye mantığı ile teritoryal mantık arasındaki çatışmalı ve tamamlayıcı (diyalektik) ilişki, Tilly'nin analizinde kentler ve devletler arasındaki bir ilişki olarak ele alınır. Burada Tilly'nin ana kavramsal araçları zor ve sermayedir. Buna göre, kentler sermayenin tercih ettiği mekânlardır, devletler ise zorun billurlaşmış olduğu kuruluşlar. Tilly (1992: 16), zoru elinde tutanların, devlet inşası aktörlerinin, esas faaliyetleri kentlerde yoğunlaşan ve kentleri oluşturan sermaye biriktiricilerini kendi amaçlarına doğru nasıl çektiğini betimler. Tilly'ye göre, devlet yöneticileri

zor araçlarını daha fazla nüfusu ve kaynağı kontrol etmek için kullanırlar. Bunu yaparak kendilerine tâbi nüfusu silahsızlandırır ve ülke içinde şiddet tekeli kurarlar (Tilly, 1992: 69). Bu sayede askeri gücünü artıran devletler, zayıf devletleri ve toplulukları fethetmeye çalışırlar. Devletler arasında “özellikle savaş ve savaş hazırlığı aracılığıyla” yaşanan rekabet, her bir devletin ülkesi içindeki oluşumunu da biçimlendirir.

Tilly, erken modern dönemde Avrupa’yı “zor-yoğun”, “sermaye-yoğun” ve “kapitalistleşmiş zor” olarak üç bölgeye ayırır. Rusya gibi zor-yoğun bölgeler, daha düşük kentsel nüfus yoğunluğuna ve ticari ve sınai faaliyete sahip, kırsal ve tarımsal bölgelerdi. İtalyan kent-devletleri gibi sermaye-yoğun bölgelerde kent nüfusu yoğun, piyasa mekanizmaları ve ticarileşmiş üretim hâkimdi. Devletler ihtiyaç duydukları kaynakları ilkinde zor yoluyla, ikincisinde piyasa mekanizmaları aracılığıyla elde ediyordu. Britanya ve Fransa’nın temsil ettiği kapitalistleşmiş zor ise bu ikisinin senteziydi. Devletler arasında değişen güç dengeleri ve artan savaş maliyetleri sonucunda kapitalistleşmiş zor ulus devlet formunda kıtaya hâkim olmuştur:

Savaşın büyüyen ölçeği ve Avrupa devletler sisteminin ticari, askeri, diplomatik etkileşim aracılığıyla birbirine kenetlenmesi, bir sürenin sonunda daimi ordular besleyebilen devletlere savaş yapma bakımından avantaj kazandırdı; geniş kırsal nüfusa, kapitalistlere ve görece olarak ticarileşmiş ekonomilere sahip olan devletler kazançlı çıktı. Savaşın koşullarını onlar belirlemeye başladı, onların devlet biçimi Avrupa’da hâkim hale geldi. En sonunda Avrupa devletlerinin hepsi o biçime doğru evrildi: ulusal devlete (Tilly, 1992: 15).

Yukarıda belirtildiği gibi, Tilly (sırasıyla kentlerde ve devletlerde gelişen) iki paralel süreç olarak sermaye birikimini ve zoru analitik olarak ayırmakta ve bu analitik ayrımın tarihsel gerçekliğe tekabül ettiğini iddia etmektedir. Bir yandan kapitalistler sermayenin yatırılması, işletilmesi ve birikiminde uzmanlaşan aktörlerdir. Tilly kapitalistlerin kapitalizmden evvel de var olduğu noktasında Braudel ve Arrighi ile hemfikirdir. Kapitalizmden önce ve kapitalizm çerçevesinde, kapitalistler yalnızca üretimin düzenleyicileri olmamış, aynı zamanda ve genellikle tüccar, girişimci ve finansör rollerini oynamıştır. Ancak, Braudel ve Arrighi’den farklı olarak, Tilly (1992: 17) kapitalizm teriminin esas olarak üretim ve ticaret alanlarıyla ilgili olduğunu, “ücretli emekçilerin kapitalistlerin sahip olduğu malzemeyi kullanarak çeşitli mallar ürettikleri” sistem anlamına geldiğini ifade eder. Kapitalizmin 1500 yılından sonra kapitalistlerin üretim alanını kontrol etmeleriyle ortaya çıktığını iddia eder. Braudel ve Arrighi için ise üretim kapitalizmin tanımlayıcı mekânı değildir, sermaye birikimin mümkün olduğu mekânlardan yalnızca biridir. Kapitalistler bu alanı sözü edilen tarihten

itibaren seçmiştir. Braudel ve Arrighi kapitalizmin kökenini on altıncı yüzyılın başına değil, çok daha erken bir tarihe, on üçüncü yüzyılda Kuzey İtalya'ya kadar geri götürürler. Tilly sermaye birikimine ve yoğunlaşmasına yol açan sürecin aynı zamanda sermaye-yoğun bölgelerde büyük kentler yaratmış olduğunu ileri sürer. Köylülüğün mülksüzleştirilmesi, geniş kesimleri hayatlarını sürdürürebilmek için sermaye birikimine bağımlı kıldığı ölçüde nüfusun mekânda dağılımı sermayenin dağılımını izlemiştir. Kapitalist işletmeler birbirine ne kadar yakın olursa sermaye birikimi o kadar büyük olmuş, nüfus yoğunluğu da ona bağlı olarak artmıştır. Sermaye birikiminin yoğunlaştığı yerlerde nüfus da yoğunlaşır ve kent merkezleri oluşur (Tilly, 1992: 17-18).

Tilly, sermaye birikimi ile zorun aynı mekânda yoğunlaşması sonucunda güçlü devletlerin oluştuğunu iddia eder. Zorun içeriye ve dışarıya karşı etkili biçimde kullanımı, devlet yöneticileri için bazı yükler getirir. Bir kere, "ele geçirdikleri toprakları, malları ve insanları yönetmek" zorunda kalırlar; "kaynakların elde edilmesiyle, malların, hizmetlerin ve gelirin dağılımıyla, uyumsuzlukların çözümüyle ilgilenmeleri gerekir" (Tilly, 1992: 20). Modern devletlerin merkezi yapısı, silahlı kuvvetlerin yaratılması ve desteklenmesi çabasının yan ürünü olarak ortaya çıkmıştır (Tilly, 1992: 26). Başka bir deyişle, savaşları devletler yaratmamıştır, devletleri savaşlar yaratmıştır (Tilly 1985). Bu görevler zorun sahiplerini savaş yapmaktan başka işlere dönmeye iter, savaş yapmaya karşı olan çıkarlar da yaratır. Fetih beraberinde yönetimi getirir. İkincisi, savaş kaynakların elde edilmesini içerir, bu da vergilendirme ve borçlanma mekanizmalarını gerektirir. Bu mekanizmalar çoğu zaman savaş yapma araçlarından daha hızlı gelişir. Bu mekanizmaları yürütenler de çıkar gruplarını oluştururlar ve savaş taraftarlarının gücünü dengelerler (Tilly, 1992: 20). Üstelik, askere alınan ve sömürülen alt sınıfların direnişleri devleti giderek karmaşıklaşan bir süreç içinde kaynak temini ve askere alma alanlarında daha sofistike mekanizmalar geliştirmeye yöneltmiştir (Tilly, 1992: 27). Tilly, Avrupa devlet sisteminin yaşadığı evrim sürecine, saf anlamda zor-yoğun ve sermaye-yoğun devlet oluşumlarını bir kenara bırakarak, kapitalistleşmiş zora dayalı ulusal devletin galebe çaldığı bir süreç olarak bakar:

Uzun vadede, Avrupa devletlerinin bileşenlerini, başka faaliyetlerden çok daha fazla, savaş ve savaş hazırlığı yarattı. Savaş yitiren devletler küçüldü, çoğu zaman da ortadan kalktı. En geniş zor kullanma araçlarına sahip olan devletler, büyüklükleri ne olursa olsun, savaşları kazanma eğilimi gösteriyordu; etkinlik (yani çıktının girdiye oranı), etkililikten (toplam çıktıdan) sonra geliyordu (Tilly, 1992: 28).

Tilly'nin kapitalistleşmiş zor olarak nitelediği bölgeler, kaynakların elde

edilmesinde dolaysız zor ile piyasa mekanizmalarını birlikte kullanarak kapasitelerini artırmışlardır. Devletlerarası rekabet, teknoloji, savaşan devletlerin ölçeğinin büyümesine paralel olarak savaşların maliyeti – özellikle on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda– artmıştır (Tilly, 1992: 79). Devletler, vergilendirme ve borçlanma yollarıyla artan ölçüde kapitalistlere bağımlı hale gelmiştir. On beşinci yüzyılın sonlarından beri, büyük askeri devletler kapitalist genişlemenin sağladığı teşvike uygun davranmak zorunda kalmış, Cenova türünden küçük ölçekli tüccar devletleri avantajlarını yitirmiştir (Tilly, 1992: 76). Sermaye birikiminin daha hızlı geliştiği bölgelerde savaş yapmanın maliyeti gittikçe katlanılabilir hale gelmiştir. Böylece, kapitalistleşmiş zor bölgeleri sürdürülebilir devlet oluşumlarının mekânı haline gelmiş, buralarda “sermaye ve zorun sahipleri görelî eşitlik koşulları çerçevesinde ilişkiye girmiştir” (Tilly, 1992: 30).

Politik Marksizmin Eleştirel Değerlendirmesi

Kapitalizmin kökenini İngiliz kırlarında bulan Maurice Dobb ile kapitalizmin dünya çapında gerçekleşen bir sürecin ürünü olduğunu düşünen Paul Sweezy arasında 1950’lerde yaşanan uzun tartışma (Dobb vd., 1978) hatırlanırsa, sosyal bilimcilerin kapitalizmin kökenini ve erken dönem gelişim dinamiklerini en az yetmiş yıldır tartıştıkları görülür. Tartışmaya konu olan faktörler (sınıf ilişkileri, emek verimliliği, nüfus artışı/azalışı, savaşlar, sömürgecilik, devlet biçimleri, uluslararası ilişkiler vb.), karşılaştırılan birimler (Çin, İtalya, Fransa, Hollanda, İngiltere vb.) ve savunulan yaklaşımlar (bağımlılık kuramı, dünya sistemleri analizi, Malthusçu yaklaşımlar, Politik Marksizm, eşitsiz ve bileşik gelişme vb.) çok çeşitli ve karmaşıktır. Tartışmalar Marksist ve Weberci kuramların farklı unsurlarından ilham alarak yapılmıştır. Dahası, yazının başında belirttiğimiz gibi, tartışmanın belirli başlıklarında benzer görüşleri savunan sosyal bilimcilerin diğer başlıklarda farklı görüşler ileri sürdüğü görülmüştür.⁶ Bu nedenle, bu kısa yazı çerçevesinde kapitalizmin kökeni hakkındaki tartışmaların ayrıntılı bir bilançosunu çıkarmak yerine yukarıda ele aldığımız yaklaşımlara köklü eleştiriler yönelten Politik Marksizm akımını kısaca değerlendireceğiz.

Bilindiği gibi, “Annales Okulu” olarak bilinen tarih yazımı geleneğinin önde gelen temsilcilerinden Fernand Braudel’in yapıtları, “dünya sistemleri analizi” olarak bilinen tarihsel sosyoloji akımının erken dönem esin kaynaklarından biridir. İki akım arasındaki ilişki Braudel tarafından kabul edilmiştir. Braudel, dünya sistemleri yaklaşımının kurucu metinlerinden olan, Immanuel Wallerstein’in 1974 tarihli *Modern Dünya Sistemi: Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyıldaki Avrupa Dünya-Ekonomisinin Kökenleri* başlıklı kitabını yayımlanmadan önce incelemiştir (Wallerstein 1974). Giovanni Arrighi ise dünya sistemi analizinin Wallerstein

ile birlikte en bilinen temsilcisidir. Robert Brenner (1985) ve Ellen Meiksins Wood ([1999] 2002) tarafından temeli atılan Politik Marksizm yaklaşımı, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren dünya sistemi yaklaşımına bir dizi önemli eleştiri yapmıştır. Buna göre, dünya sistemi yaklaşımı kapitalizmin doğuşunu ve gelişimini üretim yerine ticarileşme temelinde açıklayan popüler yaklaşımın bir alt kümesinden ibarettir. Brenner ve Wood, dünya sistemi yaklaşımın kapitalizmin doğuşunu ve gelişimini yalnızca metallerin dolaşımı alanındaki *niceliksel* artışa bakarak açıklamaya çalıştığını, sistemin belirleyici unsuru olan üretim alanındaki *niteliksel* değişimleri göz ardı ettiğini ileri sürmüştür. Buna göre, dünya sistemi yaklaşımı uluslararası ticaretin önce Avrupa'da, on altıncı yüzyılda Amerika'nın sömürgeleştirilmesinden sonra dünya çapında dramatik biçimde artışını kapitalizmin doğuşunun temel nedeni olarak görür. Uluslararası ticaret hacminin dramatik olarak artışı, Orta Çağ boyunca Avrupa kentlerinde feodalizmin gözeneklerinde gelişen ticaret ve finans burjuvazisini hızla güçlendirmiştir. Güçlenen burjuvazi, izleyen dönemde tarım ve sanayideki devrimci değişimleri gerçekleştirmiştir. Bu ekonomik gelişimin siyasi alandaki ifadesi mutlak monarşilerin yükselişi ve ardından (bu monarşileri yıkan veya sembolik bir konuma hapseden) burjuva devrimleridir.

Politik Marksizm, ticarileşme yaklaşımına (ve onunla aynı gördükleri dünya sistemleri analizine) birbiriyle bağlantılı beş temel eleştiri yapar. Birincisi, ticarileşme kuramları kapitalizmi kapitalistlerin doğrudan üreticilere piyasa aracılığıyla dayattığı bir zorunluluk olarak değil, insan doğasına uygun bir olanak olarak görür. Buna göre, kâr güdüsü insan doğasına uygundur ve insanlığın erken dönemlerinden itibaren mevcuttur. Wood'a ([1999] 2002: 16, 27, 74) göre, ticarileşme yaklaşımı, sermayenin tarihini (en azından) Orta Çağ'a kadar geriye götürerek feodal dönemde kent burjuvazisinin gelişimine engel olan faktörleri doğal akışı engelleyen, suni sınırlar olarak görmüş, kapitalizmi ise söz konusu sınırları ortadan kaldırarak tarihin doğal mecrasında akmasını sağlayan bir sistem olarak kavramıştır.

İkincisi, ticarileşme kuramları kapitalizm öncesi sistemlerdeki piyasa ile kapitalist piyasa arasındaki farklılıkları görmezden gelmiştir. Kapitalizm öncesindeki piyasa, genel olarak lüks tüketim maddelerinin ticaretine dayanıyor, nüfusun çoğunluğunu oluşturan köylüleri (başta üretim aracı olan toprak ve onun ürünü olan gıda maddeleri olmak üzere) temel ihtiyaçlarını piyasadan karşılamak zorunda bırakmıyordu. Brenner (1985) ve Wood'a ([1999] 2002) göre, on altıncı yüzyıldan itibaren önce İngiltere'nin kırsal bölgelerinde ortaya çıkan kapitalist piyasa, köylüleri toprağı ve gıdayı piyasa aracılığıyla temin etmek zorunda bırakmıştır. Feodal dönemde büyük toprak sahipleri toprak rantını köylüleri topraktan koparacak ölçüde yüksek tutmaktan kaçınırken, kapitalist dönemde

toprak rantı arazinin verimli biçimde ekilip biçildiği koşullarda elde edilecek kazanca göre belirlenmeye başlamıştır. Toprak rantı, politik olarak değil, tarımsal üretkenlik (özellikle de emek verimliliği) artışına göre belirlenmiştir. Emek verimliliğini artıramayan köylüler, giderek daha rekabetçi koşullarda belirlenen toprak kiralalarını ödeyemedikleri için giderek mülksüzleştirilmiştir.

Üçüncüsü, Politik Marksizm ticarileşme kuramlarını kapitalist piyasanın basıncı altında üretimin dönüşümünü ihmal etmekle eleştirir. Brenner ve Wood'a göre, kapitalist üretim ilk olarak on altıncı yüzyılda İngiliz tarımında doğmuştur. Daha yüksek toprak rantı talep eden büyük arazi sahipleri, mülkiyetlerindeki toprakları emek verimliliği düşük köylü aileleri yerine giderek artan ölçüde ücretli emekçi istihdam eden ve modern tarım tekniklerini kullanan kapitalist çiftçilere kiralamaya başlamıştır. Giderek rekabetçi hale gelen toprak piyasası, bir yandan emek verimliliğini artıran yenilikleri teşvik ederken diğer yandan bu değişime uyum sağlayamayan köylülüğü mülksüzleştirmiştir. Kırdaki "toplumsal mülkiyet ilişkileri" kapitalist yönde dönüşmüştür. Bunun ürünü olan tarım kapitalizminin yarattığı sermaye birikiminin ve proleterleşmenin olgunlaşması, İngiltere'de 18. yüzyılın sonundan itibaren sanayi kapitalizmini doğurmuştur. İlk birikimin ve feodalizmden kapitalizme geçişin bir dizi ülkeye yayılan bileşik bir süreç, Hollanda'nın on yedinci yüzyılın "model kapitalist ülkesi" olduğunu saptayan Marx'tan farklı olarak,⁷ Brenner ve Wood kapitalist üretimin ilk defa İngiltere'de ortaya çıktığında ve aynı dönemde Hollanda'nın kapitalist olmadığına ısrarcıdır. Ayrıca, on altıncı yüzyıldan itibaren İngiliz tarımındaki emek verimliliğinin Avrupa'nın (ve dünyanın) geri kalanından çok daha yüksek bir düzeye çıktığını iddia ederler (Wood, [1999] 2002: 19-20, 57).

Dördüncüsü, Politik Marksistler sömürgeciliğin kapitalizmin ortaya çıkışında ve erken dönemdeki gelişiminde ciddi bir rol oynamadığını ileri sürerler. Sömürgecilik ile kapitalist üretim arasında bağlantı kuran tüm yaklaşımların ticarileşme kuramının hatalı varsayımlarına dayandığını ileri sürerler. Buna göre, sömürgelerden elde edilen finansal artığın Sanayi Devrimi'ne katkısı ihmal edilebilir düzeydedir. Sanayi kapitalizminin koşullarını hazırlayan esas unsur tarım kapitalizmidir. Politik Marksizm, sömürgeci ülkelerin burjuvazisinin sömürgelerinde standart ücretli emekten farklı olan, köle emeği ve diğer bağımlı, zora dayalı emek gücü türlerini kullanmasını da sömürgeciliğin kapitalizmin kurucu unsuru olmadığını, ancak destekleyici bir faktör olarak ele alınabileceği gösteren kanıtlar olarak görür (Wood, [1999] 2002: 147-165).

Son olarak, Politik Marksizm kapitalist devlet oluşumu konusunda hem ticarileşme yaklaşımı adını verdiği yaklaşıma hem de Tilly'nin savunduğu modern devletin ve devletlerarası sistemin uluslararası bağlamda ve aşağı yukarı

eşzamanlı olarak oluştuğu fikrine itiraz eder. Buna göre, İngiltere ilk modern devlettir ve diğer Avrupa devletlerinin ve uluslararası ilişkilerin modernleşmesi uzun zaman almıştır (Teschke, 2003).

Politik Marksizm yaklaşımının kapitalizmin kökenine ilişkin açıklaması, öne çıkarılan faktörler (kapitalist piyasa, tarım kapitalizmi, sınıf mücadelesi, yükselen emek verimliliği vb.), mekân (İngiltere kırları) ve zaman (on altıncı yüzyıl) bakımından son derece açık ve anlaşılırdır. Politik Marksizmin berraklığının muarızlarını teorik ve ampirik bakımdan daha spesifik olmaya zorlayarak kapitalizmin doğuşu hakkındaki tartışmalara ciddi katkıda bulunduğunu bu akımın en sert eleştirmenleri de teslim ediyor (Anievas ve Nişancıoğlu, 2014). Buna rağmen, Politik Marksizmin yukarıda özetlenen argümanları ciddi teorik ve ampirik sorunlar barındırıyor ve eleştiriye hak ediyor. İlk olarak, Wood'un kapitalizmin kökenini kentlerde arayan ve kent burjuvazisi ile feodal yönetimler arasındaki çelişkilere dikkat çeken yaklaşımların tamamına yönelttiği kapitalizmi doğallaştırma eleştirisi isabetli değildir. Tersine, Wood'un İngiltere kırları örneğine dayanarak betimlediği sürecin (piyasanın basıncı altında emek üretkenliğinin artması ve sınıfsal çelişkilerin derinleşmesi) on altıncı yüzyılda ve öncesinde Avrupa kentlerinde yaşandığını gösteren ciddi tarihsel araştırmalar mevcuttur.⁸ Örneğin Marx ([1894] 1981: 453) tüccar sermayesinin (tarım kapitalizmi dolayımından geçmeksizin) sanayi sermayesine dönüşümünü feodalizmden kapitalizme giden farklı patikalardan biri olarak saymıştır. İngiltere'deki Sanayi Devrimi'nden çok önce Venedik'teki silah fabrikalarında ve Hollanda'nın tersanelerinde on binlerce ücretli işçi kapitalist disiplin altında, emek verimliliğini artırmayı amaçlayan modern teknolojileri giderek daha yoğun kullanarak çalışıyordu (Anievas ve Nişancıoğlu, 2015: 29). On altıncı yüzyıldan evvel Batı Avrupa'nın pek çok bölgesinde özellikle tekstil sektöründe ciddi bir bölgesel rekabet mevcuttu ve atölye sahiplerini daha fazla ücretli işçi istihdam etmeye ve modern teknoloji yatırımı yapmaya zorluyordu (Mielants, 2000: 263-266). Dahası, Hollanda'da tarım kapitalizminin İngiltere'den daha erken bir aşamada geliştiği de saptanmıştır (Brandon, 2011: 118-119). Bu nedenle, Wood'un iddiasının aksine, on altıncı yüzyıl öncesindeki ve İngiltere haricindeki kapitalistleşme süreçlerini ortaya koyan araştırmacıların kapitalizmi doğallaştırmaya hizmet ettiğini düşünmek için bir neden yoktur. Nihayet, kapitalistlerin en başından itibaren yalnızca üretim alanında diğer dolaşım alanında da faal olduklarını teslim etmenin sınıf analizini dışlamak anlamına gelmediği açıktır. Örneğin Arrighi'nin "maddi genişleme" adını verdiği evre doğrudan üretimle ilgilidir. Arrighi, bu evrenin sona ermesinin sınıf mücadelesini kızıştırdığını da saptamıştır. Dolayısıyla Arrighi'ye yöneltilen sınıf meselesini tamamen ihmal etme eleştirisi (Teschke, 2003: 138) isabetsizdir.

Kısacası, Politik Marksizmin üretim ile dolaşım ve ticaret kapitalizmi ile tarım kapitalizmi arasında kurduğu karşılıklı “yanlış bir antitez”dir (Banaji, 2013: 136).

İkincisi, Brenner ve Wood’un İngiliz tarımındaki emek üretkenliğine ilişkin varsayımları geçersizdir. Günümüzün önde gelen ekonomi tarihçilerinden Robert C. Allen’in (2009: 528) verilerine göre, on dördüncü yüzyılın başından on sekizinci yüzyılın ikinci yarısına kadar İngiliz tarımındaki emek üretkenliği Belçika ve Hollanda’nın sürekli olarak altındaydı ve 1800 yılı itibarıyla İngiltere ile Hollanda’nın tarımsal emek verimliliği birbirine eşitti. Ayrıca, Brenner’in iddiasının (Brenner ve Isett, 2002) aksine, 1820 gibi geç bir tarihte dahi İngiliz tarımındaki emek verimliliği Çin’in (İngiltere ile karşılaştırılabilir ölçekteki) Yangzi Deltası’ndan yalnızca %10 oranında fazlaydı (Allen 2009, 532-541). Bu nedenle, İngiliz tarımının emek verimliliği düzeyine dayanarak kapitalizmin doğuşunu ve erken dönem gelişimini açıklamak mümkün değildir.

Nihayet, Sanayi Devrimi’ni yalnızca İngiltere’nin iç dinamiklerine dayanarak açıklamak da güçtür. On sekizinci yüzyılın sonu ile on dokuzuncu yüzyılın başındaki Sanayi Devrimi sırasında Asya ve Batı Hint Adaları’ndan yapılan kaynak transferleri Britanya’nın toplam sermaye oluşumunun üçte birinden fazlasını karşılamıştır (Patnaik, 2006). Kısacası, sömürgeciliğin sağladığı olanaklar olmaksızın, İngiltere’deki tarımsal dönüşümün dünyayı kapitalistleştiren güçlü bir dinamik yaratması imkânsızdı (Anievas ve Nişancioğlu, 2015: 152). Bu kritik faktörlere işaret etmek, sınıf mücadelesini görmezden gelmek anlamına gelmez.

Kapitalizmin kökeni konusundaki ciddi farklılıklarına rağmen, Politik Marksizm, dünya sistemi analizi ve Tilly’nin yaklaşımı arasında bazı önemli benzerlikler mevcuttur. Hepsi kapitalistlerin belirli bir aşamada devlet politikalarını belirleyici güce kavuştuğunu kabul eder. Politik Marksizm, 1688’den itibaren İngiliz sermayesinin vergi, ordu ve dış politika gibi kilit alanlarda devlet politikaları üzerinde belirleyici hale geldiğini savunur (Teschke, 2003: 252-253). Braudel (1984: 51) ve Arrighi (1994: 11) bunu doğru kabul eder ama benzer bir sürecin daha erken bir aşamada İtalya’da, sonrasında Hollanda’da gerçekleştiğini savunurlar. Tilly ise Avrupa kapitalizminin Britanya ve Fransa’nın temsil ettiği kapitalistleşmiş zora dayalı modelin zemini üzerinde yükseldiğini iddia eder. Güçlü bir kapitalist ekonominin savaşların finansmanı bakımından zayıf ekonomilere nazaran ciddi avantajlar sunduğunu tartışmanın tüm tarafları kabul eder. Askeri rekabetin kapitalist sanayileşmeyi teşvik etmesi, tarafların üzerinde anlaşığı bir diğer noktadır (Arrighi, 2007: 268-272; Teschke, 2003: 261-263; Wood, [1999] 2002: 175).

Sonuç

Bu yazıda Braudel, Arrighi ve Tilly'nin devlet ile sermaye arasındaki tarihsel ilişkinin kapitalizmin gelişimindeki yerine dair temel görüşlerini ve Politik Marksizm akımının bu görüşlere yönelttiği eleştirileri kısaca ele aldık. Tartışmamızın çerçevesi, kapitalist mantık ile teritoryal mantığın bütünleşmesini dünya kapitalizminin temeli olarak gören Braudel tarafından kurulmuştur. Aslında hem Braudel'e hem de Arrighi'ye göre kapitalist mantık kendi tarihine devletin iktidar mantığından daha geride başlamış, ancak zamanla üstünlüğü ele geçirmiştir. Devlet ile sermayenin iç içe geçtiği alan genişledikçe sermayenin iktidarı kurulmuştur. Bu ikili aynı zamanda kapitalizmin piyasa ekonomisiyle aynı şey olmadığını ama en üst düzeyde finans kaynaklarını ve devlet iktidarını kullanarak kendisini piyasa ekonomisinin üzerine yükselttiğini iddia ederler. Bu kaynaklar kapitalizme en temel silahlarını, yani esneklik/adaptasyon kapasitesini sağlamıştır.

Braudel bu tarihsel deneyimi mekânsal bir çerçeveye yerleştirerek dünya ekonomisinin hiyerarşik yapısına, merkez ve çevre bölgelerine işaret etmiştir. Arrighi bu akıl yürütmeyi daha ileri götürerek kapitalizmin yapısal krizlerini ancak merkezinde bulunan ve teritoryal bir güce yaslanan bir birimin, yani hegemonik devletin liderliğinde aşabileceğini öne sürmüştür. Kapitalist iktidarın mantığı ile teritoryal iktidarın mantığı arasındaki çelişkiler, dünya-ekonomisinin politik ve ekonomi mekânlarının hegemonik devletler eliyle yeniden düzenlenmesi yoluyla çözülmüştür. Kapitalizmin gelişimini yalnızca feodalizmden kapitalizme geçiş olarak değil, dağınık kapitalist aktörlerin yoğunlaşması ve merkezileşmesi olarak tanımlayan Arrighi, buna iki koşul daha ilave eder. İlki devlet ile sermayenin elindeki gücün Avrupa kıtasında üst üste gelmesi, ikincisi devletler arasında likit sermaye üzerine sürekli rekabettir. Zira sermayenin akıcılaşması tarihte tekerrür eden bir olgudur. Bu rekabet, devletlerin kapitalistlere hâkim olduğu bir sistemden kapitalistlerin devletlere hâkim olduğu bir sisteme geçişin önünü açmıştır. Kapitalistler ile devletler arasındaki diyalektik ilişki, kendisini her mekânda ve zamanda yeniden üretir. Kapitalistlerin devlete ihtiyacı vardır. Bu ihtiyaç zaman zaman kapitalistlerin devletten kurtulma ihtiyacını doğurur. Tersi de doğrudur. Devletin görelî özerkliğine ilişkin anlatımlar, aynı tarihsel sürecin boylamasına birer fotoğraf karesidir. Ne var ki, Arrighi'ye göre, kapitalist güç mantığı ile teritoryal güç mantığı öylesine iç içe geçmiştir ki, devletler kapitalistlerin temel çıkarlarına aykırı davranamazlar.

Kapitalistlerin ve devlet yöneticilerinin çıkarlarının yapısı analitik olarak da, tarihsel olarak da farklıdır. Devletler iktidar muhafazalarıdır (toprak, nüfus, savaş gücü), kapitalistler ise sermaye biriktiriciler. Tilly'ye göre, devletlerin

esas kaygısı topraklarını ve nüfuslarını genişletmek, esas faaliyetleri ise savaş yapmaktır. Devletin başka faaliyetleri bu amaçların yan ürünüdür. Kapitalistler ise her zaman sermaye birikimini maksimize edecek şekilde davranmıştır. Tarihsel olarak devletler kapitalistlerin gücünü savaş kapasitesini maksimize etmek için kullanmıştır. Tilly, Braudel ve Arrighi'nin de paylaştığı iki tarihsel eğilim tespit eder. İlkin, sermaye öteki faaliyetlerden daha güçlü hale geldikçe, zor mantığı artan ölçüde sermaye mantığına tâbi hale gelmiştir. İkincisi, sermaye mekânları ile zor mekânları arasındaki kaynaşma savaş yapma açısından en sürdürülebilir kaynakları yaratmıştır. Bu da ulus devletlerin üstünlüğünde bir dünyanın koşullarını yaratmıştır. Her ne kadar Tilly'nin görüşlerinde Arrighi'nin benimsediği diyalektik ton yoksa da, sermaye ile devlet arasındaki ilişkinin tarihsel evrimi konusunda birbirlerine yakındırlar.

Böylelikle her üç araştırmacının analizleri de başlangıçta ileri sürdüğümüz, politika ile ekonominin birbirine indirgenemeyeceği görüşünü temellendirmektedir. Bunlar tekerrür eden bir diyalektik ilişki içindedir ama bu tekerrür seküler bir eğilimin içinde yer alır. *Longue durée* ölçeğinde kapitalist güç mantığı, teritoryal güç mantığından gittikçe daha etkili hale gelmiştir. Politik Marksist eleştiri, bu araştırmacıların yapıtlarını yanlışlayacak ölçüde güçlü olmasa da, kapitalizme ilişkin daha net bir tarihsel nedensellik zinciri kurmayı teşvik ederek tartışmaya ciddi katkıda bulunmuştur.

Sonnotlar

¹ Bu yazı hakkındaki değerli eleştirileri ve önerileri için *Mülkiye Dergisi*'nin hakemlerine ve Eylem Taylan'a teşekkür ederiz.

² Bir ülkenin/devletin “topraklar”ını kavramlaştırmak için Batı dillerinde kullanılan kelime (İngilizcesiyle söyleyecek olursak “territory”), Türkçe’de çapraşık bir kullanım sorunu yaratmaktadır. Kelimenin sıfat halinin (“territorial”) Türkçe karşılığı yoktur. Oysa son dönemde literatürde “territorial” sözcüğü bir işleyiş mantığını ya da devlet türünü işaret etmek için çok sık kullanılmaktadır. Şayet Türkçe kullanımda ısrar edecek olursak, “toprak” sözcüğü ile yapılacak çeşitli kelime bileşimleri (“toprağa bağlı devlet”, “toprak gücüne bağlı mantık” vb.) hem sözü edilen devlet tipini ya da mantığı yeterince kavramsal bir bütün olarak gösterme kapasitesine sahip olmayacak, hem de bazen okurun zihninde tarımın kaynağı anlamında “toprak” kullanımı anlamıyla karışması riskini doğuracaktır. Bu yüzden bu yazıda, İngilizce’deki “territory” sözcüğü “toprak” ya da “topraklar” ile, “territorial” terimi ise “teritoryal” ile karşılandı.

³ Çin’in uzun süren ekonomik üstünlüğünü vurgulayan ve giderek genişleyen literatürün önemli örnekleri için bkz. Arrighi (2007); Pomeranz (2000); Wong (1997).

⁴ Gerschenkron üzerindeki Trotskiy etkisini gözler önüne seren bir çalışma için bkz. Van der Linden (2012).

⁵ Frederic C. Lane Venedik kent-devleti üzerine uzman bir tarihçidir. Kapitalizm ve askeri güç arasındaki ilişki hakkında Arrighi'ye ilham veren görüşleri için bkz. Lane (1979).

⁶ Örneğin Arrighi, ölümünden kısa süre önce David Harvey'e verdiği mülakatta Brenner ve Wallerstein'in üretim ilişkileri ile dünya ekonomisindeki farklı konumlar (merkez-yarı-çevre-çevre) arasındaki ilişkiye dair görüşlerinin benzer olduğunu, kendi görüşlerinin ise her ikisinden farklı olduğunu söylemiştir (Arrighi, 2009: 69-70).

⁷ Marx, *Kapital*'in birinci cildinde kapitalizmin gelişiminin uluslararası niteliğini açıkça ifade etmiştir: "Amerika'da altın ve gümüş madenlerinin keşfi, yerli halkın kökünün kazınması, köleleştirilmesi ve madenlerin bunların mezarı haline getirilmesi, Doğu Hint Adalarının fethine ve yağmalanmasına başlanması, Afrika'nın, siyah derililerin ticari amaçlarla avlandığı alana çevrilmesi, kapitalist üretim döneminin şafağının işaretleriydi. Bu masalımsı süreçler ilk birikimin ana uğraklarını oluşturur. Bunu, sahnesi bütün yeryüzü olmak üzere, Avrupalı ulusların ticaret savaşları izler. Bunlar Hollanda'nın İspanya'dan ayrılmasıyla başlar, İngiltere'de Jakobenlere karşı savaşla muazzam boyutlara ulaşır ve Çin'e karşı girişilmiş Afyon Savaşı ile hâlâ devam eder, vb. İlk birikimin farklı uğrakları, şimdi, az çok bir zaman sırası izleyerek, özellikle İspanya, Portekiz, Hollanda, Fransa ve İngiltere'ye dağılmış bulunuyor. Bunlar, 17. yüzyılın sonunda İngiltere'de sömürge sistemini, devlet borçları sistemini, modern vergi sistemini ve korumacılık sistemini içine alan sistematik bir bütün oluşturur. Bu yöntemler, sömürgecilik sisteminde olduğu gibi, kısmen en kaba zora dayanır. Ama hepsi, feodal üretim tarzının kapitalist üretim tarzına dönüşüm sürecini uygun bir ortam yaratarak hızlandırmak ve geçiş süresini kısaltmak için, devlet zorundan yararlanmıştı" (Marx, [1867] 2010: 718-719, vurgu bize ait). Marx, aynı yerde "Hollanda 17. yüzyılın örnek kapitalist ülkesiydi" saptamasını yapar (Marx, [1867] 2010: 718). Marx'ın bu pasajı, Arrighi'yi esinlendiren teorik kaynaklardan biridir (Arrighi, 2007: 85-87). Hollanda kapitalizmi hakkında ayrıca bkz. Brandon (2011); Van der Linden (1997).

⁸ On altıncı yüzyıldan önce Avrupa kentlerinde üretim alanının kapitalist dönüşümüne ilişkin ayrıntılı bir literatür taraması ve analiz için bkz. Mielants (2000).

Kaynakça

Allen R C (2009). Agricultural Productivity and Rural Incomes in England and the Yangtze Delta, c. 1620-c.1820. *Economic History Review*, 62 (3), 525-550.

Anievas A ve Nişancioğlu K (2014). The Poverty of Political Marxism. *International Socialist Review*, 94, <https://isreview.org/issue/94/poverty-political-marxism>. Son erişim tarihi, 1/11/2016.

Anievas A ve Nişancioğlu K (2015). *How the West Came to Rule: The Geopolitical Origins of Capitalism*. Londra: Pluto Press.

Gürel B ve Yörük E (2018). Devlet, Sermaye ve Kapitalizmin Tarihsel Sosyolojisi. *Mülkiye Dergisi*, 42 (2), 209-237.

Arrighi G (1994). *The Long Twentieth Century : Money, Power, and the Origins of Our Times*. Londra ve New York: Verso.

Arrighi G (2001). Braudel, Capitalism, and the New Economic Sociology. *Review*, 24 (1), 107-123.

Arrighi G (2007). *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-first Century*. Londra ve New York: Verso.

Arrighi G (2009). The Winding Paths of Capital– Interview by David Harvey. *New Left Review*, 56: 61–94.

Arrighi G ve Drangel J (1986). The Stratification of the World Economy: An Exploration of the Semi-Peripheral Zone. *Review*, 10 (1), 9-74.

Arrighi G, Silver B J, Brewer B D (2003). Industrial Convergence, Globalization, and the Persistence of the North-South Divide. *Studies in Comparative International Development*, 38 (1), 3-31.

Banaji J (2013). Putting Theory to Work. *Historical Materialism*, 21 (4), 129-143.

Brandon P (2011). Marxism and the ‘Dutch Miracle’: The Dutch Republic and the Transition-Debate. *Historical Materialism*, 19 (3), 106-146.

Braudel F (1984). *The Perspective of the World: Civilization & Capitalism, 15th - 18th Century (Vol. 3)*, New York: Harper & Row Publishers.

Brenner R (1985). The Agrarian Roots of European Capitalism. İçinde: T H Ashton ve C H E Philpin (der), *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985, 213–328.

Brenner R ve Isett C (2002). England’s Divergence from China’s Yangzi Delta: Property Relations, Microeconomics, and Patterns of Development. *Journal of Asian Studies*, 61 (2), 609–62.

Dobb M, Sweezy P, Hill C, Hilton R, Lefebvre G, Takahashi K, Procacci G, Merrington J, Hobsbawm E (1978). *The Transition from Feudalism to Capitalism*. Londra ve New York: Verso.

Frank A G (1998). *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*. Berkeley, California: University of California Press.

Gerschenkron A ([1962] 1965). *Economic Backwardness in Historical Perspective*, New York: Frederick A. Praeger Publishers.

Lane F C (1979). *Profits from Power: Reading in Protection Rent and Violence-Controlling Enterprises*. Albany: State University of New York Press.

Marx K ([1867] 2010). *Kapital: Ekonomi Politiğın Eleştirisi, 1. Cilt: Sermayenin Üretim Süreci*. Çev. M Selik ve N Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap.

Marx K ([1894] 1981). *Capital, Vol. III*. Harmondsworth: Penguin.

Mielants E (2000). Perspectives on the Origins of Merchant Capitalism in Europe. *Review*, 23 (2), 229-292.

Patnaik U (2006). The Free Lunch: Transfers from the Tropical Colonies and Their Role in Capital Formation in Britain during Industrial Revolution. İçinde: K S Jomo (der), *Globalization under Hegemony*, Yeni Delhi: Oxford University Press, 30-70.

Pomeranz K (2000). *The Great Divergence: Europe, China, and the Making of the Modern World Economy*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Schumpeter J A ([1943] 1994). *Capitalism, Socialism and Democracy*. Londra ve New York: Routledge.

Teschke B (2003). *The Myth of 1648: Class, Geopolitics, and the Making of Modern International Relations*. Londra ve New York: Verso.

Tilly C (1985). War Making and State Making as Organized Crime. İçinde: P B Evans, D Rueschemeyer & T Skocpol (der), *Bringing the State Back In*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985, 169-191.

Tilly C (1992). *Coercion, Capital and European States: AD 990 - 1992*. Cambridge ve Oxford: Wiley-Blackwell.

Troçki L ([1930] 1998). *Rus Devrimi'nin Tarihi, Cilt 1: Şubat Devrimi: Çarlığın Devrilmesi*. Çev. B Tanatar, İstanbul: Yazın Yayıncılık.

Van der Linden M (1997). Marx and Engels, Dutch Marxism and the "Model Capitalist Nation of the Seventeenth Century". *Science & Society*, 61 (2), 161-192.

Van der Linden M (2012). "Gerschenkron's Secret: A Research Note", *Critique*, 40 (4), 553-562.

Wallerstein I (1974). *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Londra ve New York: Academic Press.

Wong R B (1997). *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience*. Ithaca, New York: Cornell University Press.

Wood E M ([1999] 2002). *The Origin of Capitalism: A Longer View*. Londra ve New York:Verso.

Otoriter Rejimler ve Sivil Toplum İlişkisi: Bir “Yumuşak Güç” Stratejisi olarak GONGO’ların Yükselişi

Mustafa Cem Oğuz, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, e-posta: oguzmustafacem@gmail.com

Özet

Bu çalışma sivil toplum ve demokrasi arasında olumlu bir ilişki olduğunu varsayan Tocquevilleci hipotezi, giderek yaygınlık kazanan GONGO’lar üzerinden sorgulamaktadır. Günümüzde otoriter rejimler demokratik hayatın kurumlarını ve kültürünü geleneksel yöntemlerle bastırmayı değil, yumuşak güç stratejileri ile kontrol etmeyi ve ehlileştirmeyi tercih etmektedirler. Yumuşak güç stratejilerinin hedeflediği kurumların başında ise sivil toplum gelmektedir. Geleneksel otoriter rejimlerde sivil toplumu baskılamak tercih edilirken, günümüz otoriter rejimlerinde sivil toplumu ve STK’ları ele geçirmek (co-opt) ya da hükümetin kontrolünde *sözde* STK’lar (GONGOs) yaratmak tercih edilmeye başlanmıştır. Otoriter rejimlerin sivil toplumla girdiği bu yeni ilişki her ülkede farklı bir deneyim olarak yaşanmakta olsa da, yine de stratejilerde belirgin ortaklıklar bulunmaktadır. Rusya, Belarus, Azerbaycan, Çin ve Venezuela gibi ülkelerde karşımıza çıkan bu yeni olgunun otoriter hükümetler tarafından üç temel amaçla kullandıklarını görmekteyiz. Bunlar sırasıyla; ülkeye giren yabancı fonları kontrol etmek; uluslararası kamuoyu nezdinde meşruiyet kazanmak ve ulus içindeki demokratik muhalefeti etkisizleştirmektir. Otoriter rejimler yabancı fonların sivil topluma aktardığı kaynakların, kontrol edemediği sivil toplum kurumlarına gitmesini istememektedirler. Bunun arkasında hem o kaynağı kendi kullanma arzusu hem de özerk sivil toplum kurum ve hareketlerinin kendisi karşısında bir tehdit teşkil edeceği düşüncesi vardır. İnsan hakları ve demokrasi konusundaki uluslararası toplumun eleştirileri de, otoriter rejimleri GONGO kurmaya sevk eden bir diğer etkidir. Özellikle insan hakları odaklı STK’ların hem ulusal hem de uluslararası toplum nezdinde dile getirdikleri eleştiriler karşısında devletler bu STK’ları kamusal alandan dolayı olarak uzaklaştırabilmek için alternatif oluşumlara gitmekte ve onları fonlayarak, bu kurumların görünürlüğünü ve seslerini azaltmaktadırlar. Otoriter rejimlerde karşılaşılan bir diğer durum da, muhalif kesimlerin demokratik prosedürlere olan inancını kaybetmesi ve rutin demokratik siyaset yerine “mücadeleci siyaseti” (contentious politics) tercih etmeleridir. Mücadeleci siyasetin en yaygın formu olan toplumsal hareketler de bu nedenle otoriter rejimlerin yeni muarızı olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Rejimler özellikle “renkli devrimlerden” sonra toplumsal hareketler ile mücadele yolu olarak şiddetli bastırma eylemlerinin yanı sıra alternatif toplumsal hareketleri ön plana çıkarmaya başlamışlardır. Bir GONGO üzerinden örgütlenen bu “sözde toplumsal hareketler”, rejimi protesto eden her toplumsal muhalefetin arkasından sokağa inmekte ve rejime destek mitingleri düzenlemektedirler. Çalışmanın neticesinde GONGO’ların bu üç amaç üzerinden yükselişinin sivil toplum ve demokratikleşme arasında var olduğu düşünülen normatif ilişkiyi yadsıdığını ve sivil toplumun, otoriter rejimlerle pekâlâ birlikte bulunabileceği iddia etmekteyiz.

Anahtar Sözcükler: STK, GONGO’lar, yumuşak güç, otoriterizm, kooptasyon.

Oğuz M C (2018). Otoriter Rejimler ve Sivil Toplum İlişkisi: Bir “Yumuşak Güç” Stratejisi olarak GONGO’ların Yükselişi. *Mülkiye Dergisi*, 42 (2), 239-260.

239

The Relationship Between Authoritarian Regimes and Civil Society: Rise of GONGOs as a Soft Power Strategy

Abstract

This study questions Tocqueville's hypothesis on the association between civil society and democracy by analyzing government-organized non-governmental organization (GONGOs). Current authoritarian regimes prefer to use soft power strategies to control and tame democratic institutions and culture rather than suppression and use of violence. Civil society is among the key targets of soft power strategy. Traditional authoritarian regimes tended to suppress civil society whereas today's authoritarian regimes use cooptation strategies and create GONGOs. This new type of strategy to deal with civil society in authoritarian regimes, such as Russia, Belarus, Azerbaijan, China and Venezuela, is used to control foreign funds, gain legitimacy in the international arena and neutralize the democratic opposition within the country. Authoritarian regimes do not want the oppositional civil society organizations to benefit from foreign funds since these regimes want to use these resources for their own benefit and since they are suspicious of autonomous movements, which may pose a challenge against these regimes. Besides, criticisms directed against authoritarian regimes on the issues of democracy and human rights led these regimes to establish GONGOs. Authoritarian regimes are especially concerned about the visibility of human right organizations, which criticize these regimes in the international arena, and attempt to exclude these organizations from public space or reduce their visibility, by creating and funding alternative civil society organizations. In these regimes, the opposition may lose its faith in democratic procedures and prefer contentious politics rather than routine democratic politics. Social movements, which are the prevalent form of contentious politics, are the new opponents of authoritarian governments due to this reason. Since the Colorful Revolutions, authoritarian governments prefer not only to suppress protests but also promote alternative social movements supporting these governments. These pro-government movements are organized by GONGOs and organize rallies to support the government whenever the government is protested. This paper claims that the rise of GONGOs challenges the hypothesized positive relationship between civil society and democracy and that a strong civil society may coexist with authoritarian regimes.

Keywords: NGO, GONGOs, soft power, authoritarianism, cooptation.

Giriş

Sivil toplum ve demokrasi/demokratikleşme arasında pozitif ilişki olduğu iddiası Tocqueville'den beri dillendirilmekle birlikte bu iddia özellikle üçüncü demokratikleşme dalgası ile daha güçlü bir şekilde vurgulanır hale gelmiştir.

Sivil toplum'un en önemli özelliğinin devlet karşısındaki otonomisi olduğunu öne süren bu literatür, sivil toplumu "devletin gücünü sınırlandırma", "tiranlığı engelleme" ve "otoriter rejimden demokrasiye geçişi sağlama" gibi misyonlarla tanımlamıştır (Diamond, 1994; Gellner, 1995). Bu bakış açısına göre devlet zorla, sivil toplum ise özgürlükle tanımlanmakta ve iki kurum karşı karşıya konumlandırılmaktadır. Dolayısıyla da, sivil toplum ancak ve ancak demokratik rejimlerde ortaya çıkabilen ve otoriter rejimlerde görülmeyen bir fenomen olarak kodlanmaktadır. 21.yy'ın başında üçüncü demokratikleşme dalgasının demokratik rejimleri konsolide edemediğine ve aksine otoriter rejimlerin yaygınlık kazandığına tanık olunmuştur (Brooker, 2000; Linz, 2000). Bu dönüşümün ilgili ülkelerde sivil toplum kurumlarını¹ ortadan kaldırması beklenirken, beklenen olmamış ve sivil toplum varlığını devam ettirmiştir. Otoriter rejimlerin ulusal ve uluslararası meşruiyetlerini sürdürme arayışı onları yumuşak güç (soft power) stratejileri izlemeye yöneltmiş ve bu stratejilerin başında da sivil toplumu yanında göstermek öne çıkmıştır (Walker, 2016; Patalakh, 2017). Geleneksel otoriter rejimlerde sivil toplumu baskılamak tercih edilirken, günümüz otoriter rejimlerinde sivil toplumu ve STK'ları ele geçirmek (co-opt) ya da hükümetin kontrolünde sözde STK'lar (GONGOs) yaratmak tercih edilmeye başlanmıştır. Böylelikle demokrasi/demokratikleşme mücadelesinin önüne yeni bir engel çıkmış ve otantik STK-GONGO ikiliği baş göstermiştir. GONGO sayılarının ve faaliyetlerinin artışı son dönemlerde giderek çoğalmış ve otantik STK'ların görünürlüğünü azaltmıştır. Bunun doğal sonucu da otoriter rejimlerin küresel kamuoyu karşısına daha yüksek bir meşruiyet ile çıkması olmuştur. Otoriter rejimlerin sivil toplumla girdiği bu yeni ilişki her ülkede farklı bir deneyim olarak yaşanmakta olsa da, yine de stratejilerde belirgin ortaklıklar bulunmaktadır. Çalışmamız işte bu ortaklıkları aktüel literatürün taranması üzerinden ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu amaçla önce sivil topluma dönük normatif argümanlar irdelenecek sonrasında da otoriter rejimlerin sivil toplumla girdiği yeni ilişki biçimleri ortaya konacaktır. Böylelikle otoriter devlet ile sivil toplumun birbirini yadsımadığı pekâlâ simbiyotik bir ilişki içinde var oldukları gösterilecektir. Bu noktada sivil topluma atfedilen normatif argümanlar karşısında bu alanın kendinde demokratik bir değere sahip olmadığını ve sadece toplumsal güçler arasında bir mücadele alanı olduğunu iddia eden Gramsci'nin 21.yy'da hala güncelliğini koruduğu iddia edilecektir.

Sivil Topluma Yüklenen Normatif Anlamlar

Sivil toplum kuruluşları (STK) ve sivil toplumun² demokrasiyi güçlendirdiği iddiasının en önemli temsilcisi Alexis de Tocqueville olarak kabul edilegelmiştir; öyle ki, demokrasi ile sivil toplum arasında olumlu bir ilişkinin varlığını kabul eden yaklaşıma literatürde *Tocquevilyen* hipotez adı uygun görülmüştür (Berneo

ve Nord, 2000). Tocqueville'in (1994: 174) "Eğer insanoğlu uygarlaşacak ya da uygar kalmayı sürdüreceyse örgütlenme sanatı eşitlikle birlikte büyümeli ve gelişmelidir" iddiası özellikle ikinci dünya savaşı sonrasında yeniden hatırlanmış ve demokratik toplumun inşasında "dernekleşmenin" önemi teslim edilmiştir. Bu hipoteze göre güçlü ve çoğulcu bir sivil toplum, devletin gücünü sınırlandıracağı gibi varlığıyla siyasal iktidara meşruiyet de kazandıracaktır (Diamond, 1994: 5). Ayrıca sivil toplum farklı çıkar gruplarının taleplerini ve endişelerini devlete iletmede görev alarak etkili ve modern bir devleti mümkün kılacak ve ona şeffaflık, hesap verebilirlik ve saygınlık da sunacaktır. Larry Diamond'a göre sivil toplum ve kuruluşları demokrasiye geçiş sürecinde olduğu gibi demokrasiyi konsolide etme sürecinde de aktif görev almaktadırlar. Demokrasiye geçişte sivil toplum, siyasal değişime dönük basıncı mobilize ederken, demokrasinin konsolidasyonunda da devletin gücünü kontrol ederek, vatandaşları siyasal katılıma ve devleti denetlemeye teşvik ederek önemli bir rol oynamaktadır (1994: 7). Bu teze göre sivil toplumun zayıflığı ve etkisizliği de demokratik konsolidasyona zarar vermektedir.

Tocquevilyen tez Dünya Bankası raporları tarafından da desteklenmektedir. 2000 yılında yayımladığı raporda Dünya Bankası şu tespitlerde bulunmaktadır: "Yükselişte olan STK'lar ve toplumsal hareketler halkın taleplerinin eklenmesinde ve iktidar üzerinde baskı kurmasında önemli rol oynamaktadırlar; (...) sivil toplumdan iktidara dönük baskı hükümetin eylemlerinin çok daha iyi denetlenmesine ve böylece iktidarın otoriter eğilimlerinin sınırlandırılmasına neden olacaktır" (2000: 43-44).

Sivil Toplum kavramı 19.yy'da yaygınlık kazanmış olsa da, kavramın popülerleşmesinin 1980'lerde gerçekleştiğini görmekteyiz. Bu dönemde özellikle komünist doğu rejimlerindeki muhalefet hareketlerinin kavramı yeniden gündeme getirdiklerine tanık olundu; Polonya'daki Dayanışma Hareketi, Macaristan, Çekoslovakya ve Yugoslavya'daki muhalefet grupları sivil toplumun bir sosyal fenomen olarak ortaya çıktıkları yerlerdi (Cohen ve Arato: 2013; Keane, 1994). Sivil toplum kurumlarını yine bu dönem otoriter hükümetler tarafından yönetilen Güney Amerika, Sahra altı Afrika ve de Uzak Doğu Asya devletlerinde de görmeye başladık. Sivil Toplum bu örneklerde "baskının karşısında özgürlüğü, hiyerarşi karşısında katılımı, türdeşlik karşısında çoğulculuğu, manipülasyon karşısında kendiliğindenliği ve yozlaşma karşısında saflığı" temsil etmekteydi (White, 1994: 377). Keane'e (1994) göre ise sivil toplum, post-komünist ülkelerde "müreffeh ve özgür bir geleceğe açılan kapıydı". Zira bu ülkelerdeki merkezîyetçi iktisadi ve siyasi sisteme duyulan memnuniyetsizlik, sivil toplumun bir kurtarıcı olarak görülmesine neden olmuştu. Gideon Baker (1998: 82) da, sivil toplum kavramının yeniden doğuşunda Doğu Avrupa'daki

muhalefet hareketlerinin “sivil toplum fikrini her şeyi kuşatan parti devletinden azade ve ona karşı örgütlenen bir kamusal alan” olarak savunmalarının etkili olduğunu belirtmektedir.

Doğu Avrupa’da ortaya çıkan bu yeni sivil toplum fenomeni, literatürde Tocquevilleci yorumdan bir farklılaşma olarak görüldü. Buna göre Tocqueville’in ve takipçilerinin sivil toplum yorumu, devlet ile sivil toplumu karşı karşıya getirmekten ziyade insanların örgütlenmesi ile medeni (civic) erdemlerin gelişeceğini ve daha yönetilebilir bir siyasal-toplumsal hayatın ortaya çıkacağını öngörüyordu. 90’lardan sonra ortaya çıkan yeni sivil toplum yorumu ise, devlet ile sivil toplumu karşı karşıya getiriyor ve sivil toplumu, otoriter devlete direnme ve onu demokratikleştirme görevleri ile tanımlıyordu. Literatürde “Sivil Toplum I” (Civil Society I) ve “Sivil Toplum II” (Civil Society II)³ olarak da tanımlanan bu iki farklı yorumdan (Foley ve Edwards, 1996: 39) ikincisinin en önemli temsilcisinin Gellner, birincisinin ise Putnam olduğu söylenebilir. Öncelikle ikinci argümana bakabiliriz.

Bu argümanın temsilcilerinden John Hall (1995), 80’lerde sivil toplumun “despotizmin karşıtı olarak görüldüğünü ve sosyal grupların bir araya geldiği, geliştiği ve hoşgörüyü tesis ettikleri bir alan” olarak kabul edildiğini belirtir. Sivil toplumun gönüllülük esasına dayanan özerk yapılardan oluştuğunu söyleyen Hall devamında da, “güçlü ve özerk sivil toplumun, devleti dengelediğine” iddia eder. Yine aynı çalışmada Ernest Gellner (1995) da, sivil toplumu “devletin huzuru sağlama ve farklı çıkarlar arasında hakemlik yapma görevini engellemeden onu dengeleyebilen fakat (devletin) toplumun her veçhesine bireylerin hilafına egemen olmasını da zorlaştıran devlet dışı kurumlar” olarak tanımlamaktadır. Gellner (1994), başka bir yerde de sivil toplumun “demokratik ya da liberal sosyal ve siyasal düzenin kuruluşuyla yakından ilişkili olduğunu” belirtmekte ve hatta “Sivil toplum kavramının, katılımcı ve sınırlı hükümeti ima eden *demokrasiden* bu değerleri kapsama noktasında daha açıklayıcı” olduğunu dahi iddia etmektedir. Gellner’e göre sivil toplumu savunmak “güçlü bir anayasal demokratik sistemi ve daha insani, eşitlikçi bir piyasa sistemini de savunmak demektir” (1994: 213). Ancak düşünür hükümet dışı her özerk kurumun da “sivil toplum” adını hak etmeyeceğini savunur. Onun nazarında sivil toplumun yadsınamaz en önemli parçası “bireyin özerkliği” fikridir. Bireyin özerkliğine saygı göstermeyen geleneksel kurumlar –cemaat, klan, kabile vb.- Gellner’e (1994: 7) göre sivil toplum sayılamazlar. John Hall da (1995: 10), bu noktada Gellner’e destek vermektedir, ona göre cumhuriyetçi yurttaşlık erdemiyle, modern sivil toplumcu perspektif bireyin özerkliği konusunda birbirleri ile uyuşmamaktadırlar. Zira Rousseau cumhuriyetçilik müphem bir kamusal alan adına bireyi yadsıyabilmektedir.

Gellner'in sivil topluma, demokrasiden çok daha fazla anlam yüklemesinin arkasında demokrasi kavramının iktidarlar tarafından istismar edilip, otoriter bir siyasete kisve olabilme ihtimali vardır. Sivil toplum kavramı ise toplumun kendiliğinden örgütlenmesini, vatandaşın devlet karşısında özerkliğini ve de çoğulculuğu ihtiva ettiği için demokrasi kavramı gibi istismara açık değildir. Bu hassasiyet kendisini demokrasi olarak adlandırmasına rağmen otoriter bir rejimi devam ettiren Doğu Avrupa ülkelerinin analizinde daha da ön plana çıkmaktadır. Bu nedenle demokrasinin, olmazsa olmazı olarak sivil toplumu görme yaklaşımı bu literatürde yaygındır (Pietryz, 2004: 44). Ancak çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de görüleceği üzere zamanla sivil toplum kurumları ve nosyonlarının da, otoriter siyasal sistemleri yadsımadığı anlaşılacaktır.

Bu noktada Michael Walzer'in tespitleri de Gellner'e yakındır: "Ancak demokratik bir devlet, demokratik bir sivil toplum yaratabilir ve yine ancak demokratik bir sivil toplum, demokratik bir devleti mümkün kılabilir" (1992: 104). Çalışmasında 19. ve 20.yy'daki dört farklı ideolojik akımın "iyi hayat nedir?" sorusuna verdikleri yanıtları tartışan düşünür, cumhuriyetçiliğin siyasal hayata, Marksistlerin üretime, kapitalistlerin piyasaya ve milliyetçilerin de ulusa katılımı "yaşanmaya değer hayat" olarak öne çıkarmalarını tartıştıktan sonra bunların her birinin tek boyutlu bir öneriye sahip olduklarını belirterek "iyi hayata" giden yolun farklılıkları ve çoğulluğu içinde barındıran "sivil toplum" ile mümkün olduğunu iddia etmektedir (1992: 97).

Tocquevilleci sivil toplum tezini yakın zamanda tekrar gündeme taşıyan "Tek Başına Bowling" (Bowling Alone) makalesiyle Robert Putnam'dır. Neo-Tocquevilyen olarak da tanınan Putnam bu makalesine şu tespitle başlar: "1980-1993 tarihleri arasında toplam bowling oyuncusu %10 artarken, Bowling gruplarının sayısı %40 azalmıştır". Putnam'a göre yalnız bowling oynamak pizza ve bira sohbetleri üzerinden gelişen sosyal etkileşimin azalmasına ve bunun da neticede karşılıklı yardımlaşmayı geliştirecek networklerin ve sosyal güvenin yani "sosyal sermayenin" yok olmasına neden olmaktadır (1995: 70). Örgütlü bir yaşam ise dayanışmayı güçlendirmekte ve sağlıklı bir siyasal ve iktisadi hayat için elzem olan sosyal güveni ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca katılımcıların benlik bilincini geliştirmekte ve onları "benden, bize dönüştürmektedir" (1995: 67). Bu nedenle canlı bir sivil toplum, başarılı bir demokrasi için elzem olan sosyal ve kültürel yapıların varlığını garanti altına almaktadır.

Putnam'ın analizleri 90'ların ikinci yarısında oldukça yoğun tartışmalara neden olmuştur. Tartışmaların odağında ise Putnam'ın analizlerinde var olan siyasal kurumları ve kültürü yeterince dikkate almadığı iddiası bulunmaktadır (Foley, M. Ve Edwards, B: 1996; Berman, 1997). Putnam'ı eleştirenlerden biri olan Sheri

Berman, Tocquevillci tezi ve Neo-Tocquevilyenleri, sosyal ve kültürel faktörleri siyasal kurumlardan izole ederek ele almakla eleştirmektedir. Ona göre bazı durumlarda, “güçlü sivil toplum, demokrasi adına faydalı neticeler vermekten ziyade demokratik rejimin dejenerasyonuna neden olmaktadır” (1997: 562). Bu nedenle sivil toplumdaki aktivitelerin demokratik gelişim için olumlu mu yoksa olumsuz mu etkide bulunacaklarını ancak sosyal ve kültürel faktörlerin siyasal kurumlar ile ilişkilerini dikkate alarak bulabileceğimizi savunmaktadır.

Berman neo-tocquevillyen tezlerin birçoğunu haklı bulmakla birlikte her kolektif çabayı ve sosyal eylemi amaçlarına bakmaksızın *kendinde iyi* olarak görmelerini naiflikle suçlamaktadır. Berman (1997: 565) bu noktada Amerika’daki aşırı sağ hareketlerin ve Nazilerin canlı bir sivil toplum hareketi ile birlikte geliştiklerini örnek göstermektedir. Yine bu tezlerin “sivil toplum, toplumdaki farklı çıkarları bir araya getirip, birlikteliği güçlendirir” iddialarını da Berman reddetmektedir. Zira ona göre birçok örnekte sivil toplum, sosyal birlikteliği/tutunumu yaratmaktan ziyade var olan ayrılıkları ve kutuplaşmaları şiddetlendirmiştir. Yine canlı bir sivil toplumun, farklı tikel çıkarlar peşinde koşan hiziplerin sayısını arttırabileceğini de eklemektedir.

Sivil toplum aktivitelerinin demokrasiye olan olumlu ya da olumsuz etkilerini, bu derneklerin kendi kurumsal yapı ve kültürlerinin demokratik olgunluklarına göre değiştiği iddiasını da Berman inandırıcı bulmamaktadır. Gayet hiyerarşik bir örgütlenmeye bağlı olan dinsel cemaatleri Tocqueville, demokratik hayatın vazgeçilmezi olarak görürken, gayet yatay ve eşitlikçi milis örgütlenmelerini ise demokratik hayata zarar vermekle itham edebilmektedir. Berman bu noktada sivil toplum-demokrasi ilişkisinin sivil toplum kurumlarının yapısından ziyade siyasal kurumlara bağlı olarak değiştiğini iddia etmektedir. Düşünür bu iddiasına teorik desteği de, kamusal erdemini ve ortak çıkar fikrinin ancak güçlü *siyasal kurumlar* ile mümkün olduğunu savunan Huntington’da (1968) bulur. Huntington “yurttaşlık erdeminin” (civicness) sivil toplum tarafından yaratılamayacağı zira bu alanın tikel çıkarların alanı olduğunu belirttikten sonra ancak tüm toplum adına hizmet veren güçlü siyasal kurumların insanların ihtiyaç duydukları güveni ve ortaklığı yaratabileceğini iddia eder. Ona göre istikrarlı ve etkili hükümetlerin bulunmadığı yerlerde, vatandaşlar arasında karşılıklı güven, ulusa sadakat ve de örgütlü hayat da eksik olacaktır. Bu toplumlarda gönüllü birlikteliklerden ziyade dışarıya karşı şüpheci ve hasmane bir tutum benimseyen aile, kabile ve hemşerilik gibi kurumlar ön plana geçecektir. Güçlü siyasal kurumların bulunmadığı bu toplumda, sivil toplumu geliştirme çabası ise var olan sosyal ayrılıkları arttıracak ve çatışmacı hareketlerin ortaya çıkmasına neden olacaktır. Yine bu hat üzerinden konuşacak olursak, sivil toplumdaki canlılık siyasal istikrarsızlığın hem semptomu hem de nedeni olabilir. Özellikle

Arap ülkelerinde yükselen sivil toplum hareketliliği, halkın siyasal iktidarlardan duyduğu bir memnuniyetsizliğin göstergesidirler ve bu memnuniyetsizlik, siyasal iktidarın ele geçirilip, dönüştürülmesini de içeren bir istikrarsızlığın da habercisidir (Berman, 1997: 570).

Kalkınmanın ve modernleşmenin özgür ve güçlü bir sivil toplum ile mümkün olduğunu iddia eden literatür, Huntington'a göre sadece Amerika örneğinden türetilmiştir. Avrupa'da ise bu gelişmeler merkezi hükümetlerin yarattığı güçlü siyasal kurumlar ile gerçekleşmiştir. Sivil topluma atfedilen olumlu değerlerin sadece Kuzey Atlantik örneklerinden çıkarıldığı ve bu niteliklerin dünyanın geri kalan bölgelerindeki sivil toplum deneyimlerinde yer almadığı başka çalışmalarda da dile getirilmiştir (Bkz. Brown, 2000).

Sivil Toplum ve Otoriter Rejim İlişkisi

Huntington'un erken tarihli bu itirazları 90'lardan itibaren daha çok yankı yapmaya başladı. 3. Demokratikleşme dalgası ile ortaya çıkan yeni siyasal rejimlerin birçoğunun hükümet dışı örgütlerin varlığını hoş karşıladıkları ve hatta sivil toplum örgütlerinin gelişimine katkıda buldukları görülmekle birlikte bu rejimlerin hiç de demokratik bir hüviyete sahip olmadıkları ortaya çıktı (Brooker, 2000: 3; Linz, 2000). Böylece modern otoriterizmle, sivil toplum ilişkisine dönük varsayılan normatif ilişki sorgulanmaya başladı. Özellikle Güney Doğu Asya, Merkez Asya, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki otoriter rejimlerin, sivil toplumla baskıcı olmayan fakat onların demokratikleştirici rollerini de törpüleyen yeni bir durumu nasıl inşa ettiği birçok farklı araştırmacının dikkatini çekti.

Bu çalışmalarla birlikte sivil toplumun demokrasiye olan katkısının evrensel bir sabite işaret etmeyip, toplumsal bağlama göre farklılık arz ettiği iddia edilmiştir (White, 380). Buna göre bazı ülkelerde sivil toplum, siyasete karşı ilgisizlik gösterebilirken, bazılarında da otoriter iktidarların devamlılığına katkıda bulunabilmektedir. Özellikle demokratik bir kültür ve ideale sahip olmayan sivil toplum kuruluşlarının, siyasal sistemi demokratikleştirmediği ve hatta bunu engellediği söylene gelen bir tespittir. Yine zayıf bir sivil toplumun, demokratikleşmeye engel olacağı savı da, Huntington'un da yukarıda gösterdiği üzere devlet dolayımıyla gerçekleşen kalkınma ve demokratikleşme örnekleri karşısında zayıflamıştır.

STK'ların kurumsal alanı çoğulcılaştırdıkları, sivil toplumu genişletip, güçlendirdikleri için demokratikleşmeye katkıda buldukları iddia edilegelmiştir. Fakat Mercer'e (2002) göre bu yaklaşım olguyu çok basite indirgemektedir, zira

sadece STK'ların sayısının artmasını demokratikleşme için yeterli görmekte ve STK'ların kendiliğinden sivil topluma denk olduklarını kabul etmektedir. Mercer ise STK ve sivil toplum arasında deterministik değil olumsal bir ilişki olduğunu belirtmekte ve radikal İslamcı organizasyonların sivil toplumu berhava ettiği Sudan'ı örnek olarak göstermektedir. Buna göre STK'ların varlığı, sivil toplumu zorunlu kılmamaktadır; sivil toplumun demokratik STK'lar tarafından inşa edilmesi gerekmektedir (McLaverty, 2002) .

Sean Yom da (2005: 22-23), 90'lardan itibaren Ortadoğu ülkelerinde yükselen sivil toplum hareketliliğinin, sivil toplum literatürüne göre demokratik bir rejim dönüşümünü sağlaması beklenirken bunun gerçekleşmediği gibi aynı zamanda iktidarın otoriterliğini artırdığını tespit etmektedir. Var olan bir kaç rejim değişikliğinin sebebinin ise yönetici elitin fiziksel kapasitelerini ve iktidar kudretlerini yitirmeleri ile açıklanabileceğini söylemektedir. Başka bölgelerdeki rejim değişiklikleri ise -özellikle 80'lerin sonundaki Doğu Avrupa deneyimleri- genelde artan yurttaş aktivizminin yöneticilerde bir özgüven kaybına neden olması ve toplumsal muhalefetin, iktidarın "baskı" kapasitesini zayıflatarak onları ödün vermeye zorlamasıyla mümkün olmaktadır. Arap ülkelerinde ise bu gerçekleşmemiş, otoriter iktidarlar yönetme iradesi ve kapasitelerini, sivil toplumu kendi hedeflerine koşarak sürdürmüşlerdir.

Sivil toplum ve Otoriteriyenizm ilişkisinin nedenlerine dönük de birçok farklı açıklama getirilmektedir. Bunlardan en önde geleni sivil toplumun kendinden müstakil bir demokratik potansiyele sahip olmadığı fakat içinde yer aldığı toplumun ve devletin siyasal kültürünü paylaştığıdır iddiasıdır. Bu nedenle demokratik olgunluğa sahip olmayan bu ülkelerde sivil toplum, otoriter rejimi eleştirmekten ziyade onu yeniden üretmekte ve meşruluk kazandırmaktadır (Lewis, 2013: 327).

İkinci açıklama; STK'lar devletin hedefleri ile örtüşen fonksiyonları yerine getirdikleri için otoriter rejimlerde ayakta durabilmektedirler. Buna göre birçok otoriter ülkede devlet ve STK'lar belirli bir hedef için ortak hareket edebilmektedirler ve bu STK'ların başındaki kişiler devleti potansiyel bir müttefik ve kaynak olarak görmektedirler. Bu gruplar devlet ile açıktan bir ilişkiye girmekten imtina etseler dahi üstlenmiş oldukları toplumsal (siyasal değil) vazifeler nedeniyle devletin hoşgörüsü ile karşılanılmaktadırlar (Lewis, 2013: 328). Anthony Spires de (2011), otoriter rejimlerde STK'ların demokratik taleplerden ziyade sosyal yardımlara odaklandıkları ve böylece hükümeti eleştirmedikleri gibi yükünü hafiflettikleri takdirde pekala simbiyotik bir ilişki içinde bir araya gelebildiklerini belirtmektedir.

İlgili literatürde otoriter rejimler ve sivil toplumun bir aradalığına dair getirilen bir diğer açıklama da, bu ülkelerde STK'ların özerk kurumlar değil, fakat devlet tarafından kurulan ve geliştirilen örgütler olduğudur. GONGO olarak da anılan, devlet sponsorluğundaki bu örgütler ekonomik daralmayla azalan devletin refah dağıtma fonksiyonunu ikame ettikleri, böylece yeni ortaya çıkan sosyal grupları sisteme entegre ettikleri ve de yabancı fonları ülkeye çektikleri için devlet tarafından olumlu karşılanmaktadır. Bu kurumların varlığı aynı zamanda uluslararası arenada da devletin, sivil toplum söylemine uygun hareket ettiğini göstermesi nedeniyle ona meşruiyet kazandırmaktadır (Lewis, 2013: 329). Kısacası GONGO'lar aracılığıyla otoriter rejimler hem küresel düzlemde hem de ulus içinde meşruiyetini perçinleyebildiği için sivil toplumu baskılamayı tercih etmektedirler.

David Lewis ayrıca sivil toplum organizasyonlarının tiplerinin de otoriter rejim ve STK ilişkisinde belirleyici olduğunu belirtmektedir. STK'ları (self-organizations) öz-örgütlenme ve kamusalığa yaptıkları katkı (public sphere) üzerinden değerlendiren Lewis'e göre öz-örgütlenme hedefini güden STK'lar dışlanmış sosyal grupların sesi olmayı ve onları temsil ederek, refahlarını artırmayı hedeflemektedir. Bu nedenle bu tip "savunma" hedefi güden STK'lar, otoriter rejimlerin tepkisini çekmemekte ve pekala rejimle bir arada yaşamaya devam edebilmektedir. Fakat özel alana dair endişeleri, problemleri kamusal bir tartışma içinde geliştirerek kamusal alana ulaştıran STK'lar, bu durumun kendisinin sınırlarını çizdiği siyasal-hukuki alanla çatışacağına inanan devletler tarafından pekala sınırlandırılabilir (Lewis, 2013: 331). Zira otoriter rejimler farklı politik söylemlerin gelişebileceği özerk alanların oluşmasını varoluşsal bir tehdit olarak görmektedirler, bu nedenle öz-örgütlenme yönü ön plana çıkan STK'lar desteklenirken veyahut varlığına ses çıkarılmazken, "kamusalılık" yönü ağır basan, farklı kamusal söylemler yaratabilecek STK'lar engellenmektedirler.

Otoriter iktidarlar STK'ların kamusal söylem inşasını engellemek için öncelikle yasama faaliyetini kullanmaktadırlar. Son dönemde Rusya, Çin ve birçok Ortadoğu ülkesinde STK'ların faaliyet alanları ve de yabancı fon kullanımı yasal çerçeveler ile sınırlandırılmıştır. Bunların haricinde doğrudan STK faaliyetlerini kriminalize etmek de sık rastlanılan durumlardan biridir. Bu örneklerde hükümet STK faaliyetlerini "ülkenin imajını lekeleme" ve "ulusa ihanet" olarak kodlamakta ve kovuşturmalar ile üzerlerine gitmektedir. Örneğin Rusya 2012 yılında çıkardığı bir düzenleme ile yabancı fon kullanan STK'ların, Adalet Bakanlığı'na "foreign agent" olarak kaydolma zorunluluğunu getirmiştir. Bunun üzerine çoğu STK, kendisini "yabancı örgüt" olarak kodlamaktan imtina etmiş ve ya fondan vazgeçmiş ya da faaliyetlerine son vermiştir (Cooley, 2015: 54).

Douglas Rutzen de (2016: 163) devletler tarafından STK'ların önüne çıkarılan bu bahaneleri şu şekilde özetlemektedir: 1)devletin egemenliğini korumak, 2) Sivil Toplum alanında şeffaflığı ve hesap verebilirliği artırmak, 3)Sosyal yardımların etkinliğini ve koordinasyonunu iyileştirmek ve 4) Terörizm ve kara para ticaretini engellemek.

Sivil toplumun siyasi otorite tarafından baskı altında tutulmasını inceleyen yakın tarihli başka bir çalışma da bu durumu desteklemektedir. Rusya, Mısır ve Etiyopya'da sivil toplum-iktidar ilişkisi üzerinde duran Brechenmacher (2017), otoriter iktidar tarafından icra edilen üç adet strateji tespit etmektedir: kamusal itibarsızlaştırma, yasal mevzuat ile cendereye alma ve teşvik ve fonlarla STK devşirme (co-opt). Çalışmaya göre Rusya, yabancı fonlarla desteklenen STK'ları kriminalize ederken, eş zamanda apolitik ya da kendisine yakın olan STKları desteklemektedir. Mısır'da ise insan hakları derneklerinin seyahat özgürlüğü engellenmekte, mal varlıkları dondurulmakta ve anti-terör söylemleri otoritelerce sürekli gözetim altında tutulmaktadır. Etiyopya da ise iktidar STK'ların hak temelli örgütlerden ziyade hizmet odaklı örgütler olmalarını teşvik etmekte ve hak temelli örgütlere kaynak elde etmede sıkıntı çıkarmaktadırlar.

Yakın tarihli bir diğer çalışmada da Lorch ve Bunk otoriter rejimlerin meşruiyetlerini sürdürmek için sivil toplumdan nasıl faydalandıklarını incelemişler ve beş farklı strateji ortaya koymuşlardır. Bunlardan ilkinde göre otoriter rejimler STK'ların mevcudiyetini ve sayılarındaki artışı, halkı demokrasinin işlediğine inandıracağı için desteklemektedir. Bu noktada sivil toplumun varlığı tıpkı seçimlerin ve siyasal partilerin sözde varlığının otoriter rejimlerin meşruiyetini sağlamada etkili olması gibi mevcut rejime uluslararası arenada ve ulus içinde meşruiyet kazandırmaktadır (2016: 4). İkinci olarak otoriter rejimlerdeki STK'lar, yasal güvencenin eksikliğinden dolayı muhalif/eleştirel bir pozisyon benimseyemeden varlığını sürdürmek zorunda kaldıkları ve devletin bürokratik ve yasal kodları ile uyumlu çalışmak durumunda oldukları için rejimin varlığını normalleştirmekte ve ona meşruiyet kazandırmaktadırlar. Siyasal rejimin taleplerine olumlu yanıt vermesi için onun nezdinde “meşru” olma arzusunun duyan STK'lar bunu yaparken, rejimi de meşru hale getirmektedirler (2016: 4). Araştırmacılara göre prosedürel mekanizma ve yasal çerçeve ile STK'yi terbiye etme ve onun uysallığı üzerinden rejimi meşrulaştırma sık rastlanan bir otoriter devlet stratejisidir. Rejimler bunu yaparken daha çok “ulusal egemenliği koruma” ve “yabancı fonu sınırlandırma” gibi argümanlara başvurabilmektedir.

Üçüncü olarak STK'lar vatandaşa sundukları katılım imkânları ile siyasetin onlardan esirgediği siyasal katılıma bir alternatif sağlamak ve iktidar ile vatandaş arasında eksik bulunan diyalogu dolaylı olarak sağlamaktadır. Yine

STK'ların varlığı, iktidarın toplumsal talepleri ve geri bildirimleri öğrenmesine fayda sağlamaktadır. Böylece talepler radikalleşmeden ya da yoğunlaşmadan otoriter rejim bunları öğrenip, gerekli müdahaleleri yapabilmektedir. Dördüncü olarak otoriter rejimler özellikle refah ve yardım odaklı STK'ların büyümesine izin vererek onların yarattığı toplumsal faydadan kendilerine pay çıkarmaya çalışırlar. Bu noktada STK'ların başarılı performansları hem toplumsal huzursuzluğu azaltmakta, hem de iktidarın meşruiyetine katkı sağlamaktadırlar. Ayrıca STK'lar otoriter rejimin siyasal söylemlerinin taşıyıcısı olarak görev yapıp, onu yaygınlaştırmaktadır (2016: 5).

Günümüzde internetin sağladığı iletişim ve örgütlenme imkânları da sivil toplumu hareketlendirmiş ve onlara yeni uzamlar yaratmışlardır. Öyle ki, internetin gelişimi ile birlikte ülkelerde sivil toplumun güçleneceği, buna bağlı olarak demokrasinin olgunlaşacağı oldukça yaygın bir şekilde dile getirilmiştir (Kedzie, 1997). Ancak uygulamada internet de, otoriter rejimler karşısında STK'ların kaderini takip etmek durumunda kalmış ve demokratik hayata beklenen katkıyı yapamamıştır. Rebecca Mackinnon'un "Ağ Tabanlı Otoriterleşme" (Networked Authoritarianism) olarak adlandırdığı bu durumda rejimler, iletişim teknolojilerinin sunmuş olduğu yeniliklere adapte olmakta ve onları kendi lehine çevirmektedirler (Mackinnon, 2012). Batılı gözlemciler 90'ların sonundan itibaren Çin gibi otoriter rejimlerin bilişim teknolojilerine göz yumarak kendi mezarlarını kazdıklarını iddia ediyorlardı. Buna göre internet ve sosyal ağlar, otoriter rejimlerin içine giren ve onu farkında olmaksızın demokratikleşmeye doğru sürükleyen "Truva Atıydılar". Ancak Mackinnon (2011) Çin örneğinde bunun hiç de beklenen sonucu vermediğini aksine Çin Komünist Partisi'nin sosyal ağlar aracılığıyla içerideki hakimiyetini ve uluslararası meşruiyetini artırdığını tespit etmiştir. Bu durum Larry Diamond'un (2010: 82) "geleceğimizi teknoloji değil, fakat onu kullanan halkların, örgütlerin ve devletlerin iradesi belirleyecektir" iddiasını kötücül bir şekilde doğrulamaktadır.

Neticede diyebiliriz ki, sivil toplum kuruluşları ve demokrasi/demokratikleşme arasında kurulan iyimser ilişki özellikle 2000'lerden sonra inandırıcılığını yitirmiştir. Birçok gözlemci tarafından da belirtildiği üzere bu tarihten itibaren otoriter rejimler dayanıklılıklarını ispatlamış ve hatta yaygınlık kazanmıştır (Diamond vd, 2016). Fakat bu yeni nesil otoriter rejimler, kapitalist küresel sistemin taleplerine duyarlı bir şekilde evrimleşmişler ve demokratik dünyanın normlarına en azından görünüşte riayet etmeyi tercih etmişlerdir. Demokratik kurumlarla girdikleri bu ikiyüzlü ilişki sivil toplum kuruluşları bahsinde de kendisini göstermiş ve STK'ları susturmaktan ziyade kontrol altına almayı seçmişlerdir. Bu noktada en çok tercih ettikleri stratejilerin ise devşirme (kooptasyon) ve suni STK (GONGO) yaratma olduğunu söyleyebiliriz.

Otoriter Rejimlerin “Yumuşak Güç” Stratejileri: STK’ların Kooptasyonu ve GONGO’ların Yükselişi

2000’li yıllarda özellikle eski Sovyet ülkelerinde renkli devrimler olarak adlandırılan bir dizi halk hareketi meydana geldi ve bu ülkelerdeki siyasi iktidarları yerinden etti. Gürcistan, Ukrayna ve Kırgızistan’da peş peşe vuku bulan bu hareketlerin ardında Batı tarafından fonlanan STK’ların varlığından hep şüphe edildi. Özellikle Rusya’nın tesiri altındaki rejimlerde, batı demokrasilerinin sivil toplumu bir siyasi silah olarak kullandığı yargısı giderek güçlendi (Cooley, 2015: 53). Bunun üzerine Orta Asya başta olmak üzere birçok ülkede STK’ların faaliyetleri yasa ile sınırlandırıldı ve uluslararası fonlara ulaşmaları engellendi. Ancak bu yöntemin susturma konusunda işe yaramakla birlikte rejime meşruiyet sunma hususunda pek de etkili olmadığı anlaşıldı ve otoriter rejimler zamanla literatürde “yumuşak güç” (soft power) olarak da nitelenen farklı metotları da tercih etmeye başladılar (Walker, 2016). Yumuşak güç⁴ stratejisinin başında ise iktidarın STK’ları lüzumsuz kılacak şekilde onların faaliyet alanlarında yeni kurumlar yaratması, mali kazanç elde etmelerini engellemesi ve kendi STK’larını (GONGO) yaratması gelmektedir (Heurlin, 2010: 222). Bu noktada STK’lara dönük stratejilerin üç başlık altında toplandığını söyleyebiliriz: korporatizm, kooptasyon ve GONGO yaratımı. Bu üç stratejiden en yenisi “sözde (*quasi*) sivil toplum” olarak da adlandırılan ve giderek yaygınlaşan GONGO’lardır.

GONGO (*Government Organized Nongovernmental Organization*-Hükümet tarafından oluşturulmuş hükümet dışı örgütler) 1990’lardan itibaren özellikle Çin’de ortaya çıkmaya başlayan yeni bir fenomen. Foster’ın (2001: 88) tanımıyla “kamu tarafından finanse edilen, hükümetle örgütsel bir yakınlık içinde bulunan, yönetim kadrosu hükümet tarafından atanan ve hükümet fonları ile ayakta duran” bu sözde STK’lar ilk olarak Çin Hükümeti tarafından Dünya Bankası ve BM Kalkınma Fonu’nun çevre konularında kullanılması için sağladığı kaynakları kontrol etmek için kuruldu. BECon, MEVA ve Hand-in-Hand gibi kurumların başını çektiği bu STK’ların temel misyonu hükümet ile sıradan STK’lar arasında köprü işlevi görmektir. Çin örneğinde bahsi geçen bu GONGO’ların, Uluslararası fonları elde etmek için hükümet tarafından kurulmuş olsalar da, zamanla kısmi bir özerklik kazandıkları da teslim edilmektedir (Bkz. Wu, 2002).

Bu STK’lara yakından bakıldığında bağımsız olmadıkları ve tabandan örgütlenmekten ziyade yukarıdan icat edildikleri görülmektedir. Hükümet tarafından icat edilmelerinin yanında tüm faaliyetlerini de devletle ittifak halinde yürütmektedirler. Bu nedenle “kamu çıkarını” korumaktan ziyade, hükümetin toplumu kontrol etme mekanizması olarak işlev görmektedirler. Örgüt içi karar verme süreçleri de demokratik değildir, zira kendi iradelerini yansıtmak

yerine hükümetin iradesini yürütmekle görevlidirler. Tabi tüm bunların yanında yüksek imtiyazlara sahiptirler ve kaynak sıkıntısı yaşamamaktadırlar. Kısacası GONGO'lar kuruluşlarındaki, işleyişlerindeki ve de karar verme süreçlerindeki bağımlılıkları ile otantik STK'lardan ayrılmaktadırlar.

Otoriter rejimler bu örgütler aracılığıyla yabancı fonların özerk STK'lara gitmesine mani olmakta ve böylece gelişimlerini engellemektedir. Ayrıca GONGO'lar faaliyet ve bölge sınırlandırmaları ile bağımsız STK'ların kuruluşunu reddetme bahanesi olarak da otoriter rejimler tarafından kullanılmaktadırlar. Ama en önemli fonksiyonları siyasi iktidarlara doğrudan ve yahut dolaylı destek vererek, ulusal ve uluslararası meşruiyet kazanmalarını sağlamaktır.

GONGO'ların otoriter rejimlerin propaganda faaliyetleri için kullanıldıklarını en net şekilde ortaya koyan ise Moises Naim'dir. Naim, *Foreign Policy*'de kaleme aldığı "What is a GONGO?" adlı yazısında, bu kuruluşların içeride demokrasinin altını oymak ve otoriter rejimin eylemlerini meşrulaştırmak için çalıştıklarını, dışarıda ise hem otoriter rejime dönük eleştirileri gidermek hem de onun maddi çıkarlarını gözetmek gibi bir misyonla hareket ettiklerini öne sürmektedir. Kuzey Kore hükümetinin *Chongryon* adlı STK'sı ve Venezuela'nın *Bolivarian Circles*'i hükümetlerinin imajı için ülke dışında faaliyetler gösteren GONGO'ların başında gelmektedir.⁴ Eski Demir Perde üyesi ülkelerde ise daha çok ülke içinde hükümet lehine çalışan GONGO'lar bulunmakta ve bunlar meşru STK'ların seslerini kısmak ya da bulanıklaştırmak için faaliyetler yürütmektedirler (Naim, 2009). Hatta bazıları bilfiil otokratik liderin seçim kampanyalarına dâhil olmaktadır.

Christopher Walker da, otoriter rejimlerin küreselleşmenin sunduğu imkânları da kullanarak, demokratik yumuşak gücü taklit eden anti-demokratik pratikler geliştirdiklerini iddia etmektedir. Bu pratikler GONGO'lar, sahte seçim gözlem kurumları (Zombie Election Monitoring), yabancı yardım-yatırımlar ve yeni medya platformlarıdır. Rejim dostu GONGO inşası en yaygın pratiklerin başında gelmektedir. Walker'e göre (2016: 51) think tank ve siyaset enstitüleri şeklinde arz-ı endam eden bu GONGO'lar hem içeride hem de dışarıda rejimin ideolojisini dolaşıma sokma ve böylece muhalif sesleri bastırma yoluyla otantik siyasal tartışmaları ortadan kaldırma hedefini gütmektedir. Araştırmacı örnek olarak 2013 yılındaki BM İnsan Hakları Konseyi toplantısına Çin'den katılan 47 STK'dan, 34 tanesinin GONGO olduğunu ve bunların da otantik STK'ların gözünü korkutmak için eylemlerde bulduklarını belirtmiştir (fotoğraflarını çekmek, salona sokmamak vb). Rusya da özellikle Rusky Mir ve "Foundation for Defense of Rights of Compatriots Abroad" adlı GONGO'ları ile Rus nüfusunun yoğun olarak bulunduğu çevre ülkelerde kamuoyunu kendi lehine şekillendirmek için mücadele etmektedir. Putin 2000'lerin ortasında agresif bir dış ve iç politikayı

benimsediğinde, Rus sivil toplumunu “millileştirme” hedefini de ortaya koymuş ve bu hedef doğrultusunda birçok think tank, insan hakları örgütleri, gençlik dernekleri ve seçim gözlem örgütlerinin kuruluşuna ön ayak olmuştur.⁵ Özellikle “Turuncu Devrim” sonrasında bizzat Putin tarafından kurulan gençlik örgütü “Nashi”, muhalefetin sokak gösterilerini bastırmak ve hükümetin meşruiyetini artırmakla görevlendirilmiştir (Atwal ve Bacon, 2012). Benzer şekilde Küba ve Venezuela hükümetleri de uluslararası platformlara özellikle GONGO’larını göndermekte ve bunları otantik STK’lar olarak sunup, eleştirileri susturmaya çalışmaktadır (Walker, 2016: 56-57). Freedom House’un 2018 raporlarında “özgür olmayan” ülke olarak geçen Belarus da, birçok alanda GONGO’lara sahiptir. Ülkenin en büyük gençlik organizasyonu olan Rada’yı, etkisizleştirmek için 2002’de BRSM adlı GONGO’yu kuran hükümet, ülke gençlerinin buraya üye olması için birçok kampanya düzenlemiş ve eş zamanda da demokrasi taraftarı Rada’yı cendereye alıp, kapanmasını sağlamıştır. Bunun yanında ülkedeki tüm otantik STK’ların karşısına neredeyse aynı isimle GONGO’lar kurulmuş ve hükümet kaynakları ile demokratik STK’lar aleyhine desteklenmişlerdir (Matchanka, 2014: 80-81).

Otoriter rejimlerin taklit ettikleri bir diğer kurum da Seçim Gözlem Örgütleri’dirler. Seçimlerin güvenliğini gözlemek için kurulmuş olan ve davet üzerine ülkelerdeki seçimlerin şeffaflığını denetleyen uluslararası kurumlar bulunmaktadır. Bunların başında da Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı gelmektedir. Otoriter rejimler de uluslararası meşruiyetlerini kanıtlamak için bu kurumları seçim dönemlerinde zaman zaman davet etmektedirler. Fakat son dönemlerde, otoriter rejimler bu gözetimin gerekliliğini kabul etmekle birlikte, denetimi yapacak örgütleri kendileri yaratmakta ve hak ihlallerinin, usulsüzlüklerin üzerini örtmektedirler. Alexander Cooley’in (2015: 55) “zombi gözlemciler” olarak adlandırdığı bu örgütler, otoriter rejimlerin en hayati GONGO’ları haline gelmişlerdir. Bunun en yakın örneği 2013’teki Azerbaycan Başkanlık seçimleridir. Oldukça şaibeli geçen bu seçimde 42 gözlemciden sadece AGİT usulsüzlük tespit etmiştir (Walker ve Cooley, 2013). Yine 2010 Belarus başkanlık seçimlerinde de seçim gözlemi yapan ve usulsüzlük bulmayan beş organizasyonun beşi de GONGO’ydu. Ülkede ayrıca seçim anketi yapma ve yayınlama hakkı da hükümet tarafından iki GONGO’ya (BCYO ve EcooM) verilmişti (Matchanka, 2014: 81).

Soft power taktikler arasında en kadimi ve en çok benimseneni şüphesiz *korporatizmdir*. Farklı yöntemlere sahip olan korporatist taktiğin ilk yöntemi devletin belirlediği resmi kayıt süreci, üye sayısı miktarı ve sermayeye sahip olma zorunluluğu gibi gereklilikler ile devletin STK’ları kontrol etme gücünü artırmasıdır. Son yöntem ise *kooptasyondur* (İçeride dâhil etme-Cooptation). Bu da

iki yoldan başarılı; devlet kendi memur ya da siyasetçilerini bağımsız STK'ların başına geçirmek için teşvik eder ya da ön plana çıkan güçlü STK'ların liderlerini devletin yasama organına ya da bir danışma organına dâhil ederek içine alır. İktidarlar ayrıca STK'ları takip etmek ve denetlemek için kendi gözetiminde üst bir şemsiye organizasyon kurdurup, STK'ların buraya üye olmasını dolaylı yollarla zorunlu hale getirebilir. Son olarak devlet STK'ları personel, kaynak ve ofis temin ederek, fiziksel anlamda da içine dahil edebilir. Bu tip korporatist stratejilerin en yoğun olarak uzak doğu ülkelerinde benimsendiği görülmektedir (Çin, Tayvan, Vietnam vd.).

Otoriter rejimlerin bağımsız STK'lara karşı geliştirdiği bir diğer taktik de dışlamadır. Dışlama taktığının de birçok yöntemi bulunmaktadır. Bunlardan ilki STK'nın faaliyet alanları ve kapsamı üzerine sınırlamalar getirmektir. İkinci yöntem özellikle kalkınma ve sosyal refah alanlarında devletin kendi kurumları ile STK'ların yerlerine geçip, onları boşa çıkarmasıdır. Üçüncü olarak STK'ların kurulması için gereken devlet onayı, birçok yerde yargı tarafından değil bürokrasi tarafından verilmektedir ve buralarda bürokrasinin süreci sürüncemede bıraktığı ve zorlaştırdığı görülmektedir. Yine STK'ların fon elde etmelerine de devlet tarafından engeller çıkarılmaktadır.

Heurlin otoriter rejimlerin STK'lar ile ilişkisini ele aldığı çalışmasında tek parti iktidarlarının korporatist stratejiler benimserken, iktidarın toplumsal tabanının sınırlı olduğu kişisel rejimlerde dışlama stratejisinin tercih edildiğini iddia etmekte ve buna örnek olarak da Marcos yönetimindeki Phillipineler'i ve Suharto yönetimindeki Endonezya'yı vermektedir (2010: 224). Tüm otoriter rejimlerin STK'lara dönük korporatist stratejiler geliştirdiğini iddia eden literatüre karşı Heurlin tek adam rejimlerinin (personalistic leaders) bunu doğrulamadığını iddia etmektedir. Ona göre tek adam rejimleri daha çok toplumla kurduğu patronaj ilişkisi üzerinden yükseldiği için, kamu mallarının tek tedarikçisi kendisi olmak isteyecek ve STK'ları dışlayacaktır. Heurlin, STK'ların toplumsal muhalefeti olgunlaştırma, kanalize etme ve muhalefete lider yetiştirme gibi işlevlere sahip olması nedeniyle de tek adam rejimleri tarafından dışlandıklarını tespit etmektedir. Yazara göre otoriter rejimlerin ekonomi programı tercihleri de STK'lara dönük stratejilerini şekillendirmektedir. Buna göre sosyalist ya da müdahaleci bir ekonomi programı benimseyen otoriter rejimlerde *dışlayıcı* strateji tercih edilirken, kapitalist bir program benimseyen rejimlerde *korporatist* strateji tercih edilmektedir (Heurlin, 2010: 227). Örneğin kapitalist devletlerde işveren örgütleri, ekonominin örgütlenmesini ve düzenlenmesini kolaylaştırmakta; sosyal yardımlaşma hedefli STK'lar piyasa başarısızlıklarını gidermekte ve altyapı projeleri için kaynak sağlamaktadırlar. Bu nedenle de kapitalist otoriter devletler STK'ların varlığını kabul edilebilir bulmaktadırlar.

Sonuç

Sivil topluma normatif değer atfetmeyi ilk reddedenlerden biri hiç şüphesiz İtalyan Marksist Gramsci'dir. Gramsci ne Hegel gibi sivil toplumu devletin vesayetine ihtiyaç duyan kötücül bir çatışma ve rekabet alanı, ne de Tocqueville gibi yurttaşlık ve örgütlenme bilincini geliştirerek öz-yönetime katkı sunan pozitif bir imkan olarak görmektedir. Ona göre sivil toplum tüm bu normatif değerlendirmelerden uzak, her türlü siyasal pozisyon için imkanlar barındıran salt bir mücadele alanıdır. Bu alan demokratik güçler tarafından hegemonize edilebileceği gibi pekala kapitalistler tarafından da hegemonize edilebilecek durumdadır. Buna göre sivil toplumun niteliği o alanda verilecek sınıfsal-kültürel mücadelenin neticesine bağlıdır.

Gramsci'nin bu tespitleri 21. yy'ın başlarında yeniden doğrulanmış ve sivil toplumun demokrasiyi pekiştirmekten ziyade otoriter rejimlerin devamlılığını sağlayacak şekilde ehlileştirildiği görülmüştür. Zira bu dönemde otoriter rejimler, otantik demokrasinin gelişimini engellemek ve bunun yanında uluslararası ve ulusal meşruiyetlerini sürdürebilmek için artan oranda yumuşak güç (soft power) stratejilerine başvurmuşlar ve demokratik kurumları taklit etmeye başlamışlardır. Taklit edilen bu kurumların başında da STK'lar, Düşünce Kuruluşları (Think Tank) ve Seçim Gözlem Örgütleri (Election Monitoring) gelmektedir.

GONGO olarak kısaltılan, siyasi iktidar tarafından kurulmuş olan STK'lar, otoriter rejimlerde giderek yaygınlaşmaya başlamışlardır. Çin, Rusya, Belarus, Azerbaycan ve Venezuela gibi otoriter ülkelerde bu yeni fenomenin sivil toplum alanını büyük ölçüde domine ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Birbirlerinden farklı niteliklerdeki bu deneyimleri incelediğimizde üç temel amaçla bu örgütlerin kullandıklarını görmekteyiz. Bunlar sırasıyla; ülkeye giren yabancı fonları kontrol etmek; uluslararası kamuoyu nezdinde meşruiyet kazanmak ve ulus içindeki demokratik muhalefeti etkisizleştirmektir.

Otoriter rejimler yabancı fonların sivil topluma aktardığı kaynakların, kontrol edemediği sivil toplum kurumlarına gitmesini istememektedirler. Bunun arkasında hem o kaynağı kendi kullanma arzusu hem de özerk sivil toplum kurum ve hareketlerinin kendisi karşısında bir tehdit teşkil edeceği düşüncesi vardır. Örneğin Belarus Hükümeti "Çernobil Yardım Programı" kapsamında ülkesindeki STK'lara aktarılan fonlardan rahatsız olmuş ve bir GONGO kurarak bu kaynakların hükümetin tasarrufuna girmesini sağlamışlardır (Matchanka, 2014: 78). Yine Çin Hükümeti'nin GONGO kurmasının ardındaki nedenlerden biri de çevre alanında aktarılan uluslararası fonları kontrol edebilmektir.

İnsan hakları ve demokrasi konusundaki uluslararası toplumun eleştirileri de, otoriter rejimleri GONGO kurmaya sevk eden bir diğer etkidir. Özellikle insan hakları odaklı STK'ların hem ulusal hem de uluslararası toplum nezdinde dile getirdikleri eleştiriler karşısında devletler bu STK'ları kamusal alandan dolayı olarak uzaklaştırabilmek için alternatif oluşumlara gitmekte ve onları fonlayarak, bu kurumların görünürlüğü ve seslerini azaltmaktadırlar. Çin Hükümeti'nin BM İnsan Hakları Konseyi'ne muhaliflerin sesini kısmak için kendi GONGO'larını göndermesi bunun tipik bir örneğidir. Yine demokratik yaşamın güvencesi olarak görülen seçimlerin güvenilirliğini denetleyen uluslararası kurumları taklit etmek de bir diğer benzer tavidir. Yakın dönemde Azerbaycan ve Belarus'un seçimlerde "zombie election monitoring" adı verilen "sözde gözlem" kurumları yaratmaları ve bunların raporları ile seçimi meşru gösterme çabaları da bir GONGO stratejisi olarak görülmektedir.

Otoriter rejimlerde karşılaşılan bir diğer durum da, muhalif kesimlerin demokratik prosedürlere olan inancını kaybetmesi ve rutin demokratik siyaset yerine "mücadeleci siyaseti" (contentious politics) tercih etmeleridir. Mücadeleci siyasetin en yaygın formu olan toplumsal hareketler de bu nedenle otoriter rejimlerin yeni muarızı olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Rejimler özellikle "renkli devrimlerden" sonra toplumsal hareketler ile mücadele yolu olarak şiddetli bastırma eylemlerinin yanı sıra alternatif toplumsal hareketleri ön plana çıkarmaya başlamışlardır. Bir GONGO üzerinden örgütlenen bu "sözde toplumsal hareketler", rejimi protesto eden her toplumsal muhalefetin arkasından sokağa inmekte ve rejime destek mitingleri düzenlemektedirler. Rusya örneğinde gördüğümüz "Nashi" adlı gençlik örgütlenmesi, Putin'in siyasal ajandasını takip ederek, faaliyetlerini yürütmekte ve uluslararası toplum nezdinde rejimin toplumsal desteği imajını yaratmaktadırlar.

Tüm bu GONGO stratejilerinden sonra şunu diyebiliriz ki, sivil toplum ile demokrasi arasında olduğu varsayılan olumlu ilişki GONGO'ların yükselişi ile inandırıcılığını kaybetmiştir. Otoriter rejimler küreselleşen kamuoyu nezdinde itibar kaybına uğramamak için geleneksel otoriter tekniklerden feragat etmiş ve "soft power" stratejilere yönelmişlerdir. Bunun neticesinde de ya var olan STK'lar devşirme yöntemi (cooptation) ile rejimin güdümüne alınmış ya da yoktan STK'lar (GONGO) icat edilmiştir. Bu da otoriter rejim ile STK'lar arasında simbiyotik bir ilişkinin mümkün olabileceğini göstermiştir. Öyle ki, sivil toplumun taklit edilerek, demokratik bir kamusal alan imkanının ortadan kaldırılması günümüz otoriter rejimlerinin en sık başvurdukları stratejilerden biri haline gelmiştir. Bunun karşısında demokratik topluma düşen görev sivil toplum kuruluşlarının sivilliğini sorgulayacak şekilde hareket etmek ve bu kurumların köksüzlüğünü ortaya çıkarmaktır. Böylece uluslararası toplumun

da, bu kurumları muhatap alması engellenecek ve otantik siyasal öznelerden oluşan demokratik bir kamusalılık inşa edilecektir.

Sonnotlar

¹ Çalışma boyunca “Sivil Toplum” ve “Sivil Toplum Kuruluşları-STK” aynı anlamda kullanılacaktır. Bunun nedeni sivil toplum ile kast edilenin tarihsel bir varlık olarak örgüt, dernekler ve toplumsal hareketler olması ve bu organizasyonlardan bağımsız bir sivil toplumdaki bahsedilemeyeceği gerçeğidir. Ancak metin içinde yer yer GONGO’lar ile sivil toplum karşı karşıya gelecektir ve bu noktada sivil toplum Weberyan bir ideal tip olarak kullanılacaktır.

² Sivil Toplum kavramı Antik Yunan’a kadar geri götürebilse de, modern anlamına en yakın ifade ile İskoç Aydınlanması’nın temsilcilerinden Adam Ferguson’un *An Essay of The History of Civil Society* adlı çalışmasında ortaya çıkmıştır. Kavramı popülerliğe kavuşturan ise *Philosophy of Right*’daki kapsamlı incelemesi ile G.W.F Hegel’dir. Hegel’den sonra kavramı “dernekleşme” üzerinden ele alıp, demokrasi ile doğrudan ilişkisini kuran kişi ise Alex De Tocqueville olmuştur.

³ Bu iki farklı sivil toplum kavramsallaştırması kendi içinde demokrasiye geçiş ve demokratik kültürü koruma üzerinden ayrışsa da her ikisi de sivil topluma atfedilen demokratik yorumu benimsemektedir.

⁴ Chongryon Kuzey Kore’nin herhangi bir diplomatik ilişkide bulunmadığı Japonya’da 1955 yılında faaliyete geçirdiği bir GONGO’dur. Bu örgüt Japonya’daki Kuzey Koreli vatandaşların bir nevi yardımlaşma ve lobi derneği olarak görev yapmaktadır ve Kuzey Kore Hükümeti ile çok yakın bir ilişki içindedir. Bolivarian Circles ise Hugo Chavez önderliğinde işçi konseylerinin bir çatı organizasyonu olarak ortaya çıkmıştır. İsmi Simon Bolivar’dan alan bu örgüt sosyal hizmet faaliyetleri ile öne çıksa da, Chavez ile klientalist ilişkiler içinde olmakla ve onun adına milis faaliyeti yürütmekle suçlanmaktadır.

Kaynakça

Atwal M ve Bacon E (2012). The Youth Movement Nashi: Contentious Politics, Civil Society and Party Politics. *East European Politics*, 28 (3), 256-266.

Baker G (1998). Civil Society and Democracy: The Gap Between Theory and Possibility. *Politics*, 18 (2), 81-87.

Berman S (1997). Civil Society and Political Institutionalization. *American Behavioral Scientist*, 40 (5), 562-574.

Berneio N ve Nord P (2000). *Civil Society before Democracy: Lessons from Nineteenth-*

Century Europe. Oxford: Rowman & Littlefield.

Brechenmacher S (2017). *Civil Society Under Assault: Repression and Responses in Russia, Egypt and Ethiopi*. Washington: Carnegie Publications Department.

Brooker P (2000). *Non-democratic Regimes*. New York: Palgrave.

Brown C (2000). Cosmopolitanism, world citizenship and global civil society. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 3 (1), 7-26.

Cohen & Arato (2013). *Sivil Toplum ve Siyasal Teori*. çev. ed. Argun Akdoğan. Ankara: Efil Yayınevi.

Cooley A (2015). Countering Democratic Norms. *Journal of Democracy*, 26 (3), 49-63.

Diamond L (1994). Toward Democratic Consolidation. *Journal of Democracy*, 5 (3), 4-17.

Diamond, L (2010). Liberation Technology. *Journal of Democracy*, 21 (3), 69-83.

Foley M ve Edwards B. (1996). The Paradox of Civil Society. *Journal Of Democracy*, 7 (3), 38-52.

Foster K. (2001). Associations in the Embrace of an Authoritarian State: State Domination of Society?. *Studies in Comparative International Development*, 35 (4), 84-109.

Gellner E (1994). *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*. London: Hamish Hamilton.

Gellner E(1995). The Importance of Being Modular. İçinde: J A Hall (Ed.), *Civil Society: Theory, History and Comparison*, Cambridge: Polity Press.

Hall J (1995). In Search Of Civil Society. İçimde: J A Hall (Ed.), *Civil society: Theory, History and Comparison*, Cambridge: Polity Press.

Heurlin C (2010). Governing Civil Society: The Political Logic of NGO-State Relations Under Dictatorship. *Voluntas*, 21 (2), 220-239.

Huntington S (1968). *Political Order In Changing Societies*. Yale University Press: New Heaven.

Keane J (1994). *Demokrasi ve Sivil Toplum*. Çev. N. Erdoğan, Ayrıntı: İstanbul.

Kedzie C (1997). *Communication and Democracy: Coincident revolutions and the emergent dictators*. Rand: Los Angeles, CA.

Lewis D (2013). Civil Society and the Authoritarian State: Cooperation, Contestation

and Discourse. *Journal of Civil Society*, 9 (3), 325-340.

Linz J J (2000). *Totalitarian and Authoritarian Regimes, with a Major New Introduction*. Boulder and Londra: Lynne Rienner Publishers.

Lorch J ve Bettina B (2016). Using Civil Society as an Authoritarian Legitimation Strategy: Algeria and Mozambique in Comparative Perspective. *Democratization*, 27 (6), 1-19.

MacKinnon R (2011). Networked Authoritarianism in China and Beyond: Implications for Global Internet Freedom. *Journal of Democracy*, 22 (2), 32–46.

Mackinnon R (2012). *Consent of the Networked: The Worldwide Struggle For Internet Freedom*. New York: Basic Books.

Matchanka A (2014). Substitution of Civil Society in Belarus: Government Organised Non-Governmental Organisations. *The Journal Of Belarusian Studies*, 7 (2), 67-94.

McLaverty P (2002). Civil Society and Democracy. *Contemporary Politics*, 8 (4), 303-318.

Mercer C (2002). NGOs, Civil Society and Democratization: a Critical Review of the Literature. *Progress in Development Studies*, 2 (1), 5-22.

Mulford J (2016). Non-State Actors in the Russo-Ukrainian War. *Connections QJ*, 15 (2), 89-107.

Naim M (2009). What is a GONGO?. *Foreign Policy*, 160, <http://foreignpolicy.com/2009/10/13/what-is-a-gongo/> Son Erişim Tarihi: 12/12/2017.

Patalakh A (2017). What Makes Autocracies' Soft Power Strategies Special? Evidence from Russia and China. *The Korean Journal of International Studies*, 15 (1), 41-69.

Pietrzyk D (2003). Democracy or Civil Society. *Politics*, 23 (1), 38-45.

Putnam R (1995). Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*, 6 (1), 65-78.

Rutzen D (2016). Civil Society under Assault. in *Authoritarianism Goes Global: The Challenge To Democracy*. ed. Larry Diamond, Marc Plattner, Christopher Walker, Baltimore: John Hopkins University Press.

Schedler A (2002). The Menu Of Manipulation. *Journal of Democracy*, 13 (2), 36-50.

Spires A (2011). Contingent Symbiosis and Civil Society in an Authoritarian State: Understanding the Survival of China's Grassroots NGOs. *American Journal of Sociology*, 117 (1), 1-45.

Tocqueville A de (1994). *Amerika'da Demokrasi*. çev. İhsan Sezal-Fatoş Dilber. Ankara: Yetkin Yayınları.

Walker C ve Cooley A (2013). Vote of the Living Dead. <https://foreignpolicy.com/2013/10/31/vote-of-the-living-dead>. Son Erişim Tarihi, 18.12.2017.

Walker C (2016). The Hijacking of “Soft Power”. *Journal of Democracy*, 27 (1), 49-63.

Walzer M (1992). The Civil Society Argument. İçinde: *Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship, Community*. edited by Chantal Mouffe, 89–107. London: Verso.

White G (1994). Civil Society, Democratization and Development (I): Clearing the Analytical Ground. *Democratization*. 1 (3), 375-390.

Wu F (2002). Old Brothers or New Partners: GONGOs in Transnational Environmental Advocacy in China. *China Environment Series*, 5. 45-58.

Yom S (2005). Civil Society and Democratization In Arab World. *Middle East Review of International Affairs*, 9 (4), 14-33.

“2001-2008 ABD” ve “2009 Sonrası Türkiye” Ekonomileri: Üç Açık Konjonktürü ve Sürdürülebilirlik Sorunu¹

Yiğit Karahanoğulları, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Bölümü, e-posta: yigitkarahanogullari@gmail.com

Özet

Bu makalede, ABD'nin 2001 durgunluğunun ardından yaşadığı büyüme ve üç açık olgusu ile Türkiye'nin 2009 krizi sonrasındaki makroekonomik performansı arasındaki benzerlik, genel denge analizinin bileşenleri etrafında ele alınmaktadır. Krizlerin oluşum biçimleri merkez ve çevre ekonomilerinde birbirinden son derece farklı dinamiklerle şekilleniyor olsa da, geri plandaki üç açık konjonktürünün yapısal dengesizlikleri benzerlikler sergilemektedir. Üç açık yapısı bir taraftan ekonomik büyüme performansını aşırı talep olgusuna bağımlı kılmakta, diğer taraftan ise türlü sektörlerde aşırı arz olgusu ile birlikte var olabilmektedir. Bu dengesizlikler iki açıdan sürdürülebilirlik sorunu yaratmaktadır: Dış sermaye girişlerinin sürdürülebilirliği ve aşırı arz yaratan sektörlerde karlılığın sürdürülebilirliği. İlgili dönemde ABD bu süreci derin bir krizle tamamlamakla birlikte, Türkiye için üç açık konjonktürü henüz derinleşerek devam etmekte olan bir olgudur. Bu yazı Türkiye için sürdürülebilirlik probleminin nasıl sonlanacağına ilişkin bir öngörü sunma amacı taşımamakla birlikte, içinde bulunduğu yapısal gerilimlere ilişkin genel bir çerçeve çizmeye çalışmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Üç açık, ABD, Türkiye, sürdürülebilirlik, aşırı talep, aşırı arz.

“2001-2008 USA”, “Post-2009 Turkey”:

Triple Deficit Conjuncture and Sustainability Problem

Abstract

In this article, the resemblances of the two periods in two countries, namely the growth and triple deficit conjuncture of US's post 2001 recession period and Turkey's post-2009 crisis period are analyzed in terms of macroeconomic general equilibrium structure. Though the specific mechanisms leading to crisis quite differ between the center and the periphery, the main structural imbalance problems in the triple deficit conjunctures show similarities. Imbalances on the one hand, make economic growth performance depend on excess demand, and on the other hand, simultaneously they can create excess supplies some sectors. Thus, they create sustainability problems in two different ways: sustainability of foreign capital inflows and sustainability of profits in oversupply sectors. Though the triple deficit period ended up with a deep crisis in US, it's an ongoing and deepening episode for Turkey. The article has no aims to anticipate the

end of the sustainability issues, but tries to draw attention to the general context of macroeconomic structural problems.

Keywords: Triple deficit, US, Turkey, sustainability, excess demand, excess supply.

Giriş

Bir tarafta dünyanın en büyük ekonomisi ABD ve diğer tarafta ise bir türlü G20'nin son sıralarından kurtulamayan ve son yıllarda uluslararası kredi derecelendirme kuruluşlarından, finansal kuruluşlardan aşırı ısınma uyarıları alan Türkiye ekonomisi hangi bağlamda ve özel olarak benzerlikleri dolayısıyla nasıl karşılaştırılabilir? Bu yazıda iki ekonomi için iki kısa konjonktürün makroekonomik eğilimler ve büyüme modelleri çerçevesinde böyle bir karşılaştırmaya olanak tanıdığı düşüncesinden hareket edilecektir. Bu iki konjonktür, ABD için ekonomik daralma ile başlayan (iki çeyrek dönemde negatif büyüme) ve büyük bir krizle tamamlanan 2001-2008 dönemi ile Türkiye için Cumhuriyet tarihinin en büyük krizi ile başlayan² ve henüz içinde yaşamakta olduğumuz 2009 sonrası dönemdir. Bu yazıda, Türkiye için bu konjonktürün nasıl sonlanacağına ilişkin bir öngörü sunma amacı taşınmamakla birlikte, makroekonomik genel denge analizi ile eğilimsel benzerlikler, makroekonomik dengesizlikler, ekonomik kırılganlıklar tespit edilmeye çalışılacak ve Türkiye için sürdürülebilirlik sorununa dair yapısal bir çerçeve sunulacaktır.

Keynesyen genel denge analizi, arz-talep dengesi bağlamında ekonominin kesimleri arasındaki ilişkisellikleri çözümleyen ve makro eğilimler yakalamayı mümkün kılan bir denklik analizidir.³ Bu denklige göre üç makro alandaki dengesizlik, bütünsel olarak ve ulusal hesaplar sisteminin tanımı gereğince, birbirini tamamlamaktadır. Önem sırası içermemekle birlikte bu alanlar, tasarruf yatırım dengesi, kamu kesimi dengesi ve cari işlemler dengesi şeklindedir. Buna göre, yurtiçi tasarruf-yatırım açığının, yani kamu ve özel kesim toplam açığının dengeleyicisi cari işlemler açığıdır.⁴ Cari açık, ekonominin kullanabildiği, yurtdışından satın alınan net tasarruf anlamına gelmektedir. Genel denge mantığı içerisinde, yurtiçindeki net talep genişlemesi, cari açığın yarattığı net arz genişlemesi ile denkleşmektedir. Bu tasarruf açığı hem kamu hem de özel kesimden geliyorsa eğer, üç açık konjonktürü (cari işlemler açığı, özel kesim tasarruf-yatırım açığı ve kamu kesimi tasarruf-yatırım açığı) söz konusudur. Böylece dış ticaret sayesinde, yurtiçi piyasada, toplam tasarruflardan daha büyük bir kaynağın yatırıma aktarılması mümkün olmaktadır. Bunun maliyeti ise, yani yurtdışından gelen bu arzın satın alınması için gereken finansal kaynak ise ödemeler dengesinden okunabilmektedir. Sermaye hesabı, rezerv hareketleri,

net hata ve noksandan oluşan finansal kaynakların, doğrudan yabancı sermaye yatırımı dışındaki tüm formları ile⁵ ve en geniş anlamıyla bir tür borçluluk ilişkisine işaret ettiği düşünülebilir.

Bu iki dönemin en belirgin ortak özelliği, ABD ve Türkiye ekonomilerinin, daralmanın/ krizin ardından, nispeten güçlü ekonomik büyüme performansı sergilemeleri olmuştur. Bu olgunun ardında ise güçlü talep deseni yatmıştır. Tarihsel olarak ABD ekonomisi, küresel hegemonya olma gücüyle ve 1971 sonrası uluslararası işbölümünde benimsediği yeni rolüyle cari açıklarını isteyerek büyütme ve bu yolla hegemonyasını güçlendirebilmektedir (Varufakis, 2015: 38). Bu bağlamda ABD, küresel fazlanın büyük tüketicisi⁶ olarak davranmakta; dış ticaret açığı, ABD kapitalizminin küresel ölçekteki temel işlevine dönüşmektedir. Bununla birlikte neoliberal politikaların tüm vaatlerine rağmen, üstlendiği yeni işlevlerle küçültülemeyen devlet ve giderek artan kamu kesimi açıkları, ekonomik büyümeyi iki açıklı talep dinamiği ile belirlenir hale getirmiştir. Tüm bunların üstüne 2001 ve 2008 krizlerinden hemen önce özel kesim tasarruf yatırım açığı da eklendiğinde büyüme dinamiği üzerinde iç talebin belirleyiciliği güçlenmiştir.⁷

Türkiye ise mal-hizmet dengesinde dışa bağımlı konumdadır ancak bu pozisyon zaman içinde derinleşmiştir. Cari açık ne ihracata dayalı büyümeyi ve rekabetçi kur politikasını savunan Özal'lı yıllarda ne de 1994 krizi sonrasında dövizin ucuzlamasını önleyen dönemde ciddi bir sorundur. 1998 sonrasında ise IMF'nin enflasyon hedeflemesi politikaları sonucunda döviz kuru otomatik olarak değer kazanmaya başlamış, AKP'li yıllarda ithalat bağımlılığı güçlenmiş ve dış ticaret açığı temel bir olgu olarak ortaya çıkmıştır. Bu dengesizliğin diğer tarafında yurtiçi açık yer almaktadır, ki bu büyük oranda özel kesim açığından oluşmaktadır. Kamu kesimi, 1998 sonrası dönemde IMF'nin, borçların geri ödenmesini garanti altına alabilmek üzere sıkı disiplin öngören programının belirleyiciliği altındadır. Eski DPT'nin yeni Kalkınma Bakanlığı'nın hazırladığı Ekonominin Genel Dengesi verileri göstermektedir ki, Türkiye'de kamu kesiminin 2001 krizi sonrası dönemde tasarruf-yatırım açığı azalma eğilimine girmiş, 2002'de %12,5'lik açık istikrarlı bir düşüş eğiliminden sonra 2006'da %1,1'lik fazla vermiş; onun yerini özel kesim tasarruf yatırım açığı almıştır. 2009 krizinin etkisi beklenildiği üzere kamu açığını sıçratmış (%5,3), özel kesimde ise yatırımlardaki hızlı düşüşle denge fazlaya dönmüştür (veriler ilgili dönemin Yıl Programlarından derlenmiştir). 2009 krizi sonrasında ise özel kesim açığı yüksek oranda seyrederken, kamu kesiminde de düşük yoğunluklu bir açık kompozisyonu ortaya çıkmıştır.

Makroekonomik yapıya tekrar dönecek olursak her iki ekonomide de hüküm süren güçlü talep düzeyini karşılayabilecek bir üretim kapasitesi söz konusu

olamamış; kaynak açığı (arz açığı), net ithalat ile kapatılmıştır. Karşılığı üretilmeksizin, yurtdışından satın alınan bu kaynaklar ise hanelerin, şirketlerin ve kamu kesiminin borçluluk ilişkisine dönüşmüştür. Cari işlemler açığı, sermaye hareketleri ve döviz rezervleri ile (ya da ABD özelinde parasal genişleme ile)⁸ karşılanmaktadır. Açığın finansman boyutu, ekonomik büyüme performansının, dışarıdan sermaye girişi problemi olarak yaşanması anlamına gelmektedir. Bununla birlikte bir diğer boyutu olarak, aşırı talep olgusu, ilerleyen başlıklarda ele alınacağı üzere, özellikle iki sektörde aşırı arz olgusu ile birlikte seyretmiştir.

Yazıda ilk olarak ABD ve Türkiye ekonomilerinin ilgili dönemlerdeki büyüme performansları kısaca ele alınacak ardından gelen başlıklarda ise üç açık olgusunun bileşenleri sırasıyla özel kesim açığı, kamu kesimi açığı ve cari işlemler açığı şeklinde incelenecektir. Sonraki bölümde, sürdürülebilirlik sorunsalı sadece finansman sorunu olarak değil, aşırı arzın sürdürülebilirliği sorunu olarak da ele alınacaktır. Bir çevre ekonomisi olarak Türkiye için ilkinin, bir merkez kapitalist ekonomi olan ABD için ise ikincisinin krize doğru giden süreçteki temel gerilim unsuru olduğu öne sürülecektir. Sonuç bölümünde ise kısa bir özet ve cari konjontürde Türkiye'nin özel durumuna ilişkin tespitlerle birlikte genel bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

ABD'de Daralma-Büyüme-Kriz, Türkiye'de Güçlü Kriz-Güçlü Büyüme

ABD için 2001-2008 dönemi, 73 ay sürerek II. Dünya Savaşı sonrası en uzun süren dördüncü genişleme çevrimine tanıklık etmiştir (ERP, 2009: 56-8). Süreç ve ekonomik gelişmeler yıllar itibariyle şu şekilde özetlenebilir: ABD'de 2001 yılı 11 Eylül terör saldırılarıyla birlikte ekonomik durgunluk (*recession*) yılı olarak yaşanmıştır.⁹ Gelişmelerin seyrine baktığımızda bunu önceleyen bir daralma eğilimi ile karşılaşılacaktır. Sanayi verilerinin 2000 yılının yaz döneminden itibaren küçülmeye işaret ettiği, reel olarak GSYİH'nın 2001'in ilk çeyreğinde %1,1 azaldığı, üçüncü çeyrekte özellikle zayıf yatırım talebi neticesinde ekonominin tekrar %1,3'lük daralması ile durgunluğa girildiği görülmektedir (ERP, 2002: 24, 35) (BEA, NIPA çeyrek bazlı veriler). Mart 2001'de işsizlik artmaya başlamıştır. Daralmanın bir diğer boyutu ise sermaye piyasalarındaki derin sarsıntı olmuştur ve *dot-com* balonu olarak tanımlanan yüksek teknoloji sektöründeki aşırı sermaye yatırımlarının çöküşü ile hissedilmiştir. Mart 2000'de NASDAQ bileşik endeksi tepe noktasından, Ekim 2001'deki dip noktasına %67'lik bir düşüş yaşanmıştır (ERP, 2002: 38).

FED başkanı Alan Greenspan'ın politika tercihi, uzun yıllar boyunca başvurduğu tipik yaklaşıma paralel olarak, genişleyici para politikası olmuş;¹⁰ Ocak 2001'de Fed faiz indirimine gidilmiştir. Ardından ekonomiyi canlandırmaya yönelik maliye

politikası müdahaleleri devreye sokulmuş; konjonktürel olarak ithalat artışı ve dış kaynak girişinin hızlanması ile 2003 yılında, yavaş toparlanmadan görece olarak hızlı büyümeye geçiş söz konusu olmuştur. İşsizlik azalmış; tüketim harcamaları, ekipman/yazılım yatırımları, ihracat ve konut inşaatı artmıştır. O dönemde ekonomik beklentiler son derece iyimserdir; 2004'te yani krizden yaklaşık 3 yıl önce, *Başkanın Ekonomik Raporu*'nda serbest piyasa mekanizmalarının ekonomik refahın sağlam temeli olduğunu yaşanan deneyimlerin teyit ettiği vurgulanmakta ve ABD için parlak bir gelecek müjdelenmektedir (ERP, 2004: 27).

Tablo 1. ABD GSYİH (%) Yıllık Reel Büyüme Oranları

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
ABD Reel GSYİH (%) Büyüme Oranları	4,1	1,0	1,8	2,8	3,8	3,3	2,7	1,8	-0,3

Kaynak: US Bureau of Economic Analysis, NIPA Tabloları.

2005 itibariyle büyüme ilk defa bir önceki yıla göre azalmıştır. Konut piyasasında daralma sinyalleri ortaya çıkmış, 2006'nın başında en üst seviyesine ulaşan konut fiyatları, iki buçuk yıllık bir düşüş eğilimine girmiş, en düşük seviyesine Kasım 2008'de ulaşmıştır. 2006-7'de hızlı ihracat artışı ve konut dışı inşaat yatırımlarındaki artış bir süreliğine konutlardaki talep daralmasını tamamlayabilmiş ve konuttaki daralmaya rağmen reel büyüme pozitif sürebilmiştir; ta ki 2007'nin dördüncü çeyreğine kadar. 2007'nin sonu itibariyle ekonomi durgunluğa girmiş; altı yıllık kesintisiz büyüme ve 2008 Ocak ayı itibariyle de 52 aylık kesintisiz istihdam artışı sona ermiştir (ERP, 2009: 19, 31). 2008'in üçüncü çeyreğinde tüketim harcamaları hızla düşmüş. Eylül'de borsa çökmüş, servet etkisi tekrar tüketim harcamalarını daraltmıştır (ERP, 2009: 31). Ardından yaşananlar ise büyük finansal kuruluşların iflaslarıyla, milyonlarca vatandaşın işini, yaşadığı evi, emeklilik ikramiyelerini kaybetmesiyle ortaya çıkan derin bir kriz tablosudur.

Yedi yıllık büyüme evresinde tüketim ve konut yatırımları (ve 2006-7'de konut yatırımları daraldığında onu tamamlayan konut dışı inşaat yatırımları) ve ilişkili olarak finansal-türev piyasalardaki genişleme dinamiği, bu büyümenin geri planındaki önemli bir bileşeni oluşturmuştur. Güçlü talep ve ilgili sektörlerdeki aşırı arz ile birlikte büyüme hızı 2001-2007 döneminde %2,5 oranında, yani kendi uzun vadeli ortalamasında, gelişmiş ekonomilerin (dönem ortalaması %2,4¹¹) ise çok az üzerinde gerçekleşmiştir. Büyümenin geri planındaki verimlilik boyutuna baktığımızda ise 2000-2005 döneminde ABD'nin, G7 ülkeleri arasında,

çalışılan saat başına en hızlı büyümeyi gerçekleştiren ülke¹² (ERP, 2007: 58) ve gelişmiş ekonomiler arasında sermaye verimliliği en yüksek ülke olduğu görülmektedir (ERP, 2006: 36).

ABD ekonomik krizinin küresel ölçeğe hızla yayılması, Türkiye için ele alacağımız dönemi başlatmaktadır. Türkiye ekonomisi için 2008 yılı %0,8'lik bir büyüme ile bir durgunluk yılı olmuş, asıl kriz, 2009 yılında %4,7'lik reel daralma ile gelmiştir. Ve ardından gelen hızlı toparlanma ve büyüme ile 2010-2017 dönemi için %6,9'lık bir ortalama ile¹³ "Avrupa bölgesi gelişmekte olan ekonomileri" ve "Latin Amerika" bölgelerinin %4,5 ve %2,4'lük ortalamalarının üzerinde bir performans sergilemiştir. 2010 yılında GSYİH %9'luk yüksek bir büyüme ile dünyada ilk sıralarda yer almıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2012: 12). Ardından gelen yıl ise istisnai bir şekilde dünya sıralamasına giren bir performansa tanıklık etmiş ve %11,1 gibi rekor bir büyüme gerçekleşmiştir. Türkiye için hem daralma hem de bu sıçrama olgusu ABD ekonomisinden çok daha şiddetli yaşanmıştır. Bu yüksek büyümenin ardından gelen yıllar ise sırasıyla ortalamanın altında ve üstünde olacak şekilde inişli çıkışlı bir performans sergilenen¹⁴ dalgalanma yılları olmuştur.

Tablo 2. Türkiye GSYİH (%) Yıllık Reel Büyüme Oranları

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Türkiye Reel GSYİH % Büyüme Oranları	0,8	-4,7	8,5	11,1	4,8	8,5	5,2	6,1	3,2	7,4

Kaynak: TÜİK, GSYİH verileri.

Özel Kesim Tasarruf Yatırım Açığı

Öncelikle ulusal tasarruf yatırım açığının, büyüme olgusunu nasıl etkilediğine kısaca değinmekte yarar olabilir. Ulusal dengenin açık verdiği bir konjonktür, hem tüketim hem de yatırım talebinden aynı anda yararlanılabilen, yani güçlü bir talep kompozisyonuyla şekillenen bir ekonomi anlamına gelmektedir.¹⁵ Hanehalkları, şirketler kesimi ve kamu kesimi yani ekonominin tüm aktörleri talep yaratma fonksiyonunun bir bileşenine dönüşmektedir. Açığın uzun süreli yapısal bir hal alması ise, büyümenin ancak bu ölçüde güçlü bir talep enerjisi ile sürdürülebildiği bir "talep bağımlılığı" durumunu doğurabilmektedir.

Her iki ekonomide de ilgili dönemin temel büyüme dinamiği ulusal-tasarruf yatırım açığından beslenmektedir. Fark, ileride ele alınacak nedenlerden dolayı, ABD için özel kesim açığının, Türkiye için ise kamu kesim açığının daha ılımlı

değerlerde seyretmesidir.

Aşağıdaki tablodan da takip edilebildiği üzere ABD’de özel kesim tasarruf-yatırım dengesinin ılımlı seyri, her iki krizden önce açık pozisyonuna dönüşmektedir.

Tablo 3. ABD Özel Kesim Tasarruf Yatırım Dengesi (GSYİH’ya % Oranla)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
ABD Özel Kesim Tasarruf-Yatırım Dengesi* (GSYİH’ya % Oranla)	-4,4	-2	0,8	1,4	0,4	-1,5	-2,6	-1,3	2,1

Kaynak: Bureau of Economic Analysis, Saving and Investment by Sector; * Kamu Kesimi Dengesi ile Cari İşlemler dengesinden hareketle hesaplanmıştır.

Tasarruf oranlarının yatırımları karşılayamaması olgusunun bir boyutu, yüksek oranlı tüketim desenidir. ABD’nin küresel tüketici olma rolünden bahsetmiştik. OECD verilerinden hareketle yaptığımız hesaplamalara göre¹⁶ hane halklarının nihai tüketim harcamalarının GSYİH’ya oranı 2002-2007 döneminde Avrupa Birliği (28 ülke) ülkelerinde %55,3 iken, ABD’de %65,6 olarak gerçekleşmiştir.

Bu yüksek tüketim oranlarını mümkün kılan faktörler, neoliberal deregülasyonlarla ve finans sektörünün aşırı genişlemesiyle hanelerin borçlanmaya erişimlerinin kolaylaşması ve servetlerindeki göreceli¹⁷ artış olmuştur. Konutların değer artışı ve hisse senedi piyasasındaki büyüme, hanelerin servetlerinde nominal artış yaratarak, (ve karşılığında yine krediye ulaşma imkanlarını artırarak) tüketim desenlerini genişletmelerine olanak tanımıştır.

Konut fiyatları 2000’in başı ile 2001’in ortası arasında yıllık bazda yüzde 9 oranında artmış ve 1,7 trilyon dolarlık bir servet artışı etkisi yaratmıştır (ERP, 2002: 37). Konut fiyatları 2002’de de artmaya devam etmiş, ipotekli kredi kullanımındaki genişleme konut fiyatlarını da arttırmıştır (ERP, 2003: 28). 2000-5 dönemi reel fiyat artışı %6,4’tür (ERP, 2007: 27). 2003’ten itibaren hanelerin net varlıklarındaki güçlü artış, harcanabilir kişisel gelire oranla tüketimin artması olgusuyla birlikte gözlemlenmiştir (ERP, 2007: 25). 2006’daki negatif tasarruf oranına rağmen, sermaye getirisi sayesinde servet artışı yaşanmıştır. 2006’nın üçüncü çeyreğinde, hanelerin toplam serveti 5-6 yıllık gelire eşittir ki bu, son 50 yıl için en yüksek oran olmuştur (ERP, 2007: 26).

Yüksek tüketim oranlarının bir sonucu olarak her iki ülkede de tarihsel olarak

düşük tasarruf oranları ile karşılaşılmaktadır. ABD’de hanelerin bireysel tasarrufları (hanenin harcanabilir gelirine oranla) 1980’lerin başından itibaren eğilimsel olarak azalmakta ve her yıl yaklaşık %0,5 oranında düşmektedir (ERP, 2006: 70). 1995’te %3,4 olan bireysel tasarruflar 2004’te %1,3’e gerilemektedir (ERP, 2006: 140, 141).

Bu dönemde tasarrufların teşviki için etkileri zayıf da olsa¹⁸ makro politika kararları alındığı görülmektedir: Bireysel Emeklilik Hesaplarının (*IRA-Individual Retirement Accounts*) teşvikinin yanı sıra, sadece sağlık harcamalarında kullanılmak üzere yıllık olarak biriktirilebilir ve vergi muafiyetleri içeren bir bireysel tasarruf hesabı olarak Sağlık İçin Tasarruf Hesaplarının (*HSA- Health Savings Accounts*) 2003’te yasalaşması bunlara örnektir.¹⁹

Özel kesim tasarruf-yatırım açığının önemi bir taraftan talebin niteliğine işaret etmesi ise bir diğeri de yatırımların yoğunlaştığı alanları göstermesidir ki bu husus, makro düzeyde talep genişlemesi yaşanırken sektör düzeyinde karşılaşılabilecek aşırı arz riskine dair ipuçları vermektedir.

İnşaat sektörünün temel özellikleri, hem arz hem de talep boyutuyla finansman bağımlılığının yüksek olması (ve dolayısıyla sektör olarak faiz oranlarına güçlü duyarlılık), üretim periyodunun nispeten uzun olmasıdır; bu hususlar, inşaat faaliyeti alanında arz ve talep dengesizliğini olası kılmaktadır. Konut yatırımlarının genişleme ve daralma çevrimlerinin her ikisinin de, GSYİH’nin çevrimleriyle paralel ancak çok daha yüksek oranlarda seyrettiği gözlemlenmektedir.²⁰

Sektörün diğer özellikleri ise yurtiçi kaynak kullanımı oranının yüksek olması ve emek istihdamı için önemli bir alan yaratmasıdır. İlgili dönemde ABD’de imalat sanayii istihdamı düşerken, iş artışının neredeyse tamamı hizmetler sektörü ile madencilik ve inşaat sektörlerinden gelmiştir (ERP, 2007: 33). 2007 tarihli raporun tespitine göre, konut inşaatı sektörü, diğer sektörlerin yatırımları üzerinde güçlü bir dışlama etkisi yaratmıştır. Kredi ve emek piyasasında konut yatırımlarının önemli bir rakip olduğu tespit edilmekte ve buradaki bir azalma ile diğer sektörlerin büyümesi için bir ölçüde bir alan açılacağı belirtilmektedir (ERP, 2007: 29). Bu durum inşaat sektöründeki aşırı arza işaret etmektedir. Yine istatistiklere göre 2004-5 yıllarında ortalama konut inşaatı 2 milyondur ki bu, nüfus gelişim modellerinin tahmin ettiği talep düzeyinin (1,8-1,9 milyon) yaklaşık %10 oranında üzerindedir (ERP, 2007: 30). 2006’nın ilk çeyreğinde konut inşaatı 2,1 milyon ile en yüksek düzeyine çıkmış, ikinci çeyreğinde ise konut fiyatları tepe noktasına ulaşmıştır²¹ (ERP, 2009: 39). 2005’te, konut yatırımları GSYİH’nin %6 oranı ile 1955’ten beri en yüksek seviyesinde gerçekleşmiştir (ERP, 2006: 31) ve 2006’da konut inşaatının GSYİH’deki payı %4,6’dan %6,2’ye yükselmiştir (ERP,

2007: 27).

Ekim 2005-Temmuz 2006 arasında ipotek faizlerinin 70 baz puan yükselmesi yeni konut satışlarını %27 oranında azaltmıştır. Ağustos-Aralık arası ipotek faizleri düştükçe tekrar satışlar canlanmış (ERP, 2007: 28) ancak etki geçici olmuştur. 2005-7 arasında reel konut yatırımları %29 gibi yüksek bir hızda düşmüş; stok-satış oranı Aralık 2007 itibarıyla 9,2 aylık arz düzeyine yükselmiş; 2007’de toplam konut inşaatı 1,2 milyona daralmıştır (ERP, 2008: 32, 74). Konut yatırımlarındaki daralmaya karşılık, özel ve kamusal konut dışı inşaat (ofis binaları, AVM’ler, fabrikalar gibi) hızla artmaya devam etmiştir (ERP, 2008: 31). 2006’da konut dışı inşaat %12 oranında artmıştır (bu artışta, kasırga felaketlerinin yarattığı tahribatın gerektirdiği yenileme faaliyetlerinin ve artan enerji fiyatlarının tetiklediği petrol ve doğalgaz üretim artışı için gerekli olan yapıların payı da vardır). 2007’de konut dışı inşaat yatırımlarının %16 gibi yüksek bir oranda arttığı (ERP, 2008: 32) ve inşaat arzının bir süre daha canlı kalmasını sağladığı görülmektedir.

Türkiye’de özel kesim tasarruf yatırım açığının, ABD’ye göre daha derin yaşandığı görülmektedir. Kamu kesimi açığının dengeye yakın seyri, yüksek cari açıkların yüksek özel kesim açığı ile dengelenmesini getirmektedir.

Tablo 4. Türkiye Özel Kesim Tasarruf Yatırım Dengesi (GSYİH’ya % Oranla)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Türkiye Özel Kesim Tasarruf-Yatırım Dengesi (GSYİH’ya % Oranla)	3,2	-3,9	-9,3	-4,3	-6	-4,2	-3,4	-2,4

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı’nın ilgili Yıl Programlarında yayımlanan Genel Denge istatistiklerinden derlenmiştir.

Hanelerin tüketim deseni ABD’de olduğu gibi Türkiye’de de yüksek düzeyde seyretmektedir. 2010-2016 döneminde OECD verilerinden hareketle yapılan hesaplama göre hanelerin nihai tüketim harcamalarının GSYİH’ya yüzde oranı ortalama olarak %61,3’tür (Daha önce referans verildiği üzere Avrupa Birliği, 28 ülke ortalaması ise %55,4’tür). Kalkınma Bakanlığının Ekonominin Genel Dengesi istatistiklerine göre özel kesim tüketiminin GSYİH’ya oranla 2010-2015 ortalaması %73,3 düzeyindedir²². Neoliberal dönemde, tüketimi canlandırıcı etki yapan, finansal deregülasyonun, tüketici kredilerinde yaşanan genişlemenin etkisi olmuştur. Bununla birlikte ABD’de yaşanan görece servet artış etkisinin bir benzerinin, gayrimenkul piyasasındaki ve borsa hisselerindeki fiyat artışları düşünüldüğünde, Türkiye için de geçerli olduğu tahmin edilebilir.

Hazine Müsteşarlığı'nın Ekonomik Göstergelerinde derlediği Yeni Konut Fiyat Endeksinin seyri 2012-2016 döneminde her bir yıl için TÜFE-ÜFE ortalamasının üstünde seyretmiştir; 2017 yılında ortalamanın altına düşmüştür. 2011-2017 için endeks artış ortalaması %12,6 iken, TÜFE-ÜFE artış ortalaması %8,7'dir. GSYİH 2009'da yaklaşık 1 trilyon TL iken 2017'de 3,1 trilyon TL ile yaklaşık 3,1 katlık bir artış yaşanmış; 2008 yılının Kasım ayında yaklaşık olarak 24 bin olan İMKB 100 endeksi, Ocak 2018'de yaklaşık 120 bin ile tepe noktasına ulaşarak 5 kat artmıştır.

Tasarruf oranları düşük seyretmektedir. 2010-5 döneminde özel kesim tasarruflarının GSYİH'deki oranı ortalama %11,1'dir. Türkiye'de de bireysel tasarrufları arttırmak için çeşitli önlemler gündeme gelmiş, bunlardan en önemlisi olarak Bireysel Emeklilik uygulaması başlatılmış ve sistem 2017 itibarıyla çalışanlara yönelik olarak otomatik hale getirilmiştir (Kalkınma Bakanlığı, 2018: 49). 2009 yılında tasarrufların artırılması için, vergi dışı gelirlere endeksli senet ihracı gerçekleştirilmiştir (Gelire Endeksli Senet –GES) (Kalkınma Bakanlığı, 2010: 57).

Konut fiyatlarındaki artış, servet etkisi ile hanelerin daha fazla kredi kullanmasını kolaylaştırmış, konutlara olan talebi yükseltmiş, diğer taraftan her iki etken birlikte inşaat sektörünün konut yatırımlarını arttırmasını da hızlandırmıştır. TÜİK'in GSYİH verilerine göre 2010 yılında %6,1 olan inşaat sektörünün GSYİH'ya oranı kesintisiz bir artış ile 2017'de %8,6'ya yükselmiştir. Yine ABD'de gözlemlendiği gibi, Türkiye'de de inşaat sektörünün büyüme ve daralma çevrimleri GSYİH'nın büyüme ve daralmasıyla uyumlu hareket etmekte ancak büyüme daha yüksek oranda, daralma ise daha derin gerçekleşmektedir.

Türkiye'de konut sektörüne yatırım aşırı arz eğilimi sergilemektedir. "2011 yılında yaklaşık 407 bin olan konut ihtiyacına karşılık, yapı kullanma izni alan konut sayısı 550 bin olmuştur" (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 129). İlerleyen yılları kapsayan arz ve konut satış istatistikleri ise çok daha çarpıcı bir tablo ortaya çıkartmaktadır. TÜİK'in Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nden derlediği Konut İstatistiklerinde İlk Satış sayıları 2013-2017 için toplam 1.985.800'tir. Yine TÜİK Konut İstatistiklerine göre inşaat ruhsatı verilen özel daire sayısı, aynı dönem için toplam 4.769.705'tir.²³

Aşırı arz sadece konutta değil, ofis alanlarında da kendisini hissettirmektedir, GYODER'in Türkiye Gayrimenkul Sektörü raporuna göre, ofislerde boşluk oranı, 2017 dördüncü çeyrekte %24 gibi yüksek bir düzeydedir.

Gösterge niteliğinde olabilecek bir diğer istatistik ise Türkiye'de gayrisafi sabit

sermaye oluşumunda mali olmayan aktiflerin dağılımıdır. Burada inşaatın payı makine ve teçhizat aleyhine artmaktadır. 2010 yılında gayrisafi sermaye içinde inşaat 145 milyar TL, makine ve teçhizat ise 115 milyar TL paya sahipken, 2017’de ise rakamlar sırasıyla 533 milyar TL ve 326 milyar TL şeklinde gerçekleşmiştir. 2010’da makine ve teçhizat gibi asıl üretim kapasitesini oluşturacağını düşünmediğimiz sermaye unsurunun 1,26 katı olan inşaat sermayesi, yedi yıl gibi kısa bir süre içerisinde 1,63 katına çıkmıştır (Hazine Müsteşarlığı Ekonomik Göstergeleri Gayrisafi Sabit Sermaye Oluşumu İstatistiklerinden hesaplanmıştır).

Bu aşırı arz olgusunun geri planında iç talepteki genişleme olduğunu vurgulamıştık. Cari işlemler fazlası veren, dış talebe dayalı büyüme modellerinde, böyle bir tablo ile karşılaşmak pek olası değildir. Zira sektörün çıktısı olan gayrimenkul ihraç edilememektedir.²⁴

İnşaat sektöründe aşırı arz olasılığını artıran diğer etkenler ise sektörün diğer üretim alanlarından farklı olan doğasından kaynaklanmaktadır. Arzın tamamlanmasının uzun süreli bir üretim süreci gerektirmesi talebi takip edemeyen bir desen yaratmaktadır. Talep daralıyor olsa bile arzın bir süre yüksek seyretmesi ya da tam tersine talep genişlerken arzın bu hareketi geriden takip etmesi, sektörün fiyat mekanizmasının dengeleyici etkisinin gecikmesi ya da çalışmaması anlamına gelmektedir. Bu zamansallık etkisinden öte, hem arzın hem de talebin kredi kullanımına yoğun bağımlılığı nedeniyle fiyatların dengeleyici mekanizmalarının diğer sektörlerden farklı olarak burada faiz dolayısıyla bozulması olağan bir durumdur. Normalde aşırı arz nedeniyle düşmesi gereken fiyatlar, kredilerin ucuz seyrettiği ve talebin genişlediği bir konjunktürde talepteki artıştan çok daha yüksek bir oranda artabilmektedir. Bir diğer olgu ise talebi arttıran unsurlardan birinin bizzat fiyat artışının kendisi olmasıdır; ki bu da fiyat mekanizmasının düzeltici etkisinin tam tersi yönde çalışan ve dengesizliği daha da bozan bir etki olarak ortaya çıkmaktadır.

Kamu Kesimi Tasarruf Yatırım Açığı

ABD’de kamu kesiminin büyüklüğü OECD ortalamasının altındadır. Ancak ulusal tasarruf yatırım açığında büyük paya sahip olan unsur kamu kesimi açığıdır.

Tablo 5. ABD Kamu Kesimi Tasarruf Yatırım Dengesi (GSYİH’ya % Oranla)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Kamu Kesimi Tasarruf Yatırım Dengesi	0,5	-1,7	-4,9	-5,9	-5,5	-4,1	-3,2	-3,7	-6,8

Kaynak: Bureau of Economic Analysis, Saving and Investment by Sector

Bu açığın en önemli bileşeni ise Federal bütçedir. Demokrat Partili Bill Clinton

döneminde 4 yıl boyunca fazla veren bütçenin 2002 itibariyle açık vermeye başladığı ve 2003'te açığın arttığı görülmektedir (ERP, 2004: 263). Süreçte 2001 krizinin etkilerinin telafi edilmeye çalışılması, borsaların düşüşü ve düşüşle birlikte sermaye kazancı vergisinde azalma yaşanması, teröre karşı savaş ile harcamaların artışı belirleyici olmuştur (ERP, 2003: 54). 2000'de %2,4'lük fazla 2004'te %3,6'lık açığa dönüşmüş (ERP, 2006: 141); 2005-6 yıllarında kamu harcamaları içinde askeri harcamalar artmış (Irak, Afganistan operasyonları nedeniyle) ve yaşanan doğal afetlerin de bütçe üzerinde harcama arttırıcı etkisi olmuştur (ERP, 2006: 34). Ancak Federal bütçe gelirlerinin büyüme ve harcama artış oranının üstünde gerçekleşmesi ile açık, 2005'te %2,6'ya ve 2006'da da %1,9'a gerilemiştir (ERP, 2007: 32). Eyalet ve yerel düzeyde de bütçelerin 2006'da açıktan kurtulması, toplam kamu kesimi tasarruf yatırım açığını düşürmüştür (ERP, 2007: 32). Bütçe açıkları 2007'de %1,2'ye gerilemiştir (ERP, 2008: 34).

Bu tabloda, 2003 yılına kadarki dönemde kamu kesimi açıklarının hızla artışında, ekonomik daralmaya karşı uygulanan maliye politikası belirleyici olmuştur. 2001'in hemen ardından üç yıl içinde çıkarılan dört yasanın ekonomiyi canlandırıcı etkisi ile birlikte kamu maliyesi üzerinde de açıkları arttırıcı etkisi olmuştur. Bu yasalar sırasıyla Haziran 2001'de *Economic Growth and Tax Relief Reconciliation*, 2002'de *Job Creation and Worker Assistance Act*, Mayıs 2003'te *Jobs and Growth Tax Relief Reconciliation Act*, Ekim 2004'te *Working Families Tax Relief Act*'tir. Bu yasaların etkisi, vergi oranlarının düşürülmesi ve vergi sonrası kullanılabilir gelirin yükselmesi, çocuk başına vergi kredisinin yükseltilmesi, temettü ve sermaye kazançları için vergi oranlarının düşürülmesi yani özetle mali genişleme yönünde olmuştur (ERP, 2004: 43). Böylece kamu kesimi geliri 2003'e kadar azalmış. 2003'te %16,5'ten 2007'de %18,5'e yükselmiştir. Bu yükselişin ardında ise 2001 ve 2003 vergi indirimlerinin sonlanması, Alternatif Minimum Vergi uygulamasının etkisi, reel vergi dilimlerinin düşmesinin etkisi vardır (ERP, 2008: 118).

Türkiye'de de ABD'de olduğu gibi kamu kesiminin GSYİH'ya oranı OECD ortalamasının altındadır. Tasarruf yatırım açığı, ABD'ye göre dengeye daha yakın seyretmektedir. 1998 ile başlayan IMF gözetiminde uygulanan mali disiplin, enflasyonla mücadele programı ve krizle gelen kemer sıkma politikaları²⁵, etkileri uzun süreli olan yapısal bir belirleyiciye dönüşmüştür. 1998 öncesinde yüksek düzeyli dış kaynak girişleri, büyük ölçüde cari kamu harcamalarının artışını desteklemişken "1998 sonrasında bütçe disiplini hayata geçiren

programlar bu seçeneği devre dışı bırakmış; düzey ve oran olarak yükselen dış kaynaklar esas olarak özel tüketim artışlarını beslemiştir” (Boratav, 2016: 210).

Tablo 6. Türkiye Kamu Kesimi Tasarruf Yatırım Dengesi (GSYİH'ya % Oranla)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Kamu Kesimi Tasarruf Yatırım Dengesi	-5,3	-2,4	-0,4	-1,5	-1,5	-1,3	-0,6	-1,4

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı'nın ilgili Yıl Programlarında yayımlanan Genel Denge istatistiklerinden derlenmiştir.

Bunun bir nedeni de kamu kesiminin en önemli bileşeni olan merkezi yönetim bütçesinin gelir yapısı ile ilgilidir. Kamu gelirleri ABD'den farklı olarak büyük oranda dolaylı vergilere dayanmaktadır. Bu tür vergiler üç açık konjonktüründe kamu gelirlerini arttırıcı bir sonuç yaratmaktadır. Dış ticaret açığının artıyor olması, ithalat üzerinden alınan vergi gelirlerini arttırıcı ve kamu kesimi açığını daraltıcı bir etki yaratmaktadır. Yine yurtiçinde artan tüketim deseni özel kesim açığını arttırırken, diğer taraftan kamu kesimi açığını dolaylı vergi gelirlerini arttırması itibariyle dengelemektedir.

Kamu kesimi açığının derin olmamasının bir diğer nedeni ise yatırım rakamlarının, yeni kamu yatırım modelinin, kamu kesimi üzerindeki gerçek yükleri yansıtmamasından kaynaklanmaktadır. Temel yatırım modeline dönüştürülen Kamu-Özel İşbirliği yatırım modelinde, ilgili projeler cari dönemde bütçeye herhangi bir yük yaratmamakta ancak projelerin tamamlanıp hizmet aşamasına geçildiği anda sözleşmenin kira koşulu gereğince bütçe üzerinde yüksek yüklerin ortaya çıktığı görülmektedir; ayrıca süreçte kamunun finansmana garantörlük verdiği durumlarda yatırımcı şirketin iflası söz konusu olursa, kamu kesimi yüksek mali yüklerle karşılaşmaktadır (Karahanoğulları, 2012). Modelin yatırım kapsamı, sayı ve yatırım büyüklüğü bakımından hızla genişletilmiştir. Yüksek Planlama Kurulundan yetki alınan proje sayısı 2012 itibariyle 137'dir. Bu sayı 2017 itibariyle 221'e yükselmiştir ve uygulama sözleşmesi imzalanan projelerin toplam yatırım büyüklüğü aynı yılın fiyatlarıyla 60 milyar dolara ulaşmıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 32; 2014: 28; 2018: 29).

2009 krizi ardından kamunun üstendiği mali işlevler ile bu denkliğin sürdürülmesi olanak dışı hale gelmiştir; yine de 2010 sonrası dönem kamu kesimi açığının ılımlı seyrettiği bir dönemdir. Türkiye'de de krizin hemen ardından gelen teşvik politikaları ile kamu kesimi açığının arttığı görülmektedir. Hisse senedi kazançlarında yerli sermayeye uygulanan %10'luk stopajın sıfıra indirilmesi; MTV'deki ÖTV'ye geçici indirim; internet firmaları için ÖİV indirimi; beyaz eşyada ÖTV geçici indirimi; 150 metre kare üzerindeki konut satışlarında

KDV'nin geçici bir süreyle %18'den %8'e indirilmesi; aynı şekilde mobilya satışlarında bilgi teknolojisi ürünlerinde makine teçhizat ekipman alımlarında KDV'nin %18'den %8'e indirilmesi; tapu harçlarında binde 15'ten 5'e indirimi; gerçek kişilerin kullandığı tüketici kredilerinde KKDF kesintisinin %15'ten %10'a indirilmesi... Tüm bu düzenlemelerin etkisi kamu kesimi tasarruf yatırım açığını arttırıcı yönde olmuştur. Ardından gelen büyüme konjonktüründe bazı geçici düzenlemelerin tersine çevrilmesi, konjonktürel olarak özelleştirmelerden gelir elde edilmesi ilerleyen yıllarda kamu açıklarını dengeye yaklaştırmıştır. 2016 yılında yeni teşvik politikalarının ve GSYİH'nın düşük oranda büyümesinin de etkisiyle açıklarda sızrama yaşanmıştır.

Cari İşlemler Açığı

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, aşırı üretimini dış dünyadan gelen taleple gerçekleştirmeye dayanan ABD kapitalizmi, neoliberal dönemde, dünyanın ABD'nin tüketimi için üretim yaptığı yeni bir küresel işlev içinde biçimlenmiştir. "Metropoldeki en çarpıcı gelişme, Amerikan ekonomisinin dış fazlasının 1970'li yılların sonlarından itibaren adım adım, 1981-2 sonrasında ise tamamen kaybolmasıdır" (Boratav, 2009: 95).

ABD'nin dünyanın en büyük ihracatçısı ve en büyük hizmet ihracatçısı olmasına,²⁶ para birimi 2002'den 2007'ye kadar reel olarak %22 değer kaybetmesine, 2002 sonrası dünya ekonomilerinin gelirlerinde artış yaşanmasına, üretim kapasitesini arttırmasına, uluslararası ulaştırma maliyetlerindeki düşüşe ve küresel gümrüklerin azalmasına rağmen (ERP, 2008: 83, 86), ilgili dönemde ABD ekonomisi yüksek kaynak bağımlılığı nedeniyle cari işlemler açığı vermiştir.

Tablo 7. ABD Cari İşlemler Dengesi (GSYİH'ya % Oranla)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Cari İşlemler Dengesi	-3,9	-3,7	-4,1	-4,5	-5,1	-5,6	-5,8	-5	-4,7

Kaynak: Bureau of Economic Analysis, Saving and Investment by Sector

ABD bütçe raporlarında yüksek oranlarla büyüyen ekonomilerin cari dengede açık verme eğiliminde olduğu ve net sermaye girişi yaşadığı vurgusunun yapılması (ERP 2006: 138) ilgili dönemin tanımlayıcı karakterini vermektedir. Ekonomik büyüme ile açık ilişkisi 2002-4 döneminde net olarak gözlemlenmektedir. 2005-6 yıllarında cari açık artarken, ekonomik büyümeye olumlu etkisi bir miktar zayıflamıştır.²⁷ 2007-8 yılları ise cari açığın düştüğü ve sırasıyla büyümenin yavaşlayıp negatife döndüğü yıllardır.

Türkiye yapısal olarak cari işlemler açığı veren bir çevre ekonomisidir. Tüm çevre ekonomileri içinde de özel olarak cari açık konusunda kötü bir performansı söz konusudur. Korkut Boratav bir köşe yazısında, Türkiye için, cari işlemler performansı bakımından “küçük Amerika” yakıştırmayı yapmaktadır. Türkiye’nin cari işlemler açığı o tarihte dünya listesinde 7’inci sıradadır, “önde yer alan altı ülkenin hepsi zengin kapitalist ülkelerdir. Türkiye bir anlamda, çevre ekonomileri içinde bir ‘küçük Amerika’ öykünmesi içinde görünmektedir, ancak, bu süper emperyalist ülkelerin ayrıcalıklı konumundan yoksun olarak” (Boratav, 2007: 472). En güncel verilere baktığımızda 5 Mayıs 2018 itibarıyla *The Economist* dergisinin listelediği 42 ülke arasında %5 ile en yüksek oranda cari açık veren ekonominin Türkiye olduğu görülmektedir (ABD’nin cari açığı %2,7 olarak gerçekleşmiştir).

Cari açık ile büyüme yapısal olarak ilişkili bir hal almıştır; 1980 sonrasında 1988, 1991, 1994, 1998, 2001 yılları cari işlemler fazlası verilen nadir yıllardır ki bunlar da ekonomik daralma/kriz yıllarıdır (TCMB Ödemeler Dengesi). Kalkınma Bakanlığı’nın tespitine göre, daralma dönemlerinin genel karakteristiği kurdaki yükselme ile ithalatın düşmesi, ihracatın artması ve cari işlemler dengesinin fazla vermesidir (Kalkınma Bakanlığı, 2010: 10). Ancak tespit Türkiye’nin içine girdiği yapısal cari açık bağımlılığı konusunda iyimser kalmaktadır. Boratav’ın vurguladığı üzere, Türkiye tarihinde ilk kez 2009 yılında ekonomi daralırken bile dış açık verilmiştir (Boratav, 2012). Sadece büyümenin değil, bizzat ekonomik üretimin sürmesinin de, cari açık bağımlılığı ile mümkün olduğu söylenebilir.

Türkiye’nin ithalatı ile büyümesi arasında ilişkisinin geri planında, cari açığı mümkün kılan ve ondan bağımsızlaşmış sermaye hareketleri yatmaktadır. 1989 öncesi Özal döneminde sermaye hareketlerinin dış açıklardan kaynaklandığı bir tablo söz konusuysen, sermaye giriş-çıkışlarını serbestleştiren 1989 sonrası rejimde, dış kaynak girişleri cari açıklardan bağımsızlaşmıştır²⁸ (Boratav, 2013b). 1998 sonrası süreçte ise enflasyon hedeflemesi için araç olarak kullanılan aşırı değerli kur rejimi, Türkiye’nin üretim eşliğini, ekonomiyi giderek daha fazla ithalata yönlendirip eritmiştir” (BSB, 2007: 63).

İthalatta ara girdi ve sermaye malı ithalatının son derece yüksek oranlarda seyretmesi, büyüme ile cari açığın birlikte artmasına ve hatta büyüme olmasa bile üretimin sürdürülebilirliği için kaynak ithalatına bağımlılığa işaret etmektedir. 2010-2017 döneminde sermaye malları ithalatının toplam ithalat içindeki oranı ortalama %15,3; ara malları ithalatı ise ortalama %71,9 oranında²⁹ gerçekleşmiştir (2017 yılında sırası ile %14,2 ve %73,7). Yapılan toplam ithalatın %87,2’si Türkiye’deki ekonomik faaliyetlerin sürdürülebilirliği için gerçekleştirilmektedir (Kaynak: TÜİK verileri).

Yine Boratav'ın vurguladığı üzere, özellikle 2000 sonrasında büyüme olgusu giderek artan boyutlarda cari açığa yol açmaktadır (Boratav, 2007: 477). Sermaye girişinin ve cari açığın artması durumunda büyümenin devamı mümkün olabilmektedir.

Tablo 8. Türkiye Cari İşlemler Dengesi (GSYİH'ya % Oranla)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Cari İşlemler Dengesi	-2,1	-6,3	-9,7	-5,9	-7,6	-5,5	-4,1	-3,8

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı'nın ilgili Yıl Programlarında yayımlanan Genel Denge istatistiklerinden derlenmiştir.

İki Boyutuyla Sürdürülebilirlik Sorunu

Üç açığın finansmanı, yurtdışından sermaye girişini gerektirmektedir. Bu husus dış sermaye girişlerinin sürdürülebilirlik sorununu doğurmaktadır. Ancak bir tarafta büyüme olgusunun aşırı talep ile çalıştığı diğer taraftan ise iki temel sektörde aşırı arz riski ile karşılaşıldığı hatırlandığında, sürdürülebilirlik probleminin sadece dış kaynak girişinin sürdürülebilirliği ile sınırlı olmadığı, aşırı arzın ve ilgili sektörlerde sermaye birikiminin/kârlılığının sürdürülebilirliği sorununu da doğurduğu görülmektedir. Kuşkusuz, sermaye girişleri ile yurtiçinde finans ve inşaat sektörlerinde sermayenin kârlılığı olguları birbiriyle ilişkilidir. Finans sektörü yurtdışından gelen sermaye akımlarını girdi olarak kullanmaktadır. Diğer taraftan inşaat da finans sektörü ile hem arz hem de talep boyutlarıyla ilişkilidir.

ABD'deki iki kriz arasındaki büyüme deneyimi, inşaat sektöründe³⁰ fiyatların yükseldiği, finans sektöründe meta alanının genişlediği bir balon konjonktürü olarak yaşanmıştır. ABD'de finans sektörünün kârlılık ve hızlı genişleme mekanizması çarpıcıdır; daha önce meta olmayan finansallaştırılabilir alanların keşfedilmesi ile arz alabildiğine genişletilebilmiştir: Eşik-altı düşük dereceli krediler ile (*sub-prime mortgage*) gelir düzeyi düşük kesimlerin borçlandırılması, ticari bankaların yatırım kredisi vermesi, kredilerin tahvile dönüştürülmesi, sadece bu da değil, farklı borçlanma tiplerine ait çok sayıda dilimi birleştirerek yaratılan kıymetli kağıtlar (teminatlı borç senetleri), düşük kaliteli kağıtların sanki yüksek kaliteliymiş gibi derecelendirilmesi, kredi derecelendirme kuruluşları ile büyük finans sermayenin, denetleyicilerle denetlenenlerin organik bağları vb... Tüm bunlar, arzın kontrolsüz genişlemesinin türlü biçimlerini oluşturmuştur. İnşaat da arzın önce konut alanında yoğunlaşması, burada yavaşlamanın ardından konut dışı inşaat faaliyetlerinin hızla genişlemesi, fiyatların yükselmesinin inşaat arzını arttırması, balon etkisi yaratmıştır. ABD

ekonomisinde nihayetinde bu balonlar, konut piyasasında fiyatlarda kırılma ile finans sektöründe ise sürekli büyüyen meta alanının en uç marjında yaşanan kârlılık krizi ile patlamıştır.³¹ Zaten yüksek bir talep düzeyine bağımlı olan ekonominin, krizden çıkabilmesi için ise çok daha yüksek bir talep uyarıcısı gerekmiş; kamu kesimi açığında sıçrama yaşanmıştır.

Bu noktada krizin ortaya çıkış mekanizmalarına ilişkin, merkez ile çevre ekonomileri arasındaki önemli yapısal farklılıklara dair bir vurguya ihtiyaç duyulmaktadır. Doların uluslararası rezerv ve ödeme aracı olması, yüksek üretkenlik kapasitesi ile sermaye akımları için daimi bir çekim alanı sunması,³² merkez ile çevre ülkeler arasında üç açık konjonktürü krizlerinin farklı görünümlemlerle patlak vermesini doğurmaktadır. Çevre ülkelerde üç açık konjonktürü, sermaye girişlerinin sürekliliğini gerektirmektedir ve akımlar yavaşladığında ekonomi döviz-faiz çatalı ile karşılaşmakta,³³ bu ise yurtiçi talebin hızla daralmasına, arzda ise borçluluk ilişkileri ve üretimin ithalat bağımlılığı nedeniyle kârlılık sıkışması riskini ortaya çıkarmaktadır.³⁴

Özetle, sürdürülebilirlik başlığı altında bir tarafta ulusal finansmanın sürdürülebilirliği sorunu çevre ülkelerin kriz koşulunun öncelikli belirleyicisiyken; diğer tarafta kaynak girişlerinin sürekliliğine ilişkin temel bir gerilim yaşamayan³⁵ merkez için, sektörlerdeki aşırı arzın sürdürülebilirliği sorunu öncelikli kriz ilişkisi olarak ortaya çıkmaktadır. ABD ekonomisi elindeki muazzam finansal sermaye akımını çekebilme olanağı ve parasal genişleme imkânı ile (ve bunlara rağmen) krizi, aşırı arz yaratan sektörlerde kârlılığın kırılması ile yaşamıştır.

Türkiye için sermaye akımlarının artarak devamının garanti altına alınması büyüme için temel gerekliliktir. Türkiye'nin son yıllarda içine girdiği konjonktür küresel ölçekte ABD Merkez Bankasının faiz artırımlarıyla doların güçlenmeye başladığı, çevre ülkelere doğru sermaye hareketlerinin azaldığı, TL faizlerini baskılaması durumunda parasının değer kaybettiği, kredi derecelendirme kuruluşlarının Türkiye'yi yatırım yapılabilir bir ülke olmaktan çıkarıp not indirimlerine gittiği³⁶ bir makro konjonktürdür. Bu çerçevede hem talebin hem de arzın sürekliliği yurtdışından kaynak girişi ile öncelenmektedir.

Finansal kesim dışındaki firmaların döviz pozisyonu 2017'de artış eğilimini sürdürerek 213 milyon dolar açık vermiştir.³⁷ Dış borç stokunun %69'u özel kesime aittir; bu borcun finansal kuruluşlar ve finansal olmayan kuruluşlar arasındaki dağılımı yaklaşık yarı yarıya şeklindedir (TBB, 2018: 8). Hazine Müsteşarlığı'nın derlediği Mali Piyasa verilerine göre ilgili dönemde bankacılık sektörü bilançosunda, aktifler içinde yabancı para cinsinden aktifler %30,3'ten %38,6'ya, pasiflerde ise Diğer Yabancı Para cinsinden pasiflerin payı %34,9'dan

%46,9'a yükselmiştir. 2017 verilerine göre bankacılık sektörü kredi hacmi bankaların mevduat ve özkaynak toplamını geçmiştir (TBB, 2018: 13). Bu tablo döviz bağımlılığı ve kur riski anlamına gelmektedir; yurtdışı sermaye girişinin artarak devamını gerektirmektedir.

Bu tablonun üzerine birbiriyle yakın biçimde ilişkilenen inşaat ve finans sektörünün aşırı arz riskleri binmektedir. İnşaat sektörünün rekabetçi bir sektör olması;³⁸ ancak rekabet ortamının kalite eksenli olmaması (Kalkınma Bakanlığı, 2017: 268); yerel yönetimlerle bağlantılı güçlü rant mekanizmaları ile ilişkisi; kamu kesiminin büyük ihaleleri ile bürokrasi-burjuvazi arasında çıkar ilişkisi yaratması gibi nedenlerle aşırı arzın sürdürülebilirliği, ayrıca ele alınması gereken farklı boyutlar da kazanmaktadır. Finans ile ilişkisi bakımından ise şu hususlar vurgulanabilir: İnşaat sektörü, 2017 yılında, toplam kredilerin %9'unu, GSYİH'nın %6,3'ü düzeyinde kredi kullanmıştır (TBB, 2018: 19). Hanelerin, konut alabilmek için kullandıkları krediler ise GSYİH'nın yaklaşık %6'sına denk gelmektedir. Sektörün 2017 itibarıyla yarattığı katma değer GSYİH'nın %8,6'sı kadardır. Yani, "2008 küresel krizinin ardından dünya ekonomisinde yaşanan belirsizlik ortamında" "ekonomimizin itici gücü" olan inşaat sektörü (Kalkınma Bakanlığı, 2016: 295) 8,6 birim katma değer yaratabilmek için 12,3 birimlik bir borç ilişkisi yaratmaktadır.

Finans sektörünün genel durumuna dair şu verileri gözden geçirebiliriz: Hazine Müsteşarlığı'nın derlediği Mali Piyasa verilerine göre,³⁹ Türkiye'de 2017 itibarıyla 2,1 trilyon TL'lik kredi kullanımı gerçekleşmiştir. Bu oran GSYİH'nın %70'ine denk gelmektedir. 2010 yılında bu oran %46,1'dir ve üç açık konjonktüründe her yıl düzenli bir şekilde artmıştır. Tüketici kredileri ve kredi kartlarının GSYİH'ya oranı 2013'te %18,3 ile en üst seviyesine ulaşmıştır. Bu dönemde BDDK'nın ve TCMB'nin makro-ihtiyatı finansal tedbirleri devreye sokması ile hanelerin borçluluklarındaki artış nispeten kontrol altına alınabildiği görülmüştür. Ancak yine aynı dönemden itibaren bir politika tercihi olarak ticari kredilerde ve KOBİ'lerin borçluluğunda muazzam bir büyüme yaşanmıştır.⁴⁰ Ticari kredilerin, 2010'da GSYİH'ya oranla %29,8 olan büyüklüğü, 2017'de %52'ye yükselmiştir; yine aynı dönemde KOBİ kredilerinin bu toplama oranı, beşte bir seviyesinden dörtte bir seviyesine yükselmiştir ve 2017 itibarıyla KOBİ kredileri GSYİH'ya oranla %17'ye yükselerek ilk defa bireysel krediler ile aynı paya sahip olmuştur. 2010 yılında kredi kullanan KOBİ sayısı 1,9 milyonken (TBB, 2011: 36), 2017'te bu sayı 3,3 milyona yükselmiştir. 2017 itibarıyla KOBİ'lerin kullandığı ortalama kredi büyüklüğü 155 bin TL'dir⁴¹ (TBB, 2018: 19). Bu tabloda riskin, ticari kredilere doğru yayıldığı söylenebilir.⁴²

Bankacılık sektörü riskinin bir göstergesi olarak takipteki kredilerin toplam

kredilere oranı 2016 itibariyle konut ve otomobil kredilerinde gerilerken (sırasıyla 0,5 ve 3,2) en yüksek oran 7,3 ile kredi kartlarında gerçekleşmiştir. İkinci olarak yüzde 6 ile tüketici kredileri, üçüncü sırada ise yüzde 5,2 ile KOBİ kredileri gelmektedir. Bu oran 2013'te KOBİ kredileri için 3,2'dir (TBB Bankalarımız raporlarından derlenmiştir). Bankacılık sektörü toplamında, sermaye yeterlilik oranı 2009'da 20,9 iken (TBB, 2010: 7), 2017'de 16,6'ya gerilemiştir (2018: 13).

TBB'nin Bankacılık Sektörü raporlarındaki ilgili yıl bilançolarından yaptığımız derlemeye göre 2010 yılında bilanço dışı yükümlülükler içinde yer alan türev finansal araçların toplam aktiflere yüzde oranı %40 iken dönem içinde neredeyse istikrarlı bir artış eğilimiyle 2017'de oran %81'e yükselmiştir.⁴³ Gayri nakdi kredilerin aktiflere oranı 2012'de %146 ile en yüksek düzeyine ulaşmış; 2014'te %108'e gerilemiş, ardından tekrar artış eğilimine girerek 2017 yılında %124 olmuştur. Taahhütlerin yüzde 78'ini türev ürünler oluşturmaktadır (TBB 2018: 14). Tüm bunlar, daralma konjonktüründe risk teşkil edecek göstergelerde artış anlamına gelmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

2005 yılında, ABD ekonomisinin tekrar canlanmakta olduğu bir konjonktürde, Ben Bernanke'nin (2005), ABD'nin cari işlemler açığına ve açığın nedenlerine dair yaptığı makroekonomik analiz, açıklar arası ilişkinin yönüne dair önemli bir yapısal çerçeve sunmaktadır. Bu tespitleri ana hatlarıyla şu şekilde ele alabiliriz:

ABD'nin cari işlemler açığının nedeni kamu kesimi değil, dünyadaki küresel tasarruf fazlası ve ABD'nin yurtiçi tasarruf açığıdır. Dış dengesizlik ile iç dengesizlik arasındaki ilişki yapısal bir belirlenim yaratmaktadır. 1990'ların ortasından itibaren küresel ölçekte, ciddi bir tasarruf fazlası söz konusudur. Bu fazlanın kaynaklarından biri gelişmiş ülkelerdir. Bu ülkelerde nüfusun yaşlanması, çalışan nüfus ile emekli nüfus arasındaki oranın giderek düşmesi, sermaye yoğun üretim modeline geçilmesi, bir taraftan tasarrufları arttırmakta diğer taraftan ise yatırımların getirisini düşürmekte, dolayısıyla tasarruf fazlasını arttırmaktadır. Küresel ölçekte bundan daha da önemli olan ise, olağan ekonomik beklentileri de zorlayan bir şekilde, gelişmekte olan ülkelerin verdikleri yüksek tasarruf fazlaları olmuştur. Bernanke, bu metamorfozun önemli bir nedeninin 1990'ların ortalarından itibaren yaşanan finansal krizler olduğunu vurgulamaktadır. Krizler sonrasında gelişmekte olan ekonomiler (Çin de dâhil olmak üzere) kendilerini finansal sarsıntılara karşı koruma ihtiyacı içine girmiş ve bu ülkeler için dış borç yüklerini hafifletmek, yüksek rezervler biriktirmek, kurun değerlenmesini önlemek ve ihracatı arttırmak, zorunlu bir tercihe dönüşmüştür. Yine aynı dönemde artan petrol fiyatları da gelişmekte olan ülkelerde tasarruf fazlalarına

katkı yapmıştır. ABD ise aynı konjonktürde, düşük politik risk, güçlü mülkiyet hakları, yüksek teknolojik verimlilik olanağı sunan bir ülke olarak bu tasarruf fazlasının yöneleceği cazip bir ekonomik alan yaratmıştır. Zaten ABD de kendi yatırımlarını yapmak için (konut inşa etmek de buna dâhildir) gerekli tasarrufa sahip değildir ve dolayısıyla dış kaynağa mahkûmdur. Yaşanan sermaye girişleri hisse senedi fiyatlarının artmasını, doların değerlendirilmesini beraberinde getirmiş ve her ikisi birlikte cari açığı arttırmıştır. 2000 sonrasında ise, hisse fiyatları düştüğünde, parasal genişleme ile faizler indirilmiş, tasarruf gereksinimi bu sefer de faiz kanalıyla daralmıştır. Bir sonraki adımda artan konut yatırımları ile yükselen fiyatlar ve 2003 sonrası hisse senedi fiyatlarındaki yükseliş, yeni bir servet etkisi ile tasarrufları iyice düşürmüştür. Hisse fiyatları, reel faizler ve kur, artık endojen değişkenlerdir ve dünyadaki tasarruf fazlası ile ABD cari işlemler açığı arasındaki geçişi sağlamaktadır. Dolayısıyla cari işlemler açığının temel nedeni ticaret ile ilgili ekonomik faktörler değil (yurtiçi ve yurtdışı gelir düzeyleri, fiyatlar, faiz ve kurlar yalnızca pasif belirleyicidir), yurtiçi tasarruflardaki daralma ve yurtdışındaki yüksek tasarruf fazlasıdır. Bu yapısal tabloda, bütçe açıklarının cari açıklar üzerinde etkisi yoktur.⁴⁴

Bernanke'nin çizdiği bu çerçeveyi elimizdeki verilerden hareketle biraz daha açmaya çalışabiliriz. Tablo 5'te aktarıldığı üzere ABD'de cari açıkların karşısında ağırlıklı olarak kamu kesimi açıkları yer almaktadır. Ancak kamu kesimi açığı, cari açığın nedeni değildir. Bernanke'nin tespit ettiği yurtiçi tasarruflar üzerinden işleyen mekanizma kamu kesimi için de geçerlidir. Doların küresel rezerv para statüsü, dolayısıyla ABD'de devletin iflasının neredeyse imkânsız oluşu sermaye girişini sürekli kılmakta, acil kaynak ihtiyacı durumunda parasal genişlemeye gidilebilmekte ve tüm bunlar politikacıların kamu açıklarını ciddi bir sorun olarak görmelerini engelleyerek kamu kesimi net tasarruf fazlasını bir ihtiyaç olmaktan çıkarmaktadır. ABD'nin OECD ortalamasının altında vergi yükü ile federal bütçeyi yönetebilmesi, üst gelir gruplarına ve sermayeye ağır vergi yükleri yansıtmaması ve kamu kesimi açıklarını koruması, yurtiçi tasarrufların azalması sonucunu doğurmaktadır. Bu ise nihai olarak cari açık artışı yönünde bir etkiye dönüşmektedir.

Türkiye'nin genel makroekonomik görünümü, Bernanke'nin işaret ettiği gelişmekte olan ülkelerden bütünüyle farklıdır ve dengesizlikler açısından ABD'ye benzemektedir. Türkiye finansal krizler sonrasında cari fazla veren bloğun bir parçası olamamıştır; ABD gibi yapısal olarak cari açık vermeye devam etmiştir. Yine ABD'ye benzer şekilde belirlenim mekanizmasının yönü sermaye hareketleri ile başlamaktadır. Pek tabii ki ABD'nin sermaye hareketlerini çekebilme kapasitesi, para biriminin küresel rezerv olma niteliği gibi ekonomik olanaklar Türkiye ekonomisi için geçerli değildir. Bir başka fark ise yüksek cari

açığın karşısında büyük oranda özel kesim açığının yer almasıdır. Bunun başat nedeni Türkiye’de kamu kesiminin, finansal krizlerin ardından IMF’nin istikrar programlarının uzun süren disiplinine tabi olmuş olmasıdır. Yurtiçi tasarruf açığı özel kesimde yoğunlaşmaktadır. Cari açığın kaynağı özel kesim açığıdır. Özel kesim için küresel tasarruf fazlasından yararlanabilme imkânı zamanla yapısal bir bağımlılığa dönüşmüştür. Sermaye hareketleri, özel kesimin büyümesi için temel itkidir; büyüme ise cari açığın artmasını getirmektedir.

Bu tabloda sürdürülebilirlik önemli bir sorun haline gelmiştir. Üç açık konjonktürü yüksek oranda talep enerjisine dayanan bir büyüme modeli doğurmaktadır. Hanehalklarının/şirketlerin/kamu kesiminin tasarruflarından daha yüksek oranda yatırım kararı almaları, güçlü bir talep enerjisi anlamına gelmektedir. Talepteki artış yavaşladığında bile büyüme üzerinde olumsuz etkiler ortaya çıkar. Diğer taraftan, yurtiçi arz bu talebi karşılayamayacak düzeydedir; fark yurtdışından net kaynak girişi ile karşılanabilmektedir. Sermaye akımlarının otonom bir değışkene dönüştüğü durumlarda ekonominin kırılganlığı öncelikle ve temel olarak bu dış kaynak girişlerindeki daralmalarla ilişkili hale gelmektedir.

Sürdürülebilirliğin bir diğer boyutu ise, yüksek dozlu talep uyarısının yarattığı bozucu etkilerin belirli sektörlerde aşırı arz sorunu yaratmasıdır. Bu sektörlerin başında, kuşkusuz başka nedenlerle birlikte, yeni metaller yaratabilme, ileri ve geri zamansallığı iktisadi hale getirebilme (borç-ipotek ilişkisi), fiyat artışının servet etkisinden istifade edebilme gibi özellikleriyle inşaat ve finans sektörü yer almaktadır.

ABD’nin aşırı arz sonucu derin bir krize girmesi, ekonomisini tekrar canlandırabilmesi için çok daha yüksek bir talep uyarısı yaratmasını, yüksek düzeyde parasal genişlemeye gitmesini ve kamu kesimi açığını arttırmasını gerektirmiştir. Türkiye için ise konjonktür henüz devam etmektedir. Yaşanan en son gelişmeler özel kesimin sürdürülebilirlik yükünü kamu kesimine aktarmaya başladığına işaret etmektedir.⁴⁵ Boratav, Türkiye ekonomisinin Şubat ayından itibaren dış kaynak hareketlerinde tersine dönüş yaşamaya başladığına dikkat çekmekte ve bir yıl içinde temin edilmesi gereken asgari döviz miktarını (kısa dönemli dış borçlarla yıllık cari açığın toplamı) 238 milyar dolar olarak tahmin etmektedir (Boratav, 2018a). Balonun sönmeye başladığı noktada yukarıda örnekleri sıralandığı üzere kamu kesimi özel kesime kaynak aktarmak durumunda kalacaktır. İnşaat sektöründeki aşırı arzın sürdürülebilirliği, finans sermayenin alacaklarını garanti altına alabilmesi, sermayenin ucuz kaynak ihtiyacını karşılaması ve kredi genişlemesinin sürdürülebilirliği gibi problemler, kamu kesimi açıkları üzerinde artış baskısı yapacaktır. Henüz ABD’deki gibi büyük şirketlerin iflaslarıyla finans sektöründe ciddi bir kriz patlak vermiş ve

finans sermayenin devletten bu açıkları da üstlenmesini isteyeceği noktaya gelinmiş değildir.

Son not olarak şu husus vurgulanabilir: ABD'nin elindeki ekonomik araçlara sahip olmayan Türkiye gibi çevre ülkelerde bu tür bir daralma konjonktürü genellikle derin finansal krizleri tetiklemektedir ve/veya IMF'nin istikrar programlarını gündeme getirmektedir. Kriz yüksek sermaye çıkışı ile tetiklendiğinde, ülke ekonomisi zaten düşük olan kendi tasarruf oranının da altında olacak şekilde yeni bir dengeye gelinceye kadar hızla daralır. Kurlar sıçrar; faizler yükselir; fiyatlar hızla artar; yükselen enflasyon ile tüm gelir unsurları reel olarak geriler; şirket iflasları yaşanır; işsizlik ciddi bir soruna dönüşür; kamu kesimi açıkları sıçrar; kamu, kaynak girişini tekrar sağlayabilmek için öncelikle dış borçların ödenmesini garanti altına alır. Tipik bir IMF istikrar programı da bu unsurlardan oluşur; ekonomi düşük gelir dengesine doğru ya hızlı bir şok terapisiyle ya da ılımlı bir programla soğutulur. Kaynak ihtiyacı ilk elden IMF'nin sağladığı krediler ile karşılanır; uygulanan istikrar programı da küresel finans sermayenin güvenini tazeler. Küresel finans sermaye için kârlılık koşulları oluştuğunda döngü tekrar başlar. Bu döngüden çıkışın kapitalist sistem dâhilindeki makroekonomik koşulu, yurtdışı tasarruflardan tekrar yararlanılmaya başlanıldığı anda, bu kaynakların ekonominin üretim kapasitesini arttıracak şekilde yönlendirilebilmesi, böylece ekonominin ihtiyaç duyduğu net tasarrufu kendi dinamikleriyle sağlayabileceği gelir sıçramasının yaratılması ve aynı zamanda aşırı arz eğiliminde olan sektörlerin vergi politikaları ile dizginlenmesidir. Bu politikaların alternatifi ise dış kaynak girişlerini, inşaat ve finans sektörünün ihtiyaç duyduğu sermaye birikim dinamiklerine kanalize etmek ve daha da derin olması muhtemel bir sonraki krize kadar ekonomik canlılığın 'tadını çıkarmak' olabilir.

Sonnotlar

¹ Makalenin son halini almasında, Mülkiye Dergisi'nin isimsiz hakemlerinin ve Doç. Dr. Ceyhan Gürkan'ın eleştiri, öneri ve katkılarından çok yararlandım; kendilerine teşekkür ederim.

² Korkut Boratav, 03/01/2010 tarihli ve "Bir Ekonomik Panorama" başlıklı köşe yazısında, yabancı sermayenin çıkış tarihi itibarıyla Ekim 2008'de başlayan bu krizin, takvim yılına göre değil de kriz dönemine göre karşılaştırıldığında, önceki iki krizden çok daha derin olduğunu ve "İkinci Dünya Savaşı içindeki üç yılı saymazsak, Cumhuriyet tarihinin milli gelir verilerine yansıyan en ağır bunalımı" olduğunu tespit etmektedir (Boratav, 2010b).

³ 1980'lerde ABD'de eşanlı olarak ortaya çıkan bütçe açığı ve dış ticaret açığı olguları

literatürde ikiz açık olarak adlandırılan bir alan açmıştır (Feldstein, 1992: 1). Bu ilişkinin var olup olmadığına dair literatürdeki pozisyonlar, Keynesyen yaklaşım ve Rikardocu yaklaşım olarak saflaşmaktadır. İlkinde, bütçe açıklarından çarpan mekanizmasıyla ya da Mandell Flemming modelinde olduğu üzere cari işlemler açığına doğru giden bir ilişki betimlenmektedir. Rikardocu denklik pozisyonu ise, bütçe açıklarının, ulusal tasarrufu değiştirmesi mümkün olmayacağı için cari işlemler üzerinde herhangi bir etkisinin olamayacağını öngörmektedir. İlerleyen yıllarda gelişmiş ülkelerde bütçe açıklarındaki düşümlere rağmen cari işlemler açığının artmaya devam etmesi, ikiz açık modeline yatırım-tasarruf ilişkisinin de eklenmesini gerektirmiş ve böylece üçüz açık modelleri ortaya çıkmıştır. İkiz ve üçüz açık literatürü bir taraftan matematiksel modellemelerle diğer taraftan ekonometrik sınamalarla ilerlemektedir. Muhtelif ampirik çalışmalarda Granger, Granger-Sims nedensellik testi, Engle-Granger iki aşamalı eşbütünleşme testi, koentegrasyon analizi, Johansen eşbütünleşme analizi, VAR analizi, VECM analizi gibi istatistiksel yöntemlerle açıklar arasındaki ilişkilerin var olup olmadığı (ya da yönü) sınanmakta ve çeşitli niceliksel bulgulara ulaşılmaktadır. Diğer tarafta ise özellikle Lance Taylor'un yapısal makroekonomik genel denge analizlerinde, özellikle gelişmekte olan ülkeler için makroekonomik kriz dinamiklerine dair üç açık çerçevesi kullanılarak, uluslararası sermaye hareketlerinin istikrarsızlaştırıcı etkilerini de vurgulayan (bkz. Taylor, 2001) matematiksel modellemelerle kriz literatürüne önemli katkılar yapılmıştır. Bu makalenin temel sorunsalı ise, ampirik bir sınama ya da matematiksel modelleme değil, ulusal hesaplardaki bu denklik ilişkisi çerçevesinden hareketle arz ve talep dinamiklerine dair betimleyici ve yapısal bir konjonktür analizi yapmaktır.

⁴ Tersi de doğrudur; yurtiçi fazlanın tamamlayıcısı, cari işlemler fazlasıdır.

⁵ Rezervlerden yapılan kullanım, daha önceki dönemlerdeki tasarruflardan yapılan bir borçlanma olarak görülebilir; ayrıca rezervler de büyük oranda borçlanılarak biriktirilmiş olabilir. Borç ilişkisi içermediği düşünülen doğrudan sermaye yatırımlarında ise şirketlerin yurtdışına kar transferi gerçekleştirebildikleri düşünüldüğünde, bu ilişkiyi de bir ölçüde borçlanmaya benzetmek mümkündür.

⁶ Yanis Varufakis, ABD için ironik bir ifade ile “küresel elektrik süpürgesi” tabirinin de uygun düşeceğini belirtmektedir (Varufakis, 2015: 38).

⁷ Bu çalışmada, ampirik analiz için şu kaynaklar takip edilecektir: ABD için, bütçe hazırlık sürecinde ekonominin makro görünümünü inceleyen, bununla birlikte siyasal iktidarın tercihlerini, maliye ve para politikasındaki gelişmeleri ortaya koyan *Başkanın Bütçe Raporları (Economic Report of President)*; *US Department of Commerce* bünyesinde resmi istatistikler yayımlayan *Bureau of Economic Analysis*'in tarihsel makroekonomik tabloları; Türkiye için ekonominin genel dengesine ilişkin Kalkınma Bakanlığı'nın verilerini içeren yine makro analizle birlikte yıllık bazda politika tercihlerindeki dönüşümlerin izini sürmeye de imkan veren Yıl Programları; TÜİK büyüme verileri; Hazine Müsteşarlığı Ekonomik Göstergeleri, TCMB ödemeler dengesi verileri; Türkiye Bankalar Birliği'nin yıllık raporları.

⁸ Hemen baştan vurgulamamız gerekir ki, bu açığın finansmanı için ABD'nin elinde önemli bir başka olanak daha vardır: Doların uluslararası rezerv para ve ödeme aracı olarak kullanılabilmesi çok önemli yapısal ve ekonomik bir üstünlüktür. Yazının sonunda sürdürülebilirlik sorunu ele alınırken, bu husus, özellikle merkez-çevre ekonomileri arasındaki kriz dinamiklerindeki farklılık bağlamında tekrar vurgulanacaktır.

⁹ İş çevrimi istatistiklerinin değerlendirilmesinde, yani krizlerin başlangıç ve bitiş tarihlerinin analizi konusunda otorite olan NBER'in (*National Bureau of Economic Research*) analizine göre, Mart 2001 tarihi, krizin başlangıç tarihidir ve tam olarak on yıl süren bir önceki genişlemeyi sonlandırmaktadır. Yaşanan olgu, durgunluk (*recession*) olarak nitelendirilmektedir (NBER, 2001).

¹⁰ Alan Greenspan'ın 1987-2006 yıllarına yayılan uzun kariyerini Yanis Varufakis şu şekilde özetlemektedir: "Yükselme dönemlerinde, arada sırada bir kahin üslubuyla cesaret verici bir şekilde konuşmak dışında neredeyse hiçbir şey yapmadan, öylece duruyordu. Sonra, sabun köpüklerinden biri patladığında hızla ve saldırganca atılarak faiz oranlarında sert bir düşüş kararı alıyor, piyasalara nakit para yağdırıyor ve batmakta olan gemiyi tekrar yüzdürmek için ne lazımsa yapıyordu" (Varufakis 2015: 28).

¹¹ IMF, *World Economic Outlook*, "Report for Selected Country Groups and Subjects" verileri.

¹² 2001'deki tepe noktasından 2007'deki tepe noktasına kadar, emek gücü başına yıllık %1,5'luk bir reel büyüme gerçekleşmiştir ki bu, 1953-2001 ortalama büyüme oranı ile aynıdır (ERP, 2009: 56-8)

¹³ Burada, güvenilirliğine ilişkin ciddi eleştiriler almasına rağmen alternatifinin olmaması nedeniyle, ne yazık ki, TÜİK'in yeni GSYİH serileri kullanılmaktadır. Seriyeye ilişkin Korkut Boratav'ın 22/07/2017, 22/09/2017 ve 19/01/2018 tarihli köşe yazılarında işaret ettiği eleştiriler büyük önem arz etmektedir ve şu şekilde sıralanabilir: İnşaatta üretim yerine idari kayıtlardan türetilen katma değerlerin kullanılmaya başlanması; altın ihracatının cari işlemlere dahil edilmesi; yıl içinde ithalat ihracat fiyat endekslerinde yaşanan hızlı değişimlerin ulusal hesaplara yansıtılması ve böylece üretim ve istihdam verilerinden tamamen kopuk, dış ticaret istatistiklerinde gözlenmeyen ihracat artışlarının yaratılması.

¹⁴ 2015 yılı ortalamasının üstüne çıkamamakla birlikte ortalamaya yaklaşmaktadır.

¹⁵ Tasarrufların yatırımlardan fazla olduğu tersi durumlar, özü itibarıyla hem tüketimin hem de yatırım talebinin daraldığı dolayısıyla ekonomik büyümeye çok elverişli olmayan konjonktürlerdir. Ancak Almanya, Japonya ve Çin gibi ekonomiler özel kesim tasarruf yatırım fazlası verirken güçlü bir şekilde büyüyebilmekte, bunu cari işlemler dengesinde fazla vererek, yani dış talepten güçlü bir şekilde yararlanarak gerçekleştirmektedirler. Bu tablo ise ilgili ülkelerin yüksek düzeyde uluslararası rekabet gücüne sahip olmalarından ve ekonomilerini buna göre örgütleyebilmelerinden kaynaklanmaktadır.

¹⁶ OECD, *National Accounts*, “Final Consumption Expenditure of Households, Gross Domestic Product” verileri.

¹⁷ Geniş kitlelerin servetlerinde reel bir artış yaşanabilmesi için katma değer in toplumsal bölüşümünde bir iyileşme yaşanması beklenir.

¹⁸ 2006 raporunda, aşırı tasarruf yapan ekonomilerin bankacılık sisteminde batık kredi (*non-performing loans*) problemi yaratabileceği vurgusu (ERP, 2006: 137) aslında tasarrufları arttırmanın çok da önemli bir amaç olarak görülmediğini, tersine tehlikeli olabileceğinin düşünüldüğünü göstermektedir.

¹⁹ Sigorta şirketleri üzerinden işletilmekte ve iki yılda 3 milyon kişi tasarruf hesaplarına dahil olmaktadır (ERP, 2006: 4, 100-1).

²⁰ Bureau of Economic Analysis, *Gross Domestic Product Statistics*, “Percent Change From Preceding Period in Real Gross Domestic Product” verileri.

²¹ Konut fiyatlarını takip eden S&P’nin hazırladığı Case-Shiller endeksine göre yaklaşık olarak 2002’de %11, 2003’te %11, 2004’te %15, 2005’te %15 fiyat artışı söz konusudur. 2006’da hızla düşüş başlamış ortalama %7’ye inmiş, 2007’de fiyat artışları negatif değerler almış, fiyatlar ortalama %3,5 düşmüştür (<https://tr.investing.com/economic-calendar/s-p-cs-hpi-composite-20-n.s.a.-329>).

²² Kalkınma Bakanlığı Kalkınma Planı, Yıl Programlarından derlenmiştir.

²³ Aynı tespitler gazetelere de yansımaktadır. Uğurcan Gökçen’in Dünya Gazetesi’ndeki haberinde bir taraftan hükümetin Mayıs 2018’de başlattığı kamu bankalarının ucuz kredi kampanyasının yaratacağı canlanma müjdelenirken diğer taraftan aşırı arza işaret eden verilere, sanki önemsiz bir ayrıntıymış gibi kısaca değinilerek geçilmektedir: “(...) sadece 2 yılda yaklaşık 1 milyon adetlik bir konut stok fazlası ortaya çıkıyor.”

²⁴ Dünya Gazetesi’nin, 17 Mart 2018 tarihli haberinde geçen Türkiye’de gayrimenkul sektörü temsilcilerinin yabancılara gayrimenkul satışlarının ihracat kapsamına alınmasını talep ettiklerine ilişkin bilgi, şaşırtıcıdır. Bu, yeni yükselen burjuvazinin, kendi ihtiyaçları bunu gerektiriyorsa eğer, ekonominin kural niteliğindeki tanımlarıyla oynanabileceğini düşündüğünü göstermektedir (Dünya Gazetesi, 17/03/2018).

²⁵ IMF’nin Türkiye ekonomi politiği üzerindeki yapısal belirlenimine ilişkin, Bağımsız Sosyal Bilimciler’in, 2007 tarihli *IMF Gözetiminde On Uzun Yıl* eserine bakılabilir. Uluslararası finans sermayenin temsilcisi IMF’nin mali disiplin önceliği o kadar yüksektir ki, 2009 krizinden sonra bile Türkiye’ye mali kural önermiştir.

²⁶ ABD 2006’da 1,5 trilyon dolar ile dünyanın en büyük ihracatçısıdır ve kendisini izleyen Birleşik Krallık’ın iki katı bir performans ile (400 milyar dolar) dünyadaki en büyük hizmet ihracatçısıdır (ERP, 2008: 82). Hizmet ihracatı kalemi, bankacılık, finans,

sigortacılık, tıp, hukuk, turizm, ulaştırma hizmetleri gibi metaları kapsar. ABD'nin mal ticaretinde açık verirken, hizmet ticaretinde fazla vermektedir (ERP, 2007: 172). Ayrıca Almanya'nın ardından en büyük ikinci mal ihracatçısıdır (ERP, 2008: 20).

²⁷ Cari açık ile büyüme ilişkisini bir ölçüde koparan bir etki, o dönemde yaşanan doğal afetler olabilir. Bu dönemde kasırga felaketlerinin petrol ve doğalgaz tesislerini vurması ve sonrasında ise enerji bağımlılığı yaratması, büyümeden bağımsız olarak cari işlemler açığını arttırmıştır (ERP, 2007: 33).

²⁸ Korkut Boratav, Türkiye için sermaye hareketlerinin serbestleştiği 1989 yılını bir kırılma yılı olarak tespit etmektedir. 1989 öncesi dönemde büyüme ilişkisi yurtiçi talepteki otonom (gelirden bağımsız) değişimlerle başlar ve ardından cari işlemler dengesi buna adapte olur, bu ise sermaye hareketlerini belirlerken, 1989 sonrası dönemde ise kısa dönemli genişleme sürecinin otonom talep artışlarıyla başlama olanağı giderek azalmış, onun yerini yabancı kökenli sermaye girişi almıştır. Sermaye girişinin yarattığı büyüme ise cari işlemler açığına dönüşmüş, yani şema tersine dönmüştür (Boratav, 2016: 208).

²⁹ Bu yapısal tablo 2000'lerden beri süregelmektedir. 2000-2005 döneminde de Türkiye ithalatının %72'si ara-mallardan oluşmaktadır (BSB, 2007: 62).

³⁰ Vurgulamalıyız ki incelediğimiz konjonktürün hemen başında da yine bir aşırı arz sorunu söz konusudur. 2001, yüksek teknolojlili firmalara yapılan yüksek yatırımlar neticesinde oluşan finansal balonun patlamasına tanıklık etmiştir. Ardından gelen yıllarda, kamu kesimi açığı artırılarak ve finansal genişleme ile özel kesim tasarruf yatırım açığı teşvik edilerek, yani üç açık konjonktürüne girilerek büyüme sağlanmış ve sonunda ise bir tarafta aşırı talep diğer tarafta iki temel sektörde aşırı arz ile 2008'de en derin kriz yaşanmıştır.

³¹ İkinci kalitede ipotek kredilerin (*subprime mortgages*), toplam krediler içindeki 2001'de %5 olan oranı 2006'da %20'ye yükselmiştir (ERP, 2008: 53). 2007 itibarıyla değişen faizli ipoteklerin (ARMs) 90 gündür ödenemeyenlerinin toplama oranı %15 civarına yükselmiştir (ERP, 2008: 57).

³² İlgili dönemde ABD'de toplam faktör verimliliği pozitif seyretmektedir (ERP, 2007: 50); Türkiye'de ise ağırlıklı olarak negatif seyretmiştir (Kalkınma Bakanlığı Yıllık Programlar).

³³ Sermaye hareketlerini serbestleştiren bir çevre ekonomisi, aynı anda sadece faizleri veya döviz fiyatlarını belirleyebilir; ikisini birden belirleyemez.

³⁴ 1980'li yılların başlarında Latin Amerika'da patlak veren borç krizlerini, 1994'te Meksika ve Türkiye, 1998-2001 döneminde önce Doğu Asya, ardından Rusya, Brezilya, Arjantin ve yine Türkiye krizlerini Boratav, 2008 ve sonrasındaki metropol krizlerinden farklı olarak yabancı sermaye akımlarına dayanan krizlere örnek olarak sıralamaktadır (Boratav 2013).

³⁵ 2006 tarihli raporda, ABD'ye sermaye girişlerinin sonsuza kadar devam edebileceği, sermaye girişinin kesilmesini gerektiren belirli bir kritik eşğin var olmadığı vurgulanmaktadır (ERP 2006: 145). ABD küresel net sermaye girişlerinin 1995'te %33'ünü, 2000'de %62'sini ve 2004'te %70'ini almaktadır (ERP 2006: 139).

³⁶ 2017'nin ilk ayında S&P yatırım yapılabilir seviyenin altındaki kredi notunu tekrar düşürmüş; Moody's ve Fitch de yatırım yapılabilir seviyedeki notlarını yatırım yapılabilir seviyenin altına düşürmüştür (TBB, 2017: 6). Böylece yatırım yapılamaz notu veren kuruluş sayısı kritik bir şekilde üçe yükselmiştir.

³⁷ Kısa vadeli döviz pozisyonlarının negatif olmaması (8 milyar dolar pozitif pozisyon) olumlu olmakla birlikte, toplam pozisyonu tersine çevirecek bir makro tablo söz konusu değildir.

³⁸ Sadece 2017 Ocak-Ağustos döneminde inşaat sektöründe toplam 17.735 şirket kurulmuş, 3594 şirket kapanmıştır. Türkiye'de kurulan şirketlerin toplamı içinde inşaatın payı %22, kapanan şirketler içinde ise %16,6'dır (Kalkınma Bakanlığı, 2018: 253).

³⁹ Hazine Müsteşarlığı, *Ekonomik Göstergeler*, "Mali Piyasalar Tablo VIII. 3.9".

⁴⁰ Bu husus Türkiye Bankalar Birliği'nin raporunda açıkça belirtilmektedir: "Makroihtiyati politikaların temel amaçları olarak belirlenen, toplam kredi büyümesinin sürdürülebilir seviyede tutulması, bireysel kredilerin toplam kredi stoku içindeki payının azalması, KOBİ'lere dönük finansman olanaklarının artması..." (TBB, 2015: 11). 2013 itibarıyla tüketici kredileri aleyhine ve KOBİ kredileri lehine bir politika tercihi oluşmuştur. "Genel karşılık oranlarının belirlenen koşullar altında ve belirlenen tüketici kredileri için artırılması, diğer taraftan ihracat kredileri ile KOBİ'lere kullanılan nakdi krediler için azaltılması yoluna gidilmiştir" (TBB, 2014:19). Karşılık oranları tüketici kredileri için artırılırken, ihracat ve KOBİ kredileri için azaltılmıştır. Kredi kartları ile kullanılan krediler ile taşıt kredilerinin risk ağırlığı artırılmış; kredi kartlarının asgari ödeme oranları artırılmış, limit artışlarına ilişkin düzenlemeler sıkılaştırılmıştır (TBB, 2014: 19). Aralık 2013'te, konut dışında tüketici kredilerinde vadeler sınırlandırılmıştır (TBB, 2015: 10).

⁴¹ Eylül 2017 itibarıyla 2,3 milyon kişi ortalama 78 bin TL konut kredisi kullanmıştır. İhtiyaç kredisi kullananların sayısı 17,1 milyon kişi, ortalama kredi miktarı 10,4 bin TL olmuştur (TBB, 2018: 20).

⁴² Merkez Bankası, "Konut ve Ticari Kredi Faizleri" verilerine göre, 2011'in sonuna kadar konut kredisi faizleri ticari kredi faizlerinden yüksekken, Mayıs 2014'te ve 2016'dan itibaren tablo tersine dönmüştür.

⁴³ Bu paragraftaki veriler ilgili yıllardaki TBB Bankalarımız raporlarından derlenmiştir.

⁴⁴ Bernanke daha önceki dipnotlarda vurgulanan ikiz açık hipotezini (yani kamu kesimi

açıklarının cari işlem açığının nedeni olduğu hipotezini) reddetmektedir. Bernanke'ye göre, Almanya ve Japonya deneyimleri de bunu göstermektedir (bu ülkelerde kamu açıklarıyla birlikte cari fazla verilmektedir). ABD'de de 1996-2000 arasında bütçe fazlası verilirken açıklar artmaya devam etmiştir. Ayrıca Bernanke'nin aktarımıyla, ABD için yapılan, Erceg, Guerrieri ve Gust (2005) çalışmasında bütçe açıklarındaki bir dolarlık daralmanın, cari işlemler açığı üzerinde sadece 20 sentlik bir azalma etkisi yaratmakta olduğu bulgulanmaktadır.

⁴⁵ 2017 yılında ekonomiyi canlandırmak için çeşitli vergi teşvikleri hayata geçirilmiş; örneğin konutlarda uygulanan %18'lik KDV oranı 2017 Eylül sonuna kadar %8'e indirilmiştir (Kalkınma Bakanlığı, 2018: 61). Aralık 2016'da "yatırımlara dönük inşaatlar ve yatırımlarda kurumlar vergisi indirimi ve KDV iadesi" getirilmiştir. Şubat 2017'de "konut inşaatlarında KDV yüzde 8 olarak" belirlenmiştir. Ekim 2016'da "Hazine teminatlı ve Kredi Garanti Fonu kefaleti ile sağlanacak krediler için Hazine garantilerinde limit on kat artırılarak 250 milyar TL'ye" yükseltilmiştir (TBB, 2017: 16). Hazine garantili Kredi Garanti Fonu (KGF) kefaleti ile bankaların kredi arzı hızla genişletilmiş, özellikle KOBİ'lere ek kredi olanağı yaratılmıştır. "KGP verilerine göre Aralık 2017 itibarıyla bankalar tarafından bu kapsamda 208.513 müşteriye 202,7 milyar TL kredi" kullanılmıştır (TBB, 2018: 12).

2018'in ikinci çeyreğinde, konutlardaki arz fazlasını eritebilmek için ise kamu bankalarına görev zararı niteliğinde faiz indirim uygulamasına başlanmıştır. Tüm bunlar özel sektördeki kârlılık sıkışmasının, kamu kesimine yansıtılmasıdır.

Kaynakça

Bağımsız Sosyal Bilimciler (2007). *IMF Gözetiminde On Uzun Yıl*. İstanbul: Yordam.

Bernanke B (2005). The Global Saving Glut and the U.S. Current Account Deficit. <https://www.federalreserve.gov/boarddocs/speeches/2005/200503102/default.htm> (Erişim Tarihi: 6 Temmuz 2018).

Boratav K (2004). *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002*. 8. Baskı. Ankara: İmge.

Boratav K (2006). 2006 Başında Kriz Olasılıkları. İçinde: Boratav (2010). *Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye*, 2. Basım, İstanbul: Yordam, 453-461.

Boratav K (2007). Bir Çevrimin Yükseliş Aşamasında Türkiye Ekonomisi. İçinde Boratav (2010). *Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye*, 2. Basım, İstanbul: Yordam, 471-480.

Boratav K (2009). Emperyalist Sistemin İki Çevrimi: 1989-2007. İçinde: Boratav (2010). *Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye*, 2. Basım, İstanbul: Yordam, 84-109.

Boratav K (2010). *Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye*, 2. Basım, İstanbul: Yordam.

Boratav K (2010b). Bir Ekonomik Panorama, 03/01/2010. <http://haber.sol.org.tr/yazarlar/korkut-boratav/bir-ekonomik-panorama-22347>

Boratav K (2012). Ekonomi Nereden Nereye? 03/10/2012. <http://haber.sol.org.tr/yazarlar/korkut-boratav/ekonomi-nereden-nereye-60371>

Boratav K (2013). Farklı Bir Kriz Dalgası mı?, 03/09/2013. <http://haber.sol.org.tr/yazarlar/korkut-boratav/farkli-bir-kriz-dalgasi-mi-79034>

Boratav K (2013b). Neoliberalizmin Üç Dönemi Dış Dengesizlikler, 16/07/2013. <http://haber.sol.org.tr/yazarlar/korkut-boratav/neo-liberalizmin-uc-donemi-dis-dengesizlikler-76437>

Boratav K (2016). *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002*. 22. Baskı. İmge.

Boratav K (2017a). İç Talep Daralıyor, Hayali İhracat Başlıyor, 22/07/2012. <http://haber.sol.org.tr/yazarlar/korkut-boratav/ic-talep-daraliyor-hayali-ihracat-basliyor-57333>

Boratav K (2017b). Büyüme Göstergelerinde Kargaşa, 22/09/2017. <http://haber.sol.org.tr/yazarlar/korkut-boratav/buyume-gostergelerinde-kargasa-210607>

Boratav K (2018a). Ekonomide Balonlaşma ve 'Hava Kaçırma', 20/04/2018. <http://haber.sol.org.tr/yazarlar/korkut-boratav/ekonomide-balonlasma-ve-hava-kacirma-235510>

Boratav K (2018b). 2017'de Büyüme Göstergeleri, 19/01/2018. <http://haber.sol.org.tr/yazarlar/korkut-boratav/2017de-buyume-gostergeleri-225534>

Bureau of Economic Analysis, Gross Domestic Product Statistics.

Bureau of Economic Analysis, Saving and Investment by Sector.

Dünya Gazetesi (2018). Yabancıya Konut Satışında 2018 Beklentisi 7,5 Milyar Dolar, 17/03/ 2018. <https://www.dunya.com/ekonomi/yabanciya-konut-satisinda-2018-beklentisi-75-milyar-dolar-haberi-407691> (Son Erişim Tarihi: 2 Mayıs 2018)

Economic Report Of President (2002). <http://www.presidency.ucsb.edu/economic-reports/2002.pdf>

Economic Report Of President (2003). <http://www.presidency.ucsb.edu/economic-reports/2003.pdf>

Economic Report Of President (2004). <http://www.presidency.ucsb.edu/economic-reports/2004.pdf>

Economic Report Of President (2005). <http://www.presidency.ucsb.edu/economic-reports/2005.pdf>

Economic Report Of President (2006). <http://www.presidency.ucsb.edu/economic-reports/2006.pdf>

Economic Report Of President (2007). <http://www.presidency.ucsb.edu/economic-reports/2007.pdf>

Economic Report Of President (2008). <http://www.presidency.ucsb.edu/economic-reports/2008.pdf>

Erceg C, Guerrieri L ve Gust C (2005). Expansionary Fiscal Shocks and the Trade Deficit. *International Finance Discussion Paper 825*, Washington: Board of Governors of the Federal Reserve System.

Feldstein M (1992). The Budget and Trade Deficits aren't Really Twins, *NBER WP*: 3966.

Gökçen U (2018). Konut Satışlarında Artışın İlk Sinyali, 16 Mayıs 2018. Dünya Gazetesi, <https://www.dunya.com/ekonomi/konut-satislarinda-artisin-ilk-sinyali-haberi-415907>

GYODER (2017). Türkiye Gayrimenkul Sektörü 2017, Dördüncü Çeyrek Raporu. http://www.gyoder.org.tr/uploads/Yayinlar/gyoder-gostergeler/gosterge_2017_4ceyrek.pdf

Hazine Müsteşarlığı, Ekonomik Göstergeler.

IMF (2018). Global Financial Stability Report: A Bumpy Road Ahead. <https://www.octfinancial.com/wp-content/uploads/2018/04/IMF-GFSR-Apr2018.pdf> (Erişim Tarihi: 8 Mayıs 2018).

IMF (2018). World Economic Outlook, Database Nisan 2018, Report for Selected Country Groups and Subjects.

Kalkınma Bakanlığı, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005), *2004 Yılı Programı*, http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/10/2004_Yili_Programi.pdf

Kalkınma Bakanlığı, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005), *2005 Yılı Programı*. http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/9/2005_Yili_Programi.pdf

Kalkınma Bakanlığı, *2006 Yılı Programı*. http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/8/2006_Yili_Programi.pdf

Kalkınma Bakanlığı, Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013). *2007 Yılı Programı*, http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/7/2007_Yili_Programi.pdf

Kalkınma Bakanlığı, Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013). *2008 Yılı Programı*, <http://>

www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/6/2008_Yili_Programi.pdf

Kalkınma Bakanlığı, Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013). *2009 Yılı Programı*, http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/5/2009_Yili_Programi.pdf

Kalkınma Bakanlığı, Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013). *2010 Yılı Programı*, http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/4/2010_Yili_Programi.pdf

Kalkınma Bakanlığı, Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013). *2011 Yılı Programı*, http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/3/2011_Yili_Programi.pdf

Kalkınma Bakanlığı, Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013). *2012 Yılı Programı*, http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/2/2012_Yili_Programi.pdf

Kalkınma Bakanlığı, Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013). *2013 Yılı Programı*, http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/1/2013_Yili_Programi.doc

Kalkınma Bakanlığı, Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018). *2014 Yılı Programı*, http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/22/PROGRAM_2014.docx

Kalkınma Bakanlığı, Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018). *2015 Yılı Programı*, http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/24/2015_programi_15_12_2014.pdf

Kalkınma Bakanlığı, Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018). *2016 Yılı Programı*, http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/25/2016_Programi.pdf

Kalkınma Bakanlığı, Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018). *2017 Yılı Programı*, http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/26/2017_Programi_ResmiGazeteNushasi.pdf

Kalkınma Bakanlığı, Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018). *2018 Yılı Programı*, http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/27/2018_Yili_Programi.pdf

Karahanoğulları Y (2012). Kamu Özel Ortaklığı Modelinin Mali Değerlendirmesi. *SBF Dergisi*, Cilt 67(2), ss. 95-125.

NBER (2001). The Business-Cycle Peak of March 2001. <http://www.nber.org/cycles/november2001/>

OECD, National Accounts, Final Consumption Expenditure of Households, Gross Domestic Product.

Standard & Poor's, Case-Shiller Konut Endeksi, <https://tr.investing.com/economic-calendar/s-p-cs-hpi-composite-20-n.s.a.-329>

Taylor L (2001). Capital Market Crises: Liberalization, Fixed Exchange Rates and Market-Driven Destabilization. Derleyen. H. J. Chang et al. *Financial Liberalization and the Asian Crisis*, Palgrave Macmillan içinde.

TCMB, Ödemeler Dengesi Altıncı El Kitabı - Analitik Sunum.

The Economist (2018). *Economic and Financial Indicators*, 05/05/2018.

Türkiye Bankalar Birliği (2018). Bankalarımız 2017. https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/Dokuman/7519/Bankalarimiz_2017.pdf

Türkiye Bankalar Birliği (2017). Bankalarımız 2016. https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/Dokuman/7450/Bankalarimiz_2016.pdf

Türkiye Bankalar Birliği (2016). Bankalarımız 2015. https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/Dokuman/7375/Bankalarimiz_2015-tum_kitap.pdf

Türkiye Bankalar Birliği (2015). Bankalarımız 2014. <https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/Dokuman/6257/Bankalarimiz2014.pdf>

Türkiye Bankalar Birliği (2014). Bankalarımız 2013. https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/Dokuman/2169/Bankalarimiz_TR-2013.pdf

Türkiye Bankalar Birliği (2013). Bankalarımız 2012. https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/Dokuman/2072/Bankalarimiz_2012.pdf

Türkiye Bankalar Birliği (2012). Bankalarımız 2011. <https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/Dokuman/793/Bankalarimiz2011.pdf>

Türkiye Bankalar Birliği (2011). Bankalarımız 2010. <https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/Dokuman/798/Bankalarimiz2010TR.pdf>

TÜİK, İktisadi Faaliyet Kollarına Göre Gayri Safi Yurtiçi Hasıla.

TÜİK, Konut İstatistikleri.

Varufakis Y (2015). *Küresel Minotauros: Amerika, Avrupa ve Küresel Ekonominin Geleceği*. İstanbul: Encore.

“Halkın Çözülüşü: Neoliberalizmin Sinsi Devrimi”¹

Ceyhan Gürkan, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Bölümü, e-posta: cgurkan@politics.ankara.edu.tr

California Üniversitesi’nde (Berkeley) Siyaset Bilimi profesörü Wendy Brown’un *Undoing the Demos: Neoliberalism’s Stealth Revolution* başlığıyla 2015’te yayımlanan kitabı Türkçe’ye *Halkın Çözülüşü: Neoliberalizmin Sinsi Devrimi* olarak çevrilerek yayımlandı. Brown’un kitabı özellikle ekonomi bilimleri, sosyoloji ve siyasal bilimler başta olmak üzere, sosyal bilimlerin gündemindeki güncel konularından neoliberalizmin bir analizini sunmaktadır. Kitap 2008 krizi sonrası neoliberalizm üzerine artan ve çeşitlenen analizlere özgün bir katkı olarak görülebilir. Brown’un analizi ‘yaygın bir ekonomikleştirme’ olarak tanımladığı neoliberalizmin, siyasal bir analizidir. Küreselleşen ve finansallaşan piyasa ekonomisinin değer ve ölçüm sistemlerinin daha önce ekonomik (ve de finansal) olmayan siyasal ve kamusal alanlara, ilişkilere ve öznelliklere yayılımını tanımlayan yaygın ekonomikleşme bu kitapta neoliberalizmin siyasal etkileri üzerine analiz için kavramsal ve kuramsal dayanak noktasıdır. Kitap bir politik proje ve hedef olarak neoliberalizme genel tanımını veren söz konusu yaygın ekonomikleştirmenin ve ona yön veren normatif aklın günümüz için ne anlama geldiğini, hangi araçlarla işleme konduğunu, ne tür etkilerde bulunduğunu açıklarken aynı zamanda bu sürecin kuramsal bir soruşturmasını yapmaktadır. Bütününde kitap eşitsizlik, kâr için piyasalaşma, finansallaşma, devletin kapitalist çıkarlar için dönüşümü gibi temel hedeflere (s. 32-35) endeksli ekonomik politikaya indirgenemeyecek yaygın bir ekonomikleştirme programı olarak tanımladığı ve çözümlendiği neoliberalizmin siyasal analizi için bir kuramsal çerçeve çıkarmaktadır. Bu çerçeve Michel Foucault’nun *Biyopolitikanın Doğuşu*’nda² bir tür belirli ama karmaşık, homojen olmayan bir yönetimsellik olarak tanımladığı neoliberalizm analizine dayanmaktadır ve onu gözden geçirip 2008 krizi sonrası neoliberal süreç ve gelecek için geliştirmektedir.

Brown Foucault’nun neoliberalizm tanımını benimser: “[H]âkimiyet kazandıkça ekonomik değerler, pratikler, ölçüm sistemlerinden oluşan belli bir formülasyonu insan hayatının tüm boyutlarını kapsayacak şekilde genişleten bir yönetim rasyonalitesi şekline bürünen bir normatif akıl düzeni” (s. 36) olarak neoliberalizmi tanımlamaktadır. Metin boyunca neoliberalizmin bu betimi üzerine yükselen tanımlamalar çeşitlenerek dağılmış ve çeşitli boyutlar tanıma eklenmiştir: “Yönetim rasyonalitesi”, “normatif akıl düzeni” (s. 9), “kendine özgü bir akıl tarzı, özne üretme tarzı, bir ‘davranış yönetimi’ (*conduct of conduct*) ve değerlendirme sistemi” (s. 22, 56), “genelleşmiş ... ‘ekonomikleştirme’ pratiğinin adı” (s. 22-23), “*piyasa modelini* tüm saha ve faaliyetlere -paranın

mevzu olmadığı bölgelere dahi- dağıtıp, insanları en ince ayrıntısına kadar piyasa aktörleri biçiminde, her zaman her yerde sadece *homo economicus* olarak yapılandır[an bir yönetim akılı]" (s. 37), "geniş çapta ekonomikleştirme" (s. 39), ve "kendine has bir akıl biçimi olarak ... belirgin norm ve ilkelere bağlı kalırken, muhtelif yerel örneklenişler ve bir dizi faklı politika ve teknik içerebil[en]" (s. 58) pratikleri tanımlayan, "siyasi olanı [ve alanları] ekonomikleştir[en]" (s. 128), "sadece ekonomi politikası olarak değil, piyasa değerleri ve ölçüm sistemlerini hayatın her alanına yayan ve insanı salt *homo economicus* çerçevesinde tasavvur eden bir yönetim rasyonalitesi" olarak neoliberalizm. Kitaba yayılan bu tanımlar Brown'un neoliberalizmin siyasal analizini ve teorisini geliştirmede üzerine eğildiği kavramları ve konu alanlarını içermektedir. Tanıma ilişkin bir önemli nokta şudur: Piyasalaşmanın ya da ekonomikleştirmenin amacı sermaye açısından ve sonuçları bakımından sermaye için kârlılık koşullarını yaratma olsa da, parasallaşma, servet birikimi, parasal alışveriş ve zenginlik gibi salt bir ekonomik süreç değildir söz konusu olan (s. 37). Esas vurgu aile (ya da flört, eğitim) gibi ekonomik olmayan alanların ve ilişkilerin ekonomikleşmesiyle bunların öznelleşme tarzlarının, normlarının, dilinin, çerçevesinin, koşullarının, hukukunun, mevzuatının vs. değişmesi, dönüşmesidir. Servet birikimi ve zenginlik geleceğe dair bir vaat olarak belirir ama servetin ve zenginliğin kendisi de sermaye için yönetilen ve üretilen özne için o denli kesin ve belirlenmiş değildir. Dolayısıyla sermaye olan insan (insan-sermaye/*human capital*) servet birikiminin aracı olmakla beraber onun amacı salt ekonomik servet, birikim ve zenginlik olarak kodlanmaz. Sermayenin biricik gerçekliği olan iktisadi kâr, parasal servet ve birikim, aracı kıldığı insan sermayesinin gündeminden ve dilinden düşmüştür. Yerel örneklerde farklılık gösterse de bu ekonomikleşme kâr/zarar mantığını, faydacı akılı, piyasa ve sermaye öznelliğini, özneyi kendinden sorumlu bir girişimci olarak üretir. Kitabın ekonomikleşmiş neoliberal özneye dair sonucu bunun 2008 krizi sonrası radikal bir şekilde dönüşüme uğradığı yönündedir. Her planda girişimci, rekabetçi, çıkarıcı özne sermayenin kârlılığı için gözden çıkarılabilir bir özne haline gelmektedir. Dolayısıyla, bu kitap bize piyasa mantığıyla ekonomikleştirilmiş öznenin piyasaya özgü (ve piyasa için) özgürlükle yönetiminin siyasal/kamusal/demokratik bağları ile aşama aşama kesilmesiyle sonunun sermaye için bir tür ekonomik ve siyasal kurbanı dönüşmesi hikâyesini anlatır. Öznenin neoliberal dönüşümüne paralel devletin de radikal dönüşümü söz konusudur.

•••

Kitabı genel şemasına ve konu gidişatına uygun olarak tanıtmaya ve ele almaya başlarsak, kitabın birinci kısım ("Neoliberal Akıl ve Siyasi Hayat") birinci bölümünde ("Dağılan Demokrasi: Neoliberalizmin Yeniden İnşa Ettiği

Devlet ve Özne”) çalışmanın temel sorunsalı serimlenmektedir. Bu sorunsal neoliberalizmin yukarıdaki tanımların içerdiği özellikleriyle siyasi hayat ve demokrasi üzerindeki tahripkâr etkisini ve sürecini teşhis etmektir. *Siyasi hayat* Arendt’in “salt hayat”, Marx’ın “zorunlulukla sınırlanmış hayat” olarak tanımladığı, bireylerin geçimlik üretim ve bunun ötesinde servet birikimi için araçsallaştığı ekonomik alanın ötesinde Aristoteles’in “iyi hayat” olarak tanımladığı bireylerin kendi başına amaç olarak değer bulduğu, sağ kalma çabasının ötesinde düşünsel ve yaratıcı kapasitelerinin gerçekleştiği bir özgürlük ve özgürleşme alanı ve sürecidir (s. 51-52). Siyasi hayat bireylerin ‘salt hayat’ın ötesinde kendini ve diğerleriyle beraber kamusal alanda halk olarak müşterek yönetme kapasitesinin gerçekleştiği kesintisiz bir demokrasi alanı ve sürecidir. İradesine dayalı olarak kendisinin egemeni olarak ve herkesle beraber yönetme iradesine bağlı halk olarak siyasi egemenliğe sahip bireyler ‘salt hayat’ın ötesinde iki kere egemendir. Neoliberalizm normatif bir akıl olarak geliştirdiği siyasi rasyonalite ve ondan doğan yönetsel araçlarla ekonomiyi bu çifte egemenliği ortadan kaldırmak için seferber etmektedir. İlki tüketicinin egemenliğiyle ve ekonominin gereklerine uygun kurban edilebilen bir *homo sacer* ile ikincisi yine ekonominin gereklerine uygun bir teknokratik idare ile yer değiştirir. Sonuç neoliberalizmin ekonomi ve *homo economicus* ile temel özneliği ve etiği yurttaşlık olan siyasi hayatı ve toplumsal düzen olarak demokrasiyi tahrip etmesi ve çökertmesidir.

Brown ekonomik ile siyasi olan arasında ilkinin ikincisi üzerinde tahakkümü olarak ilişki kuran neoliberalizmi spesifik bir siyasi rasyonalite ve ondan doğan yönetsellik olarak analiz ederken toplumsal/kamusal ve öznel siyasal varoluşun ve düzenin gerçek unsurlarının -özgürlük, egemenlik, kamusalılık, adalet, demokrasi- ekonomik akıl tarafından içinin boşaltılarak bunları neoliberal normatif aklın bileşenlerine dönüştürerek yeniden tanımladığını teşhis etmektedir. Bu teşhis kitabın neoliberalizmi kavramsallaştırdığı ve çözümlediği iki düzeye işaret etmektedir: Devlet ve özne. Platon’un ‘şehir/devlet’ ve ‘ruh’ arasında ‘akıl’, ‘gözüpeklik’ ve ‘iştah’ üzerinden kurduğu analogiye referansla (s. 23-27) devlet ve özne arasında neoliberalizmde kala kala tek bağıntı iştahtır. Neoliberalizmin devlet ve özne arasına şirketi ve işi (*business*) yerleştirerek gerçekleştirdiği dönüşümlerinin seyri ve mekanizmaları kitabın geri kalan konu alanını oluşturmaktadır. Devletin ve öznenin neoliberal dönüşümü Foucault’nun *Biyopolitikanın Doğuşu*’nda klasik liberalizmden neoliberalizme geçiş ve aralarındaki farklar üzerine saptamalarından hareketle ele alınıyor ve finansallaşmış küresel neoliberalizm için eklemelerde ve güncellemelerde bulunuluyor. Devletin ve öznenin siyasal yapısının ve varoluşunun temel klasik özellikleri ekonomik eksene ve anlam düzlemine kaydıkcça sonuç her ikisinin

ekonomikleşmesidir. Bu ekonomikleştirmenin devlet ve özne düzleminde tahripkâr sonuçları aynı zamanda klasik liberal demokrasinin, onun demokrasinin daha radikal formlarına alan açan potansiyelinin, demokrasinin yaratıcısı ve öznesi olan yurttaşlığın ve halkın çözülmesine bağlanır. Bunun uygulamada nasıl olduğu kitabın ikinci bölümünde hukuk, yönetim, eğitim ve kemer sıkma politikaları gibi güncel iktisat politikaları üzerinden açıklanmaktadır. Ancak kitap insanlığı “yutma rasyonalitesi” (s. 53) olarak tanımladığı neoliberalizmin siyasal teorisini geliştirmekle meşgul olduğundan ikinci ve üçüncü bölümlerde burada tanımlanan genel sorunsalın kuramsal çerçevesini ve kavramsal araçlarını inşa etmek için Foucault’nun liberalizm ve neoliberalizm üzerine derslerine dönerek bunları güncel bir değerlendirmeye tabi tutmaktadır.

Foucault’nun liberalizm ve neoliberalizm analizi ortaya attığı yeni kavramlardan dolayı, ayrıca neoliberalizmin olumsuzluklarıyla çok ilgilenmediği için ideolojik pozisyonunun müphemliği, konunun ekseninde yarattığı sürekli kaydırmalar nedeniyle çoğu zaman kafa karıştırıcı ama bir o kadar da zihin açıcı bulunur. Bu kitap Foucault’nun günümüz finansallaşmış neoliberalizmi için hem eksikliklerini görüyor hem bunların bir kısmını gidermeye çalışıyor hem de neoliberalizmin geleceği ve alternatif yaratma yollarının rotasını çıkarmaya çalışıyor. Foucault’nun önemi neoliberalizmi kaynağını özellikle ekonomiden alan sürekli oluşturulması ve önünün açılması gereken normatif bir akıl sahası olarak teşhis etmesinden ileri geliyor. Foucault 1980 sonrası belirli bir ekonomi politikası demetiyle gündeme gelen neoliberalizmi bir yönetsel politik akıl olarak düşünsel köklerini çeşitliliği içinde kuzey kapitalist ülkelerde 1945 öncesine, uygulamada da II. Dünya Savaşı sonrasına götürmesi ve klasik liberalizmden kopuşları bakımından incelemesi dolayısıyla özgün bir konumu temsil eder. Foucault neoliberalizmin bu erken tarihlerde normatif bir akıl düzeni olarak devlet ve özne yönetiminde geliştiğini, uygulamaya da savaş sonrası refah devleti modeli içinde yavaş yavaş geçmeye başladığını gördüğü için, Jacques Bidet 1970’lerin sonunda kapitalizmin büyük krizinin çıktığı bir zaman aralığında eleştirel teoride kapitalizmin sonu tartışmaları doruğa çıkarken Foucault’nun kapitalizmin yeniden dirilişini gördüğünü belirtir.³ Bundan dolayıdır ki Foucault dikkatini neoliberalizmin düşüncede ve uygulamadaki bu erken aşamalarına kaydırmıştır. Bu öyle güçlü bir dikkat kaymasıdır ki kitabının başlığında yer alan biyopolitika gündemden düşmüştür.

Brown Foucault’nun neoliberalizmin kapitalizmin krizi ile doğmadığı tezine göndermede bulunur. Neoliberalizm liberalizmin krizi içinden doğmuştur ve klasik liberalizmin tekrar programlanmasından ibarettir (s. 69). Foucault gibi kapitalizmin krizi ile neoliberalizmin krizi arasında zamansal bir farkın olacağını belirtir ve bunlar örtüşmek zorunda değildir.⁴ Dolayısıyla, bu

iki krizin ayrıştırılması gerekir. Foucault kapitalizmin kriziyle ilgilenmediği için bununla ilgilenmez. Foucault'nun bir eksikliğini yönetimsellik olarak kavradığı neoliberalizmin içinde sermayenin de bir yönetimsellik unsuru olarak görmemesi olduğunu belirten Brown da bu konuyla ilgilenmemektedir. Oysa sermaye ve neoliberal yönetimsellik ilişkisinde bu iki krizin çakışmasının 2008 krizi bakımından derin anlamları bulunmaktadır. Kitabın son bölümünde kemer sıkma politikaları ve sonuçları bakımından buna dair bir çözümleme bulunmakla beraber, neoliberalizmin ekonomi politik bağlamda siyasal teorisinin peşinde olduğu bu kuramsal tartışma bölümünde Brown Foucault'nun tespitine yer vermekle yetinmektedir.

Kitabın ikinci bölümü ("Foucault'nun *Biyopolitikanın Doğuşu* Dersleri: Neoliberal Siyasi Rasyonalitenin Haritasını Çıkarmak") Foucault'nun neoliberalizm analizini gözden geçirerek özetlemesi ve günümüz koşulları içinde genişletmesi neoliberalizmi Foucault ile açıklayan literatüre uzak okuyucular açısından son derece aydınlatıcıdır. Buna göre neoliberalizm kuzey ülkelerinde söylem, hukuksal düzenlemeler, özne üretimleri, davranış yönetimi gibi araçlarla bir tür 'yumuşak iktidar' biçiminde gelişmiştir. Gündelik yaşamın ve dilin, olağan pratiklerin ve öznelerin bilincine derinlemesine nüfuz etmiş bir yönetsel akıl olarak, adeta dışarıdan gelip parçalayan aslan gibi değil, içeriden kemiren bir tahtakurusu (s. 43) gibi *sinsice* yayılıp özneyi ve devleti *dönüştürmüştür*. Güneyde ise kuzeyin dayatmasıyla sert bir iktidar biçimi olarak darbeler, cuntalar, askeri disiplin, işgaller, yapısal düzenlemeler ve şok terapilerle hayata geçmiştir (s. 55). Kitabın geri kalanı neoliberalizmin kuzeydeki 'yumuşak iktidar' biçimi olarak kurulumunu ve işleyişini ele alır. Ancak küresel düzeyde bakıldığında neoliberalizmin "sistematik", "stabil" ve "tümleşik" olmayan, değişken, heterojen, "katışık", "çelişkili", yerel örneklere uyum sağlayan, farklı yönetim akılları ile yan yana olabilen ve onlarla bütünleşebilen, onların içine yerleşebilen akışkan bir akılsallık ile karşı karşıyadır (s. 56-58). Neoliberalizmin normatif akıl düzeni olarak tanımı tüm bunlara göndermede bulunurken şu iki gerçeği ısrarla vurgular. Normatiftir çünkü özü sürekli yumuşak ya da sert iktidar yoluyla özü açılmak durumundadır; o nedenle doğal hiçbir yanı yoktur; inşacı özelliği inşa edilmesinden ileri gelir. İkincisi neoliberalizm hayatın ekonomikleştirilmesi projesi olarak ekonomi politikası ve pratiği ile içsel olarak bağıntılı iken belirli bir ekonomi pratiğine ve politikasına bağlı değildir, ona indirgenemez (ayrıca bkz. s. 239-240).⁵ Bu bakımdan eklektik, değişken, ekonominin ve ekonomikleştirmenin kendisini de dönüştüren bir akılsallıktır. Brown bu normatif aklın kapitalizmin yeni bir aşaması olarak değil, Foucault'nun tanımıyla "liberal yönetimselliğin yeniden programlanması" (s. 58) olarak görür. Bu tanım ilerleyen bölümlerde neoliberalizmin tarihsel derinliğini, heterojen, karmaşık ve çelişkili yapısını,

kapitalist sistem içinde siyaset ve demokrasi üzerine tahripkâr saldırısının dayanaklarını ve mekanizmalarını açığa çıkarmayı hedefler.

Bunun için Brown Foucault'nun neoliberalizm üzerine derslerine dönerek ilk olarak konuya dair iyi bir özet sunar. Temel tema neoliberalizmin klasik liberalizmden nasıl koptuğu, onu nasıl dönüştürdüğü ile anlaşılabilirliği yönündedir. Liberalizmin yeni bir yönetimsellik olarak gelişiminde 18. yüzyıl klasik politik iktisadının kritik bir rolü vardır. Liberalizm hukukla devletin sınırlarını çizerken, politik iktisat bunu piyasa ile gerçekleştirdi. Liberalizmin birey üzerinde devlet iktidarını sınırlama projesi piyasa ile yeniden formüle edildi. Hukuk dışarıdan bir sınırlama ilkesi ve mekanizması getirmişken, piyasa devlet aklının içine yerleşen bir doğrulama alanı ve referans noktası olarak devletin yönetim maliyetlerini düşüren az (tutumlu) yönetme rasyonalitesini geliştirmiştir. Piyasa içerden sınırlama ilkesi olarak devletin dokunamayacağı bir alanı ve özneyi (*homo economicus*) tanımlıyordu. Devletin doğal sınırları çıkar peşinde koşan, serbest bırakılmış iktisadi öznelerdir. Bu devletin bir sınırı varsa, tersinden ekonominin de bir sınırı olduğu anlamına gelebilmektedir.⁶ Neoliberalizm için her ikisi de, ama daha çok ikincisi, kapitalizmin ve büyümenin sınırları, sorundur. Ekonominin sınırı olamayacağı gibi, devletin de ekonomiye dokunamayacağı yönünde doğal bir sınırı yoktur. Devleti sınırlandıran bir ilke olarak değil, onu yapılandıran bir normatif akıl olarak piyasa mantığı içinde devlet ekonomiyi öznenin davranış probleminde indirgeyerek, özneyi tarihsel-kültürel-siyasal yapıdan ve varoluştan kopararak, piyasa için dokunulabilen bir özne olarak *yapılandırır*. Bu özne serbest bırakılmış bir özne değildir. Dokunulabilen ve, kitabın esas argümanı olarak görünen, ekonominin gereklerine uygun özgürlüğü elinden alınan, kendi çıkarının peşinde koşmasına sıcak bakılmayan, ekonominin devletle beraber büyüme mitine endekslenmiş, bu yolda kemer sıkma politikaları altında demokratik siyasal düzeni ve varoluşu kurban edilebilen “korunamayacak kadar küçük” bir öznedir (s. 82). Bu bakımdan neoliberalizm son tahlilde devlet ve özne arasında kurulan, tüm sorunları buna göre ele alan ve yapılandıran, bir iktidar rejimidir (s. 65). Neoliberalizm piyasa ilkesinin sınırlarını kaldırarak bu genelleşmiş ekonomikleşmeyi yaratmaktadır. Ekonomi devletin adına harekete geçtiği hem bir “model hem bir “nesne” hem bir “projedir” (s. 72).

Neoliberalizmin klasik politik iktisatta yarattığı bu köklü kopuşu Brown Foucault'nun analizini genişleterek dokuz açıdan özetliyor (s. 72-80). Neoliberalizmde (i) rekabet doğal değildir, yapılandırılması ve dışarıdan desteklenmesi gerekir. Piyasaya göre değil, tam da piyasa için yönetimin temel ilkesi budur. (ii) Ekonomik büyüme devletin temel meşruiyeti ve bu anlamda sosyal politikalarının da hem meşruiyeti hem kaynağıdır. Büyüme yoksa sosyal

politika da yoktur. (iii) Klasik liberalizmde eşitliği bir ilke olarak içinde tutan temel piyasa dinamiği olan mübadele yerine neoliberalizmde eşitsizliği normatif bir ilke ve politik realite olarak tanıyan rekabet geçer ve ekonominin, oradan da tüm hayatın temel öncülü haline gelir. (iv) Neoliberalizmde insanı tanımlayan temel kategori emek değildir. Özne rekabetçi, girişimci bir sermayedir, yani insan-sermayedir. Bu kavramsallaştırma, emek ile sermayeyi aynı bünyede buluşturarak emek ve sermaye arasındaki sömürü ilişkisini de ortadan kaldırır. İnsan sermaye olarak kendi kendini sömürmez. Bilinçli ya da bilinçsiz (eğer hatalı olursa da piyasanın ilkeleri doğrultusunda düzeltilecek) seçimler yapan, kendinden sorumlu, sermaye değerini artırmak için riskin peşinden koşan bir öznedir bu. Artık emek de sermaye olarak tanım ve içerik kazanmaktadır, yabancılaşma sorunu ortadan kalkmaktadır. Sınıf kavramı ve politik realitesi gündemden düşmektedir ve Brown için bu halkın ve demokrasinin tam kalbinden çözülüşüdür. (v) Neoliberalizmde değişim/mübadele ilişkisi ile birlikte üretim de bir kategori olarak ekonominin/piyasanın dilinden ve alanından çekilmiştir. Ekonominin ve ondan tüm hayata yayılan ekonomikleştirmenin dili ve dinamikleri tüketim, rekabet, girişimcilik ve finanstır. (vi) Klasiklerde devletin dışarıdan sınırlama ilkesi olan hukuk neoliberalizmde ekonomikleştirmenin bir aracı haline gelmiştir. 'Neoliberal hukuk' biçiminde bir kavramsallaştırmayı kullanır Brown ve bununla hukukun hakların ve halkın egemenliğini gözetken kamusal içeriğinin boşaltılarak, biçimsel olarak hukukun üstünlüğü geçerli olsa da, hukukun ekonomikleştirilmesini teşhis eder. (vii) Piyasa klasiklerde devleti sınırlayan ama kendi sınırı da olan doğal bir doğrulama ve hakikat alanıydı. Ekonomi eşittir hakikat idi. Neoliberalizm bunu radikalleştirmiştir. Piyasa "bir değil *yegâne* doğrulama sahası haline gelir ve bu, insan faaliyetinin tüm saha ve türleri için geçerli hale gelir" (s. 78). (viii) Devlet neoliberalizmde ekonomi için sınırlanan değil, ondan sorumlu olan, büyümesine endekslenmiş, meşruiyetini büyümeden alan bir siyasal yönetim aygıtıdır. Kapitalizm geliştikçe devletin derinleşen çelişkilerle meşruiyet krizinin olasılığının artışı yönündeki temel klasik ilke karşısında devletin meşruiyetini, çelişkilerine rağmen, gelişen/büyüyen kapitalizmden aldığı bir yeni evre söz konusudur artık. Çelişkilerin yönetimi klasik hukuk çerçevesinde refaktan sorumlu devlet ile çözülmemektedir. Neoliberal devlet ve hukuk bu çelişkileri farklı yollardan, özellikle yönetim pratikleriyle piyasa alanı içinde ve dışında, ekonomik olmayan alanları da ekonomikleştirerek çözmeye yönelir. Daha başka bir düzeyde, kitapta yer almayan bir konu olarak, neoliberal devlet çelişkileri kapitalist ve ekonomik olmayan alanlara taşıyarak oraları kendi dinamikleri içinde yönetir. Bu kısmen ekonomikleşmeyle, kısmen ekonomikleşmeyi tersine çeviren muhafazakâr yönetimsellik taktikleriyle el ele gider. Brown kuzeye özgü 'yumuşak iktidar' biçimi olarak neoliberalizmin piyasa alanı içinde ve piyasa olmayan alanları piyasalaştırarak yönetmesine

odaklandığından, konunun bu yönü daha çok güneye kalmaktadır.⁷ (ix) Son olarak, klasiklerdeki bireysel özgürlüğün koşulları olan “atomlaşma ve ayrışma” neoliberalizmde yerini “siyasi bütünleşme”ye ve “mutabakat”a bırakır (s. 79).

Brown’un bu özeti Foucault’nun neoliberalizm analizindeki eksiklikleri de gösterir. En sonuncu maddedeki neoliberalizmde bireyselleşmenin ve otonomi kazanarak ayrışmanın yerini yönetim ideolojisi ve uygulaması altında bütünleşmeye ve mutabakata bırakması bunlardan biridir. Bu Foucault’nun iktisadi liberalizm ile siyasi liberalizmi örtüştürmesinden kaynaklanan (s. 68) ve neoliberalizmin siyasi hayatta neyi yerinden ettiğine dair gözden kaçırdığı noktalardan biridir. Ekonomikleşmenin dinamikleri üzerinden tartışmayı sonlandırmak gerekirse, Brown burada dikkatimizi yine Foucault’da yer almayan, alması da mümkün olmayan, bir dinamiğe çeker: Finansallaşma ya da finans sermaye ile yönetim. Neoliberalizmin 1980 sonrası klasik liberalizmde asıl yer değiştirmeleri ve ondan kopuşu gerçekleştirdiği dinamikler bunlardır. Brown bu iki unsura sonuçları itibarıyla eğildiğinde yukarıda özetlenenlerin nasıl radikalleştirilerek kapsamının ve derinliğinin arttığını gösterir. İnsan sermayesi figürünün yaygınlık kazanması, devletin finansallaşma yolunda büyümenin, rekabetin, girişimciliğin sorumlusu ve meşruiyetini bunlardan alan bir yapıya dönüşmesi, üretim faaliyetinin girişimcilik ile yer değiştirmesiyle kitlesel işsizliğin artışı ve bunun bireysel hata olarak doğallaşması ve ekonomi için gerekliliği, finansın zorladığı kemer sıkma politikalarının kalıcı bir neoliberal ekonomik politika olarak kurban ve feda edilebilen, kolaylıkla gözden çıkarılabilen yeni bir insan sermayesi figürünün ortaya çıkması, bir mutabakat siyaseti olarak yönetimin yükselişi, bireysel çıkar yönelimli ahlaki olarak özerk ve iktisadi faaliyetlerinde otonom öznenin yetki devri yapılmış, sorumlulaştırılmış bireyin yükselişi finansallaşmanın ve yönetimin beraberinde getirdiği yeni ve radikal son dönüşümlerdir. Brown bu sonuçlar üzerinden neoliberalizmin insanın klasik liberal ilkelerde temellenmiş politik varoluşunun ve kamusal düzeninin nasıl altının oyulduğunu göstermektedir.

Bunun için ikinci bölümün sonunda ve kitabın birinci kısmının son bölümü olan üçüncü bölümde (“Foucault Tashihi: Homo Politicus ve Homo Economicus”) Foucault’nun neoliberal yönetimsellik analizinde dışarıda bıraktıklarını Brown siyasal analizinin içine çeker ve buna uygun kavramsal çerçevesini inşa eder. Foucault’da eksik kalan noktalar sermayenin tahakkümü gerçeği, neoliberalizmin demokrasi üzerindeki tahripkâr etkisi, siyasi yurttaşlığın ve halk egemenliğinin neoliberalizmdeki konumlarını ve dönüşümlerini çözümlenecek ‘hak/hukuk öznesi’ (*homo juridicus/legalis*) ve ‘çıkarcı öznesinin’ (*homo economicus*) ötesinde bir siyasi topluluğun üyesi olarak ‘siyasi insan’ (*homo politicus*) kavramsallaştırmasıdır. Halk egemenliğinin ve *homo*

economicus'un sınırlanması üzerine yükselen *homo politicus* önemlidir çünkü ilkinin yukarıda bahsedilen yükselişi ve dönüşümleri, Brown'un deyişiyle, onun 'canını okumuştur, okumaktadır'. Kitabın üçüncü bölümü *homo politicus*'un ne olduğu, halk egemenliği olarak demokrasi için gerekliliği, neoliberalizmde nasıl dönüştürüldüğü ve altının oyulduğu ile ilgilidir. Foucault'nun *homo economicus*'un (çıkar öznesi) *homo legalis/juridicus* (hukuk/hak öznesi) ile olan ilişkisi zemininde çıkardığı (neo)liberal yönetimselliğin çerçevesi Brown'un analizinde ilkinin "kuşatıcı bir insan figürü" (s. 91) olarak 'demos'un öznesi *homo politicus* ile olan ilişkisi etrafında yeniden gözden geçirilir. İlk tespit *homo politicus* bireysel egemenliğin, otonominin, ahlaki özerkliğin, modern yurttaşlığın ve halk egemenliğinin temelidir ve *homo economicus* siyasal varoluşu biçimlendirip klasik temellerini ortadan kaldırırken neoliberalizm Batı'nın hümanizmden ve yurttaşlık etiğinden kopmuştur (s. 99).

Kimdir *homo politicus*? Başına gelen nedir? Hangi aralıkta, nasıl, hangi araçlarla gelmiştir? Siyasi hayat için sonuçları ne olmuştur? Gelecekte bizi ne bekliyor? Ve ne yapmalı? Kitabın geri kalanı bu sorularla ilgilidir.

Homo politicus ekonomik hayatın dışında, hatta ekonomik hayatı ve özneyi sınırlayan bir varoluştur; ekonominin ve *homo economicus*'un sınırlanmasıyla yaşayabilir. Aristoteles'ten beri kabul edildiği biçimiyle dil kullanan, ahlaki düşünce ve birlik oluşturan, servet amacı ile geçimlik ve zorunluluk alanının ötesinde kamusal işlerle uğraşan boş zamana sahip, kendini yöneten ve başkalarıyla birlikte halkın müşterek yönetimine katılan, egemenlik özleminden ve arzusundan vazgeçmeyen; birey ve halk olarak egemen, öz çıkarına bağlı ve fakat kişisel çıkarının ötesinde kamunun müzakere alanında, mutabakatın değil, siyasal özgürlüğün, adaletin, (siyasal ve fırsatlara dair) eşitliğin, hakların peşinde kalan bir figürdür *homo politicus*. İşte neoliberal *homo economicus* tarafından canına okunan bu insandır. 17. yüzyıla dek *homo politicus* sosyal/siyasal/iktisadi düşüncenin özerk bir aktörüken, onun varoluşunun temelleri olarak sayılan yukarıdaki özellikler yerini *yavaş yavaş homo economicus*'un özellikleri olacak şekilde yeniden tanımlandığı, 20. yüzyılın sonunda da bunların toptan imhasıyla sonuçlanan bir süreç söz konusudur. Smith piyasalaşma, Marx emek, Bentham haz insanı, Mill rasyonel *homo economicus* ile *homo politicus*'un görünümünü kısarken bir taraftan yeni öznenin yükselişini görüyor, tanıyor diğer taraftan *homo politicus*'un nasıl yerinden edildiğini de yazıyordu (s. 106-112). Geçerken biz belirtelim: Rousseau'nun 1755 tarihli *Ekonomi Politik*⁸ üzerine söylevi ekonomi politiğin *homo economicus*'u ön plana getirmesinin bir eleştirisidir. Bu tam ekonomi politiğin liberal yönetim sanatının akli olarak doğup gelişirken ona yönetilmiş bir eleştiridir. Rousseau geniş anlamıyla kamusal yönetim olarak anladığı ekonomi politik üzerine söylevinde *homo*

politicus'a dayalı, *homo economicus*'u sınırlayarak *en baştan*, yani kapitalizmin belirli gelişmiş bir aşamasından sonra değil, anayasal bir liberal düzen içinde ekonomik büyüme yerine ılımlılığa dayanan 'toplum sözleşmesi'nin nasıl kurulması gerektiğini anlatır. Yine ekleyelim: Marjinalizmden doğan 19. yüzyılın sonunda neoklasik ekonomi teorisi *homo politicus*'un varoluşuna içkin akıl, konuşma gibi özellikleri mutabakata odaklı rasyonel seçimin unsurları haline getirdi. Keynezyen devrimin karşı cephesinde bir kolektif girişim olarak gelişen neoliberal düşünce 1930'lardan itibaren neoklasik liberalizmdeki bu dönüşüme sarıldı ve 20. yüzyılın sonunda *homo politicus*'u bütünüyle ortadan kaldırdı. Brown'un teşhisiyle neoliberalizmde devrimci olan *homo politicus*'un alt edilmesidir (114-115). İnsanın varoluşunda sadece piyasacılığın olduğunu ilan etti. Ekonomik hayatın sınırlanarak üzerine yükselebilen siyasal hayatın ve varoluşun son ekonomi politik teorisyeni Rousseau liberal bir yönetimsellik inşa etmediyse (ki Foucault'nun teşhisi budur) nedeni ekonomi politikasının çıkış koşullarını daha baştan tersinden tanımlamasından ileri gelir.

Özgürlüğü piyasadaki rasyonel seçimin koşulu olarak görmeyen, özgürlük için bir siyasal adalet diline yaslanan "öznel bir şahsiyet figürü" (s. 129) olarak *homo politicus* sosyal/siyasal/iktisadi düşüncede ve pratik alanlarda yerinden edildiğinde yerine geçen neoliberal *homo economicus* "bütünün vazgeçilebilir bir elemanı"dır (s. 129). Benliğinden ve emeğinden çaprazlamasına geçen sermaye ve devlet iktidarı akımı içinde kalıp araçsallaşırken, liberal tüm vaatler artık toprağın derinliklerine gömülmüştür. Brown'un da sonuç bölümünde iddiası o yöndedir ki artık dönebileceğimiz bir klasik liberalizm yoktur. Gelecek ve alternatif oluşturma fikri eldeki en önemli direniş yoludur. Bundan ötürüdür ki neoliberalizm alternatif gelecek fikrini gördüğü yerde imha etmeye çalışır. Gelecek üzerinden kârlılık koşulları oluşturan finans sermayenin birikim rejimine uygun olarak devlet geleceğe dair bir güven devleti olarak yeniden inşa edildikçe neoliberalizmin yeni aşamalarında *homo economicus* öz çıkarı peşinde koşan bir iktisadi ve siyasi özne olmaya dair en ufak bir kısıntı taşıyorsa da, ekonominin (gelecekteki büyümenin) kurbanları olarak bunları kendi eliyle, ve dahi kendi mahrem alanlarında (aile içinde toplumsal cinsiyetin ayrımlarını da şiddetlendirerek s. 117-125) tüketmeye zorlanmaktadır. Devletlerin büyümeyi içeriği, biçimi ve sonuçları iktisadi olarak ne olursa olsun bir mit haline getirmesi *homo politicus*'tan miras kalmış ne varsa silip süpürmeye hazır bir yeni yönetimsellik rejimi olarak karşımızda durmaktadır.

•••

Kitabın ikinci kısmı, "Neoliberal Aklın Yayılması" üç bölümden oluşmaktadır. Bu üç bölüm başlıktan da anlaşılacağı üzere neoliberal aklın topluma yayılımını

mekanizmalarıyla inceler. Bu mekanizmalar yönetim, hukuk ve eğitimidir. İkinci kısmın ilk, kitabın dördüncü bölümünde (“Siyasi Rasyonalite ve Yönetişim”) birinci kısımdaki kavramsal çerçeveye bir parça daha katkı sunulmaktadır. ‘Siyasi rasyonalite’ kavramı yönetişimi açıklamak için başvurulan kompleks kavramlardan biridir. Ancak Brown Foucault’nun siyasi rasyonalite kavramını neoliberalizm ve onun yönetim gibi temel aparatlarıyla ilişkilendirmediğini belirtir. Foucault neoliberalizmi “yönetim akli”, “yönetimsellik”, “yönetim rasyonalitesi”, “ekonomik rasyonalite”, “liberalizmin yeniden tanımlanması” gibi siyasete doğrudan gönderimleri olmayan bir kavram seti içinde tanımlamış, bunlarla ilişkilendirmiştir (s. 140). Brown neoliberalizmin normatif bir akıl olarak yayılımının siyasal analizini yaparken ‘siyasi rasyonalite’ kavramını analize dahil eder ve Foucault’nun hem araştırma sahasını hem de özgün analizini genişletir. Brown bu aşamada neoliberal “akıldan” (*reason*) siyasal “rasyonalite” (*rationality*) kavramına geçiş yaparak bu geniş çerçeveye ulaşır. Akıl ve rasyonalite (akılsallık/ussallık) arasındaki ayrıma dair geniş bir felsefi sorgulama burada mümkün olmamakla birlikte, Brown’un bu iki kavram arasındaki geçişten aklın uygulamaya ve doğrulamaya dönük bir içeriminin olduğunu ve kitaptaki ‘neoliberal (yönetim/sel) akıl’ kavramı ile iktidar ve yönetim pratiklerinin genel doğrulanma alanını belirginleştirdiği söylenebilir. Bu doğrulama alanı, belirtildiği üzere, piyasadır. O nedenle, neoliberal akıl bir piyasa aklıdır ve ekonomik olmayan alanlara yayılarak, oralara teoride, söylemde ve pratikte uygulanarak, bir muhakeme aracı olarak iş görerek dönüştürücü bir gücü vardır. Rasyonalite kavramı ile siyasetin ilişkilendiği bu satırlarda Brown normatif akıl düzeni içinde iktidar ve yönetsel uygulamalarının, bu uygulamaların bilgi ve söylem dayanaklarının, bunların bir doğrulama alanı içinde ürettiği norm rejiminin yani hakikat düzeninin öncesinde duran, bunların koşullarını oluşturan, olanaklılığını ve meşruluğunu sağlama alan temel norm kaynağını kavramsal olarak yakalar. Siyasal rasyonalite iktidar ve yönetsel uygulamalarının, bilgi-iktidarın, akıl biçimlerinin içinden doğduğu bir akıl sahasıdır. Başlı başına iktidar uygulama ve yönetim aracı olmayan, öznelere, aktörlere, düzenlere varlık kazandıran, yönetim aklının ve pratiğinin içinden doğduğu, bunları yerel karşılıklarıyla buluşturan, bu anlamda tarihsel olan ama evrensel olmayan, hegemonik ve fakat farklı rasyonalitelerle yan yana olabildiği için hakimiyet kurmayan, dönüştürücü, bunu özne ve devlet arasında bir yeni bağ kurarak yapan siyasal rasyonalite “spesifik bir normatif akıl biçiminin fiiliyet kazanmasıdır” (s. 136). Foucault’ya bakacak olursak, modern yönetselliğin ve iktidarın politik rasyonalitesinin temel özelliği totalleştirici ve bireyselleştirici (*omnes et singulatim*) etkilerde bulunmasıdır.⁹ Foucault’ya göre temel direniş ve karşı çıkış hattı devlet ve özne arasında kurulan bu etkilere yönelik olmalıdır. Ona göre modern politik rasyonalitenin kökü ve spesifik normu budur ve tarihsel

olarak farklı dönem ve koşullarda, toplumlarda karşılaştığımız etki budur. Devlet kaynaklı totalleştirici ve bireyselleştirici etkiler bunun modern yönetimsellikte başlangıç koşullarını oluşturur. Yönetişim günümüzde bu denklemde devleti iptal ederek bu iki etkiyi doğurmaktadır.

Peki yönetime başlarken neden uygulamaya dönük yönetsel bir akıldan ziyade siyasal rasyonalite gibi daha soyut bir düzeye sçırma yapmıştır Brown? Öyle görünüyor ki bu tam da yönetim kavramının doğasında saklıdır ve bir cevabı bizce yukarıdaki paragrafın son cümlesinde saklıdır. Yönetişim doğrudan pratiğe ve uygulamaya göndermede bulunur ve bu yönetim aklını tam da uygulamaya tanıdığı öncelikte kurar. Bu siyasal aklı ve onun normatif yönünü, dolayısıyla siyasal itirazları ve eleştiriyi kesen bir akıl ve yönetim düzeni anlamına gelir. Yönetişim tarihsel, yereli kendi özgünlüğü içinde belli bir amaca dönük varlık kazandırması bakımından hegemon ama hâkim olmayan bir uygulama ve akıl düzeni olduğu için aynı zamanda bir siyasal rasyonalitedir. Belki de modern iktidar ve yönetim tarihinde nasıl ki yönetsellik iktidarın, özellikle devlet iktidarının aklında temel bir kaymayı temsil ediyorsa Foucault'nun düşüncesinde, yönetim bu ikinci kaymayı temsil ediyordur. Post-modernizmin siyasal bir anlamı varsa, bu devleti bir iktidar ve yönetim aktörü olarak gören yönetsellikten yönetime geçişte yakalanabilir. Brown yönetimi klasik yönetsellikten bir kopuş olarak görür ve onu siyasal rasyonalite ile ilişkilendirmesi bu kopuşun derinliğini göstermesinden kaynaklıdır. Bu aynı zamanda neoliberalizmin liberalizmin yeniden programlanması gibi Foucault'nun sürekliliği vurguladığı tanımlamasının ötesinde, sürekliliğin payının çok azaldığı, farklı bir geleceğe kapı aralayan geriye dönüşsüz bir yönetselliğin içine düştüğümüz anlamına gelir. Kitabın bu ikinci kısmı ve sonuç kısmında ulaştığı sonuçlar buna işaret ediyor. O bakımdan Brown'un neoliberalizm bağlamında siyasal rasyonalite kavramını gündeme getirişi kitabın ağırlık noktasını oluşturuyor gibidir.

Okuyucu kitabın bundan sonraki bölümlerinde yönetişimin, neoliberal hukukun, eğitim sisteminin ve akademinin neoliberal dönüşümünün ABD merkezli serüvenini bulacaktır. Yönetime dair Brown'un vurguladığı önemli noktaların çok kısaca üzerinden geçelim. Yönetişim neoliberalizmin normatif yönetim aklının kurucu öğelerini tanımlar. Özellikle bürokratik kurumlar aracılığıyla işleyen, devletten doğan yönetim aklını ortadan kaldırmaya yönelir. Bunu yönetimin odağına kurumun yerine uygulamasını yapan aktörü/faili, süreci, pratiği yerleştirerek gerçekleştirir (s. 144). Yönetişim kurumsal, kamusal, kamu hukukundan ve demokratik yapıdan doğan idareciliği süreç, bireysel eylem ve sorumluluk düzlemine çekerek yenide yapılandırır. Bu bakımdan yönetim yerel ve küçük birimlerde yönetim sürecine ve bireyin yönetimine (hem onun gerçekleştirdiği yönetime, hem de failin yönetimine/davranışına) odaklanır.

Emirden, komuttan, zorlamadan, merkezi kontrolden, talimatlardan doğan bir idarecilik yerine küçük birimlerin ve bireylerin *sürece* ortak olduğu, katıldığı, hiyerarşik yapıyı çözen, mutabakatı başlangıç noktası ve ekip temelli çalışmanın koşulu olarak gören, teşvik ve güdülemelerle harekete/eyleme geçirilen paydaşlar ile önceden belirlenmiş amaçlar için özellikle araçlara odaklanan bir yönetim modelidir söz konusu olan (s. 146). Demokrasiyi işlemsel ve prosedürel bir şey olarak gören, kamusal siyaset ile ilişkisini kesen bu model (s. 147) siyasetin sahasında bir dizi kaydırma gerçekleştirir. Adalet yerini problemlere ve bunların çözümüne bırakır; verimlilik hakkın yerini alır; yasallıktan önce etkinlik gelir; ahlaklaştırılmış, girişime öykünen ve bu anlamda ekonomikleştirilmiş bireysel sorumluluğu ve rekabeti bir norm olarak kabul eden mutabakata dayalı ağ tabanlı ekip çalışması dayanışmanın yerine geçer (s. 151). Devlet idareciliğine iş modeli etrafında bir alternatif sunan yönetim bunu iki mekanizma ile gerçekleştirir: “[Y]etki devri ve sorumlulaştırma” ile “nirengileme (*benchmarking*) ve en iyi pratikler (*best practices*)”. İlki büyük ve yapısal problemlerin çözümünü küçük birimlere bırakan, bu yolla ahlaki ve ekonomik bireyselleştirici bir yönetim modeli inşa eder ve piyasa aklını yayan bir sonuca bağlanır. Nirengileme ise performans, maliyet etkinliği, rekabet üstünlüğü gibi piyasaya ve işletmeye özgü ölçüm sistemlerini kamu yönetiminin bütününe taşıırken, bunların ürettiği ‘en iyi pratikler’ olarak adlandırılan belli bir sonucu elde etmek için etkinliği kanıtlanmış “örnek davranışları” (s. 162) yerleştirir. Brown bölümün sonunda Saddam sonrası Irak’ın tarımsal yapısının dönüştürülüp gıda egemenliğinin hukuk ve ‘en iyi pratikler’ ideolojisi ile son verilmesini, küresel mal ve hammadde tedarik zincirlerine nasıl eklenildiğini anlatarak durumun somut örneğini sunmaktadır. Irak tarımının neoliberalleşmesinde ön plana getirdiği nokta hukukun ‘en iyi pratiklerin’ yerleştirilmesinde önden nasıl araçsal bir rol oynadığıdır. Bu izleyen bölümde siyaset aklının ve sahasının demokratik ve kamusal temellerinin altını oyan bir araç olarak ‘neoliberal hukuk’ üzerine tartışmanın girişidir aynı zamanda.

Beşinci bölüm (“Hukuk ve Hukuki Akıl”) ABD’de hukuk sisteminin neoliberal yönetim aklı tarafından içerden nasıl dönüştürüldüğünü ve bu normatif aklın toplumsal ve kamusal yayılımını demokrasinin ve temel bileşenlerinin (fikir özgürlüğü, örgütlenme, tüketici, iş/istihdam gibi temel ekonomik haklar gibi) yeniden tanımlanışı ile somut örnekler etrafında okuyucuya sunmaktadır. Hukukun neoliberalizmde ikili bir dönüşümü söz konusudur. Sermayenin kârlılığı için cezalandırıcı, engelleyici ve yasaklayıcı işlevinin (sendikal faaliyetleri kısıtlayıcı uygulamalar gibi) yanı sıra hukuk neoliberalizmin programına dâhil olarak özne ve davranış üzerinde dönüştürücü bir işlev de kazanmaktadır. İkincisi, hukukun neoliberal özne ve davranış yönetiminin parçası olarak araçsallaşması

hukukun aklını ve muhakeme tarzını da dönüştürmektedir. Brown bundan dolayı 'neoliberal hukuk' adında bir kavram öne sürer ve hukukun neoliberal yönetimselliğın ekonomikleştirme programına dâhil oluşunu kamusal ve demokratik siyasal yaşama bir "hukuk saldırısı" olarak nitelendirir (s. 179). Brown'un incelediğı vakalardan biri ABD'de seçim kampanyalarını düzenleyen komitelere şirketlerin finansör ve politik aktör olarak dâhil olmasını kısıtlayan yasanın Ocak 2010'da mahkemede aleyhine karar çıkarken mahkemenin hukuku neoliberal ekonomikleştirme programına nasıl adapte ettiğidir. Mahkeme şirketlerin gerçek kişiler gibi ifade özgürlüğüne sahip olduğunu, kısıtlanmasının düşünce ve fikir özgürlüğüne aykırı olduğunu, önünün açılması gerektiğini ve bu yolla şirketlerin seçim kampanyalarında bir aktör olarak "serbest fikir piyasasını" (s. 182) çoğaltıp zenginleştireceğini hükmeder. Bu "hukuk" yorumuna göre ifade de tıpkı sermaye gibidir ve "fikir pazarı" çoğalmalıdır (s. 182). İfadenin miktarı ve akışkanlığı arttıkça fikir pazarının rekabeti de artacaktır. Kamuoyu serbest rekabet koşullarında oluşan fikir pazarına sahip olduğunda neoklasik iktisadın rüyası olan tam rekabet koşullarındaki yüzde yüz oy birliğine de (tam mutabakata) ulaşabilir. Neoliberal muhakemede ifadenin çoğaldıkça değeri artan sermayeye, kamusal diyalog alanının fikir pazarına, şirketin gerçek kişiye dönüşümü (ve tersinden gerçek kişinin sermayeye ve şirkete dönüşümü) ifadeye ve düşünceye dair klasik siyasal içerimi iptal eder. Şirketler ifade hakkını kullanamadığından mağdur hale gelir. Dolayısıyla, müzakereye dayalı kamusal/siyasal varoluşun ve demokrasinin temeli olan ve büyük (iktisadi/siyasi) güçler hukuki olarak sınırlandııkça güçlenebilen gerçek kişilere özgü ifade ve düşünce özgürlüğü ekonomik bir hak olarak eşit dağılması gereken bir "sermaye hakkı"na (s. 177) döner. Demokrasi bu neoliberal hukuk aklında yönetişimin prosedürel bir zenginlik aracıdır. Toplumsal planda oluşturulan eşitlikle yenilikçi, rekabet konusunda agresif şirketlere bir hak olarak tanınan siyasal ve kamusal alana seslenen konuşma, ifade ve düşünce bildirimini bildiğimiz demokraside ve siyasette sadece anlamsal kaymalara yol açmaz; somut işleyişte tümünden bir yok oluşu beraberinde getirmesi uzak ihtimal değildir. Oy veren seçmenler de kamusal alanda bir siyasal müzakere içinde değil, özel çıkar alanında politikacılarla özel sözleşmeler kuran küçük girişimciler/şirketler haline gelir. Bu yalnızca olması gereken anlamında hukuki bir neoliberal muhakeme değildir. Gerçek siyasal/kamusal akışa bir yerinden eklenerek dolaşıma sokulan yönetimsel bir akıldır ve 'neoliberal hukukun' gerçeği dönüştürme yolunda seferber ettiğı demokratik siyasal düzen ve halk egemenliğı için tehlikeli bir siyasetin ekonomikleşmesi modelidir. Yolsuzluklar tehlikenin sadece bir yönüdür.

Kitabın altıncı son bölümü ("İnsan Sermayesinin Eğitilmesi") neoliberal yönetim aklının ve siyaset rasyonalitesinin tam kalbinde yatan, inceleme

ve üzerinde çalışma nesnesi haline getirdiği insanın eğitimidir. Eğitimin neoliberalleşmesi eğitim alanının özelleşmesi ve parasal servet için kârlı bir sektöre dönüşmesi değildir yalnızca. Eğitimin insan sermayesi üretmek için içeriğinin dönüştürülmesinin yurttaşlık bilincinin ve etiğinin, en yalın haliyle halk egemenliği demek olan demokrasinin ve dolayısıyla halkın çözülüş sürecinde kritik bir rolü vardır. Bu bölüm temel bir düşünce üzerine yükselir: Demokrasi için eğitilmiş halk gerekir. Eğitilmiş halk ancak ekonominin baskısından, devletin yönetim aklından ve çıkar düzeninden (yani iş dünyasından) uzak bir eğitim sistemi içinde yaratılabilir. Eğitilmiş halk farklı dünyalar, halklar, bilimler, diller, edebiyatlar, kültürler, tarihler tanımış (s. 217), yurttaşlık bilinciyle aşırı servet birikimi ve eşitsizliği karşısında fırsat eşitliğini ve kamu yararını savunan; iktidar, temsil, adalet hakkında muhakeme yeteneği kazanmış (s. 208), bireysel hayatları ve kamusal hayatı şekillendiren güç ve güç ilişkilerinin farkında olan bir toplumdur. Brown “Rousseau paradoksu” olarak bilinen duruma işaret eder. İyi bir halk için yasadan önce belirli bir insan gereklidir (s. 236-238). Kurumlar ve yasalarla oluşan halk ve halk egemenliği için önceden bir insan, yani bu kurumları ve yasaları oluşturacak belirli bir insan tipi gereklidir. Eğitimin demokrasi/halk egemenliği için kritik önemi tam da buradadır. Yasadan önce olması gereken, yasanın altında yaşayan demokratik yaşam ve kültür için gerekli kamusal insan tipini eğitim üretir. Neoliberal yönetim aklı bu kamunun ve kamusal insanın üretimini kesmiştir. Brown II. Dünya Savaşı sonrası ABD üniversitelerinde ‘liberal sanatlar’ (*liberal arts*) olarak adlandırılan ve eğitilmiş kamu üretme programını amaçlayan, içinde tarih, felsefe, filoloji, sanat, temel bilimler gibi farklı birçok alanı barındıran ve yorumlayıcı bir sosyal bilim yeteneği kazandıran ders ve disiplin alanının neoliberal dönemde sonlandırıldığını belirtir. Orta sınıf üretimi ve bu sınıfların yukarıya hareket etmesi olanağını tanıyan, sonuçta bir kamu düşüncesi etrafında öğretilen liberal sanatlar (s. 212) özellikle kamusal yüksek öğretimlerin programından düşürüldükçe insan-sermaye üretmeye dönük tekno-bilim paradigması egemenliğini kurmuştur. Özetle akademik ve idari personelin yönetime ortaklığının azalması ve devamında sonlanması, öğrencilerin ders alma ve seçme işleminin gelecekte sermaye değerini artıran bir yatırım işlevine ve girişim alanına dönüştürülmesi, şirketlerin ders programları üzerinde artan nüfuzu, akademik personelin araştırma üniversitesi programına uygun olarak önceden belirlenmiş alanlarda araştırmaya yöneltilip kariyer ilerlemeleri buna endekslenirken meslek hayatından ders verme ve öğretmenlik kısmının değersizleşerek düşmesi, yaz okullarında ve internet üzerinden derslerin yaygınlaşması, buna uygun olarak dersler için geçici akademik personel istihdamının artması, akademinin bilimsel araştırma ve faaliyet alanının piyasa modeli içinde ölçütleri belirlenmiş ölçüm sistemlerine göre başarı-başarısızlık endeksine tabi tutulması demokrasi için

gerekli düşünsel merakı gelişmiş ve kavrayış gücü yüksek eğitimli kamu üretme programından uzaklaşmayla sonuçlanmaktadır.

•••

Brown yönetim, hukuk ve eğitim alanında neoliberal yönetim aklının ulaştığı güç ve beraberinde getirdiği anti-demokratik sonuçlardan sonra son sözünü bugün demokrasinin köküne kibrit suyu döken ve kitap boyunca kapitalist piyasa ilişkilerinin eşitsizliğine dair sessizliğinden doğan tüm sabıkasına rağmen ilerici potansiyellerinden ötürü temel referans olarak tuttuğu klasik liberal demokrasiye dönüşü de tıkayan güncel bir ekonomi politikasına ayırmıştır: Kemer sıkma ya da tasarruf politikaları. Liberal demokrasi soyut insan kategorisiyle ilgilenirken ve bireysel egemenlik siyasal odağında yer tutarken *demos* ve halk egemenliği gündeminde sağlam bir zemine oturmamıştır (s. 247). Bu liberal demokrasinin *homo politicus'u homo economicus* karşısında kapitalizmin yapısı içinde koruyamaması ile sonuçlanmıştır. 2008 krizi sonrası farklı ülkelerde değişik neoliberal yönetimler tarafından uygulamaya konulan kemer sıkma politikaları ile siyaset sahnesi finans sermayenin kurtarılması ve gelecekteki kârlılığı için neoliberal teknokratik düşünceler, politikacılar ve kurumlarla doldurulduğunda liberal demokrasinin halk egemenliği vaadinin de geniş kitleler gözünde deyim yerindeyse kullanım tarihi doldu. Neoliberal yönetim aklı 2008 krizinden sonra *homo politicus'un* iyiden iyiye varlık koşullarının oyulduğu ve güçten düşürüldüğü bir ortamda aslında tarihinde ve özünde duran bir özneye dönüş yaptı: Fedakâr ya da kurban verilebilen *homo economicus*. Demokrasinin müşterek yönetim anlayışı şimdi ekonominin kurtarılması için “müşterek fedakârlık” ile özdeş kılındı (s. 251). Çıkarı peşinde koşan aktif klasik kişisel-çıkar güdümlü *homo economicus'tan* girişimci neoliberal özneye uzanan sermayenin kişiliğine büründürülmüş ekonomik insan yeni görevinde ekonominin esenliği için kurban verilebilen bir *homo economicus* ile serüveninin sonuna gelmeye yakındır. Büyüme odaklı ve genişletici mali konsolidasyon olarak tanımlanan, fedakârlığı büyüme için gerekli ve zorunlu kılan tasarruf politikaları altında gerçekleşen müşterek fedakârlık adeta dini fedakârlık ya da kurbanda olduğu gibi kutsal olana, yani hayat kaynağına verilen kurban gibidir. Yani sadece seküler planda ahlaki ve siyasi kurban vermede olduğu gibi bir şeyin bir amaç uğruna kurban verilmesi söz konusu değildir yalnızca; aynı zamanda dinsel açıdan varoluşun kaynağına, üstün güç için sunulan bir kurbandır artık *homo economicus* (s. 257-260). Ekonomiden doğmuştur; ekonomi için ve onun uğruna bile isteye, olmadı zorlanarak kurban verilmelidir *homo economicus*. Brown neoliberalizmin faşizme karşı doğan bir yönetim aklı ve siyasi oluşum olduğunu kaydederken, neoliberalizmin faşizmin belli özelliklerini taşıdığını tam bu noktada yakalar (s. 263). Bir zamanlar Rousseau tarafından

demokrasiye ve özgürlüğe zorlanması gerektiği düşünülen *homo politicus*'un (s. 250) yerine geçen ekonomik öznenin sadece liberal siyaset sahnesindeki son oyununu değil, belki de kamusal siyasetin insanlığın uygarlık tarihindeki son perdesini izliyoruzdur. Peki bu “çaresizlik” karşısında ne yapmalı? Soru büyük, Brown'un bitirirken dört sayfaya sıkıştırdığı küçük bölümde geliştirilmesi gereken bir cevap bulunuyor: Alternatif düşünce ve gelecek üretimi. Brown tepkisel eylem biçimindeki direnişin başka bir dünya fikrinin oluşumunun önüne geçmesini sakıncalı buluyor. Döneceğimiz bir liberal geçmişin yokluğu karşısında onun radikal demokrasiye doğru potansiyellerini kullanarak inşa edilmesi gereken başka bir dünya gereklidir. Alternatifin yaratım enerjisi başlı başına korunmalı ve geliştirilmelidir Brown'a göre. Çaresizlik duygusu alternatifin yokluğunda büyümektedir. Finans sermaye ve neoliberal yönetim akli geleceği bugünden ekonomikleştirip, satın alarak ve krizlerini geleceğe erteleyip geleceği bugünden doldururken¹⁰ gelecekle işimizin öncekinden daha fazla olduğunu düşündürmektedir Brown'un kitabını bitirişi. Direnişin tepkisel bir eylemin ötesine taşınması ve alternatif yaratma enerjisinin yükseltilmesi gerektiği yönündeki bu bitirişle Brown'un kitabının amacı belirginleşiyor: Tam da bu çaresizlik duygusunun yükselişinde alternatifin zorunluluğunu göstermek, yükseltmek ve ona bir siyasal teorik katkı yapmak.

Sonnotlar

¹ Brown W (2018). *Halkın Çözülüşü: Neoliberalizmin Sinsi Devrimi*. Çev. B E Aksoy. İstanbul: Metis.

² Foucault M (2015). *Biyopolitikanın Doğuşu, Collège de France Dersleri 1978-1979*. Çev. A Tayla. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

³ Bidet J (2016). *Foucault'yu Marx'la Okumak*. Çev. Z Cunillera. İstanbul: Metis, s. 43.

⁴ Foucault, *a.g.e.*, s. 60-61.

⁵ Bu nokta neoliberalizmi yönetimsellik analiziyle çözümleyen kurumsal bakış açısı için ilginç bir sonuç çıkarır. Siyasal ve kamusal alanın ve öznenin sürekli ve yaygın ekonomikleştirilmesi olarak tanımlanan neoliberalizm ile özdeşleşen ekonomik politikalar çökse bile neoliberalizm devam edebilir. Bu neoliberalizmin anlamının farklı bir yerde saklı olduğunu vurgular. Brown'a göre Margaret Thatcher'ın iktidara geldikten sonra amacını tanımlarken söylediklerinin neoliberal projenin özünde ne olduğunu açığa çıkarır: “Ekonomi politikaları oluşturmak için yola çıkıyor değilim; ben aslında yaklaşımı değiştirmek için yola çıkıyorum, iktisadı değiştirmek yaklaşımı değiştirmenin aracı. Yaklaşımı değiştiriyorsanız, ulusun kalbinin ve ruhunun peşindediniz demektir. İktisat burada yöntem; amaç kalp ve ruh değişimidir” (s. 179n). Yani araç ve yöntem

değişebilir ama belirtilen amaç neoliberal proje için bakidir. Bidet de Brown gibi Marx üzerinden güncel bir yönetimsellik analizini sermaye ve sınıf analiziyle buluştururken benzer bir sonuca ulaşır: Ekonomi politikasına dayalı kapitalist mülkiyet iktidarı çökse bile, bilgi-iktidara, yani neoliberal siyasal rasyonaliteye dayalı toplumu örgütleyen yönetim ve yönetici iktidarı devam edebilir (Bidet, *a.g.e.*, s. 65). 2008 krizi sonrası kapitalizmin ve demokrasinin geleceği ve sonu tartışmalarının hızlandığı bir zamanda yönetimselliğin neoliberal analizinin en önemli ve üzerinde düşünülmesi gereken yönü bu olsa gerek.

⁶ Klasiklerin iktisadi büyüme durduğunda insani potansiyellerin gelişebileceğine dair düşüncesi, özellikle Mill, buna örnektir. Bkz. Latouche S (2018). *Kanaatkâr Bolluk Toplumuna Doğru: Küçülme Üzerine Yanlış Yorumlar ve Tartışmalar*. Çev. T Karakaş. İstanbul: İletişim, s. 42-46.

⁷ Bunun için bkz. Chatterjee P (2016). *Mağdurların Siyaseti: Halk Siyaseti Üzerine Düşünceler*. Çev. V F Bozcalı. İstanbul: İletişim; Sanyal K (2017). *Kapitalist Kalkınmayı Yeniden Düşünmek: İkel Birikim, Yönetimsellik ve Postkolonyal Kapitalizm*. Çev. A. Karatay. İstanbul: Metis.

⁸ Rousseau J-J (2005). *Ekonomi Politik*. Çev. İ. Birkan. Ankara: İmge.

⁹ Foucault M (2001). “‘*Omnes et Singulatim*’: Toward a Critique of Political Reason”. İçinde: J Faubion (der), *The Essential Works of Michel Foucault 1954-1984. Volume Three*, Çev. R Hurley vd., New York: New Press, s. 325.

¹⁰ Bu düşünceye dair daha fazlası için bkz. Streeck W (2016). *Satın Alınan Zaman: Demokratik Kapitalizmin Gecikmiş Krizi*. Çev. K. Kabadayı. İstanbul: KÜY.

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Mülkiye Dergisine gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmiş olmaması gerekmektedir. Yazıların dergiye www.mulkiyederigi.org adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisinde yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisine aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisinin iznine bağlıdır. Mülkiye Dergisinde yayımlanan yazılardan kaynak belirtme koşuluyla alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından itibaren COPE (*Committee on Publishing Ethics*) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'un belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin detaylı bilgiye dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

Genel Kurallar

i. Tüm yazılar (makale, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler)i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i de verilmelidir. İkinci sayfada özet ve anahtar sözcükler bulunmalıdır.

ii. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde (www.tdk.org.tr) yayımlanmakta olan esaslar benimsenmelidir.

iii. Makaleler, özet, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

iv. Makaleler için 300-400 kelimelik Türkçe ve 300-400 kelimelik İngilizce özet ile her iki dilde beşer anahtar sözcük hazırlanmalı, 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

v. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

Birinci Düzey Altbaşlık : **XXXXXXXXXXXX** (İlk harfi büyük ve koyu)

İkinci Düzey Altbaşlık : *XXXXXXXXXXXX* (İlk harfi büyük ve italik)

Üçüncü Düzey Altbaşlık : i) XXXXXXXXXXXX (i, ii, iii, vb. ile başlar)

Dördüncü Düzey Altbaşlık : - XXXXXXXXXXXX (Tire işaretiyle başlar)

vi. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

vii. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek aralık yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

viii. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo1, Tablo2, Şekil1, Şekil2, Ek1, Ek2 biçiminde sıralanmalıdır.

ix. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Kaynakçada yazar(ar)ın kendi çalışmalarına referans verilmişse, yazar(lar)ın adı yerine yalnızca "Yazar" ifadesi yazılmalı ve yıl belirtilmeli, yazar(lar)ın çalışmalarına dair başka hiçbir bilgi (makale başlığı, kitap adı, vb.) yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin 'Özellikler' seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının 'Dosya' bölümünden ulaşılabilir).

x. Alıntılar çift tırnak (" "), vurgulama için ise tek tırnak (' ') kullanılmalıdır.

Referans Kuralları

Makalelerdeki referanslar Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

ii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/

sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

iii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

iv) Birden çok yazarlı bir kaynağa atf yapılırken yazarların soyadları arasına “ve” konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra “vd.” yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto’da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

v) Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için “;” işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck’ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

vi) Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri konulmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

vii) Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse bu kaynakların yayın yılları arasına virgöl konulmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

viii) İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından “aktaran” ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa’nın Bask bölgesinde GAL tarafından yapılan eylemlerde, 10’u ETA’yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116 aktaran Aktoprak, 2010: 382)

ix) Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

x) Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: Yayınlın adı (*İtalik*), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (*The Economist*, 2012: 16) ...

xi) Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar sonnotlarda, Belgenin başlığı, (belge tarihi). İnternet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY biçiminde yazılmalıdır.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15/10/2012.

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayın yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

xii) Metin içerisinde yer alan alıntılarını kısaltmak için üç nokta şu şekilde kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için "iş hayatı açısından çekici bir ortam" yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında “paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi... köylülüğün sonunu getirir” (Hardt ve Negri, 2004: 140).

xiii) Dört satırı geçecek alıntılar için bir satır atlanarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı, tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999: 195) şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır.

xiv) Kişisel görüşmelere verilecek referanslar şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Bu konuya kuşkuyla yaklaştığını belirten Çelenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012)...

Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır.

iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanılmışsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru yapılmalıdır.

iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aşağıdaki

işaretler kullanılacaktır:

tarix yok	t.y.
basım yeri yok	y.y.
yayıncı yok	yay.y.

v) Kitap şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Kurlansky M (2005). *1968: The Year That Rocked The World*. London: Vintage.

Örnek: Marx K ve Engels F (1998). *Komünist Manifesto*. Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Örnek: Oran B (der) (2001). *Türk Dış Politikası*. Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Örnek: Best A vd. (2008). *Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl*. Çev. T U Bilge ve E Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti F (1997). Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a. İçinde: F Mayor ve A Forti (der), *Bilim ve İktidar*, Çev. M Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioğlu A ve Kürkçüoğlu Ö (2001). Orta Doğu'yla İlişkiler. İçinde: B Oran (der), *Türk Dış Politikası*, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay M O (2003). Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansması. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 3, 53-64.

Örnek: Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. *Theory, Culture and Society*, 5(2-3), 475-492.

Örnek: Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. *Mülkiye Dergisi*, 35(3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak Ö (2003). Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15.10.2012.

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih). Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: Chomsky N (06.10.2012), Issues That Obama and Romney Avoid. <http://www.zcommunications.org/issues-that-obama-and-romney-avoid-by-noam-chomsky>. Son erişim tarihi, 19.10.2012.

x) Kurum raporu Őu Şekilde yazılmalıdır:

Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi). Belgenin başlığı. Yayın yeri: Kurum adı/yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011). İstatistiklerle Türkiye 2011. Ankara: TÜİK.

xi) Kişisel görüşme Őu Şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.